

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
"НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІРНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ"**

ІНСТИТУТ ГУМАНІТАРНИХ ПРОБЛЕМ

**ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра історії та політичної теорії**

Кирило Недря
Павло Чорнобай

**ПОЧЕСНИЙ ГРОМАДЯНИН
МІСТА КАТЕРИНОСЛАВА – КНЯЗЬ М.П. УРУСОВ**

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Монографія

Дніпропетровськ
НГУ
2013

УДК 94 (477.63) (092)
ББК 63.3 (4 Укр)-8
Н42

Рекомендовано до друку вченою радою ДВНЗ "Національний гірничий університет" (протокол № 11 від 21 грудня 2012).

Рецензенти:

О.І. Журба, д-р іст. наук, професор (Дніпропетровський національний університет ім. Олесь Гончара);

О.С. Двуреченська, канд. іст. наук, доцент (Дніпропетровський національний університет ім. Олесь Гончара).

Недря, К.М.

Н42   Почесний громадянин міста Катеринослава – князь М.П. Урусов.
Суспільно-політичний портрет [Текст] / Кирило Недря, Павло Чорнобай. –
Д.: Національний гірничий університет, 2013. – 159 с.

ISBN 978-966-350-402-5

На основі широкого кола використаних архівних і опублікованих джерел та із залученням існуючої літератури показано багатогранне життя й діяльність князя Миколи Петровича Урусова – останнього предводителя дворянства Катеринославської губернії, сенатора, члена Державної ради Російської імперії та ін. Розглянуто його особистий внесок у розвиток Катеринославщини.

Монографія розрахована на учнів, студентів, краєзнавців і вчених, які цікавляться історією та культурою рідного краю чи досліджують її.

УДК 94 (477.63) (092)
ББК 63.3 (4 Укр)-8

ISBN 978-966-350-402-5

© К.М. Недря, П.О. Чорнобай, 2013
© ДВНЗ "Національний гірничий університет", 2013

Зміст

Вступ.....	4
<i>Розділ 1. М.П. Урусов: становлення особистості службовця.....</i>	8
1.1. Походження та традиції роду як чинники становлення особистості князя М.П. Урусова.....	8
1.2. Середовищні чинники впливу на становлення особистості М.П. Урусова.....	12
<i>Розділ 2. Діяльність М.П. Урусова на адміністративних посадах.....</i>	20
2.1. Початок службової кар'єри М.П. Урусова та його становлення як адміністратора.....	20
2.2. Князь М.П. Урусов – Полтавський губернатор.....	29
2.3. Катеринославський період служби М.П. Урусова.....	41
2.4. Служба М.П. Урусова у вищих органах державної влади.....	50
<i>Розділ 3. Благодійність та попечительська діяльність у житті родини Урусових.....</i>	60
3.1. Благодійність у житті Урусових.....	60
3.2. Попечительська діяльність родини Урусових в Катеринославській губернії.....	73
<i>Розділ 4. Оточення князя М.П. Урусова.....</i>	85
4.1. Місце родини в оточенні М.П. Урусова.....	85
4.2. Відносини Урусових та Д.І. Яворницького.....	93
4.3. М.П. Урусов та науково-технічна еліта Катеринослава.....	102
4.4. Службове оточення М.П. Урусова: «друзі» та «вороги».....	110
Висновки.....	123
Перелік використаних джерел та літератури.....	126
Додатки.....	145

*Світлій пам'яті
Світлани Вікторівни Абросимової
присвячується...*

Вступ

Тема особистості у політиці та громадському житті невичерпна, тим паче не піддається якійсь формалізації. З давніх часів історичні постаті викликали зацікавленість як сучасників, так і наступних поколінь дослідників. Специфікою цього процесу є те, що, з плином історії та еволюцією і зміною наявних науково-дослідницьких парадигм, сприйняття ролі конкретних персоналій в історичному контексті може змінюватися. Цьому сприяють як об'єктивні так і суб'єктивні причини. Однак, саме це і стимулює постійний науковий пошук у цій царині. Найбільшої уваги заслуговують, як правило, постаті видатних державних, політичних і громадських діячів. Це сприяє певному забуттю та втраті історією імен менш відомих широкому загалу, проте не менш вагомим персоналій. Особливо ця тенденція спостерігається на місцевому рівні і є нагальною проблемою краєзнавства та локальної історії. У сучасній історіографії навіть виник новий дослідницький концепт – «людина другого плану в історії», покликаний «воскресити» для сучасників ті особистості, які не належать до «творців історії», але якісно вирізняються на фоні її «мовчазної більшості». Окрім того, слід обов'язково враховувати те, що інколи, на регіональному рівні, саме такі персоналії творили історії, а також, виявляючи мобільність в історичному поступі, впливали на процеси глобального, державного рівня. Про одну з таких постатей і піде мова у роботі, яку тримає в своїх руках шановний читач. Її ім'я – **князь Микола Петрович Урусов (1863 – 1918 рр.)** – останній предводитель дворянства Катеринославської губернії, сенатор, член Державної ради Російської імперії і один з останніх почесних громадян міста Катеринослава.

Не зупиняючись на ролі М.П. Урусова в історії Російської імперії та України зокрема (на наше переконання, автори не мають морального права заздалегідь нав'язувати читачеві свої оцінки і думки, зважаючи на суперечливості у існуючих поглядах на дореволюційну історію та дворянство), слід обов'язково зазначити, що серед представників дворянського стану, які вже вивчалися, його постать практично залишилася поза увагою істориків. У наявній історіографічній спадщині, ми можемо умовно виділити три етапи: дореволюційний, радянський, сучасний. У дореволюційній історіографії постать М.П. Урусова окремо не досліджувалася, але значну увагу було приділено походженню роду Урусових. Так, П.В. Долгоруков і О.О. Бобринський зазначали давнє походження роду, коріння якого було серед ногайських беїв [265; 253]. Біографічні дані про службову кар'єру М.П. Урусова, а також ключові віхи його життєвого шляху, містяться в довідниках опублікованих І. Павловським і М. Левенсоном [303; 258]. Зокрема, М. Левенсон

наводить відомості про політичні орієнтації М.П. Урусова в Державній раді Російської імперії. Окремий тематичний блок дореволюційної історіографії пов'язаний з висвітленням певних епізодів службової кар'єри М.П. Урусова. Його внесок у організацію і проведення Південно-Російської обласної сільськогосподарської, промислової і кустарної виставки 1910 р. в м. Катеринославі охарактеризовується у звітній роботі, опублікованій за підсумками заходу. Л. Солоневич, досліджуючи історію Гродненської губернії, торкався питання початку губернаторства М.П. Урусова [313]. Незавершеність огляду була зумовлена хронологічними межами, обраними автором дослідження.

У межах радянського періоду історіографії виокремлюється низка робіт, які лише дотично стосуються проблематики дослідження. Літературознавці Т. Зенгер, А. Корнілова і Л. Назарова торкалися родини Урусових, висвітлюючи оточення, в якому зростав і формувався М.П. Урусов та особисті якості його батька [271; 284; 294]. Також виділяється дослідження, виконане Є. Новиковою, в якому вона, аналізуючи соціальний стан членів Державної ради у період Першої світової війни, згадує і про М.П. Урусова, наводячи факти щодо його землеволодінь [301]. Дослідження постаті князя радянськими істориками має свої особливості, обумовлені загальною соціокультурною ситуацією та рівнем наукової свободи істориків.

Розпад СРСР визначив початок третього умовного періоду в дослідженнях російського дворянства та діяльності М.П. Урусова зокрема. Його особливістю є те, що постать М.П. Урусова та рід Урусових починає досліджуватися науковцями не лише України, а і Російської Федерації та Білорусі. Така ситуація стала наслідком розпорошення джерельної бази по архівним установам цих країн, а також проходження служби М.П. Урусовим на їхніх історичних землях в часи імперії. Найбільш повне дослідження генеалогії роду Урусових було виконане А. Нарбутом, який не лише ретельно розробив походження роду, а і надав різні за повнотою біографічні довідки на кожного його представника [295]. Проблему походження роду та його інкорпорації до російського нобілітету дослідив доктор історичних наук В.В. Трепавлов [316].

Діяльність М.П. Урусова під час Першої світової війни частково розкрита А. Ільїним, В. Саматиєю, Д. Цовяном, Л. Жванко [276; 310; 321; 268]. Їхні роботи містять фактичний матеріал про службу М.П. Урусова на посаді головноуповноваженого з улаштування біженців Південно-Західного фронту: повноваження, структуру управління, взаємодію з іншими владними органами, проекти щодо виселення населення з прифронтових територій, конкретні дії на посаді та ін. Білоруські дослідники Т. Афанасьєва, Р. Горячева, В. Швед, В. Черепиця, І. Трусов та А. Чернякевич зосередилися на періоді служби М.П. Урусова в Гродно, зробивши спробу аналізу умов його роботи і певних проектів [250; 327; 317]. У той же час, вищезгадані автори своїми розвідками доповнили біографію об'єкту дослідження.

Певні епізоди службової кар'єри М.П. Урусова отримали висвітлення в роботах російських істориків і краєзнавців. Дослідник К. Іванов презентує у власній роботі заходи М.П. Урусова на посаді володимирського віце-губернатора з

ліквідації страйку у Переславлі-Залесьському [274]. Історик С. Нефьодов у межах дослідження економічної історії Російської імперії на сторінках монографії «Демографически-структурный анализ социально-экономической истории России. Конец XV – начало XX века» (2005 р.) аналізував причини та наслідки революції 1905 р., де, між іншим, згадує про дії полтавського губернатора М.П. Урусова з мінімізації малоземелля в губернії і переселення селян у менш заселені губернії [300]. К. Могилевським приділена увага долі державного органу під назвою – Рада у справах місцевого господарства, членом якої був і М.П. Урусов [292]. Також важливе значення мають два краєзнавчі дослідження, виконані істориками з Санкт-Петербурга – А. Івановим і М. Гусіною [273; 260]. Автори звернулися до історії петербурзьких особняків і їхніх власників, серед яких були і батьки М.П. Урусова. Дослідники розкривають коло спілкування родини Урусових, а також звертають увагу на їхнє високе положення у суспільстві та матеріально-фінансову забезпеченість, чим дають змогу визначити середовище формування особистості М.П. Урусова і фактори, які на цей процес впливали.

Деякі розвідки з проблематики дослідження містяться у роботах представників українського наукового співтовариства. С. Абросимова, основним науковим інтересом якої була постать Д.І. Яворницького, у своїх публікаціях висвітлювала окремі епізоди, які прямо стосувалися М.П. Урусова, або є мікроконтекстом певного етапу його життєдіяльності. Авторка першою торкається питання взаємовідносин між Яворницьким і Урусовим, з'ясувавши, що їхнє знайомство відбулося через родину Алексєєвих. Вона також звертає увагу і на оточення самих Алексєєвих, яке, після одруження з В.Г. Алексєєвою, частково стало і оточенням Урусова [247; 248]. Окрім того, С. Абросимова проаналізувала процес опублікування праці Д.І. Яворницького «Джерела до історії запорозьких козаків» у Володимирі, яке стало можливим завдяки М.П. Урусову [246]. Питанню долі бібліотеки, успадкованої М.П. Урусовим від Г.П. Алексєєва, присвятила свою статтю Л. Лучка [288]. Відомості, пов'язані з особою М.П. Урусова висвітлені і у публікаціях журналіста і краєзнавця М.П. Чабана [322-325]. У своїх публікаціях автор згадує про одруження М.П. Урусова з В.Г. Алексєєвою, а також про характер його взаємин з сучасниками, а саме з Д. Яворницьким та І. Езау.

Ситуація з джерельною базою склалася не на багато краще. Проте, кількісний вимір джерел компенсується їх якісною стороною. Значна частина архівних матеріалів зберігається у фондах Центрального державного архіву України у м. Києві (ЦДАК) та Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького (ДІМ). Зокрема, у особистому архіві академіка Д.І. Яворницького (ф. 10), який знаходиться в Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д.І. Яворницького, зберігаються 73 листи до Д.І. Яворницького, авторами яких є подружжя Урусових та родичі М.П. Урусова. А в одному з загальних фондів установи (ф. 23) є справа Миколи Петровича. У ЦДАК масив джерел з проблематики дослідження розпорошений одразу по 5 фондах зберігання – ф. 265 (Г.П. Алексєєв), ф. 278 (Київське жандармське поліцейське управління залізниць), ф. 332 (Кічкаський відділ Катерининської залізниці), ф. 715 (Комітет Південно-Західного фронту

Всеросійського земського союзу), ф. 719 (Управління головноуповноваженого Російського товариства Червоного хреста при арміях Південно-Західного фронту). Справа з формулярним списком полтавського губернатора М.П. Урусова міститься у 80-му фонді Державного архіву Полтавської області (Полтавское губернское правление, г. Полтава Полтавской губернии (1802-1918). Певні матеріали також зберігаються у Державному архіві Володимирської області ф. 262. (Вязниковское фабричное присутствие) і Державному архіві Одеської області ф. 154 (Едуардс Б.В.). Значний за обсягом масив архівних джерел зберігався у Державному архіві Дніпропетровської області (ф. 1684), але на даний момент він вважається втраченим. У Центральному державному архіві кінофотофонодокументів Санкт-Петербурга зберігається фотоальбом «Учреждения Александровского Отдела Попечительства о глухонемых» (п. 247).

Вищезазначені архівні джерела якісно доповнюються вже опублікованими, які умовно поділено на такі групи: а) законодавчі акти; б) справочинні папери інституцій (журнали зібрань; постанови; додатки до постанов; звіти; протоколи засідань; тематичні збірки розпоряджень, постанов, доповідних записок, адресів тощо); в) статистичні матеріали (списки, огляди); г) загальнодержавні та регіональні довідково-інформативні видання (переліки службовців, пам'ятні книжки, адреси-календарі, придворні календарі); д) періодична преса; е) мемуари, щоденники та листування державних та громадських діячів.

Згідно поставленої мети, найбільш інформативно насиченою є остання група опублікованих джерел, оскільки їх обробка дає змогу досліднику опрацювати не лише фактологічний матеріал, а і інформацію приватного змісту – ставлення авторів до особи М.П. Урусова, надані йому характеристики, оцінка його дій та починань, висловів тощо. Це дозволяє виокремлювати загальне у його характері та на основі співставлення з наявними фактами визначити інтереси і реконструювати лінію поведінки М.П. Урусова. Хоча, безперечно, слід зважати і на суб'єктивний характер таких джерел, який визначається особистими обставинами та мотивами ставлення авторів до князя М.П. Урусова.

Дане дослідження не побачило б світ без допомоги наших наставників, а тому, в першу чергу, хотілося б низько поклонитися нашим вчителям і, без перебільшення, науковим «батькам» – Віктору Юхимовичу Пушкіну та Ганні Кирилівні Швидько. Щиро подякувати їм за людяність і розуміння, за всебічну підтримку наших починань, за витримку та вміння вислухати, за надану дослідницьку свободу, яка продовжує і надалі стимулювати нас до наукового пошуку. За теплу атмосферу, дякуємо кафедрі історії та політичної теорії Національного гірничого університету, яка є неоціненним мотиватором не лише для розвитку досліджень, але і переоцінки життєвих цінностей загалом. Окрема подяка, яку не можна описати жодними словами, нашим батькам.

Розділ 1

М.П. Урусов: становлення особистості

службовця

1.1. Походження та традиції роду, як чинники становлення особистості князя М.П. Урусова

Формування особистості М.П. Урусова відбувалося під впливом різноманітних факторів, класифікувавши які за походженням, можемо виділити дві групи – генетичні та середовищні. При цьому, мова йде як про комплекс закладених на генетичному рівні характеристик, так і про рівень культури, суспільний статус, родинне оточення, друзів та однолітків, на чому, власне, і базується розвиток особистості. Разом з тим, вчені-психологи справедливо зазначають, що ступінь впливу означених факторів може змінюватися у залежності від конкретної характеристики особистості, що й забезпечує унікальність кожного окремого індивіда [304, с. 41]. Остання обставина дозволяє зрозуміти, чому князь М.П. Урусов, який виховувався у тих же умовах та традиціях, що й багато інших представників знатного дворянства, виділився з поміж них.

Особливої ваги набувають генетичні чинники при дослідженні дворянства доби Російської імперії, що зумовлено станомовою специфікою тогочасного суспільства, а також різним рівнем політичної культури, освіти тощо. У Російській імперії дворянський стан не був однорідним утворенням. У ньому можемо виокремити групу, до якої відносилися давні роди, що завдяки власному високому походженню, статкам, заслугам перед Всеросійським престолом, були найвпливовішими. Особливе положення такої групи надавало привілеї нащадкам родів, які до неї входили. Це відображалось на високому рівні виховання та освіченості, світоглядних установок та підсвідомих стереотипів, які корінилися у загальній та політичній культурі даної групи. Відповідно до цього, заздалегідь визначеною була і подальша службова кар'єра вихідців з таких родів. До такої групи, відносився і рід князів Урусових, один з найстаріших та найтитулованіших родів Російської імперії.

У Загальному гербовнику дворянських родів Всеросійської імперії, затвердженому указом імператора Павла I від 20 січня 1797 р., походження роду князів Урусових визначається так: «как показано в справках Московской Коллегии иностранных дел и Разрядного архивов и в родословных книгах, происходит от ногайских князей. Предок сего рода Абубек Киреев сын Док был владетелем, и потомки сего Абубека в древнейшие времена в Египте и в других местах были царями. Происшедший от сего рода князь Муса, владетель ногайских татар, оказал России верность во время нападения на Казань тухменского князя Амгурчя. У сего князя Мусы были дети: князь Юсуп, от коего пошли Юсуповы, и князь Исмаил, который в царствование царя и великого князя Иоанна Васильевича равным образом охранял Российские пределы от нападения крымцев и в верности России присягу

учинил. Оный князь Исмаил имел сына князя Уруса, от коего произошли князья Урусовы...» [200, с. 1].

Версію, озвучену в Загальному гербовнику підтримують і дослідники XIX ст. – П. Долгоруков та О. Бобринський, які займалися генеалогією російського дворянства. За О. Бобринським родовід Урусових розпочинається з 1399 року і бере свій початок від улюбленого воеводи Тамерлана – Едігей-Мангіта (правитель Золотої орди після втечі Тохтамиша (1399 р.), другий засновник Ногайської орди [295, с. 5]. Сучасний російський дослідник генеалогії князів Урусових – А.М. Нарбут, у своєму дослідженні деталізує давнє походження означеного роду, відносячи його корені до VII ст. За наведеною ним версією засновником родової лінії, з якої і виокремилися у подальшому князі Урусови, є Абу-бекр – друг пророка Магомета. Серед продовжувачів цієї лінії були султани Дамаські, Антіохійські, Мединські, султан Єгипетський та султан Константинопольський [295, с. 3]. Але А.М. Нарбут погоджується з тим, що рід Урусових слід відраховувати від Едігей-Мангіта, іншими відгалудженнями роду якого були князі Юсупови, Шейдякови, Кутумови та Бейтерекови [295, с. 5]. Таким чином, Урусови походять від Ногайських князів, до яких належав сам Едігей та п'ятеро його нащадків (з Урус-беєм включно).

Безпосереднім зачинателем роду вважається Урус-бей, який у 1581 році підписав договір дружби та союзу з царем Іваном IV, а 1586 року прийняв присягу на вірність Московському престолу [295, с. 3]. Російський історик В.В. Трепавлов у власній роботі «Історія Ногайської орди» дослідив процес зближення ординських бейів з Московською державою, який розпочався за правління батька Уруса – Ісмаїла. Урус же, незважаючи на підписаний у 1581 році договір з Іваном IV, намагався провадити власну, незалежну від Москви, політику. Її основою була рівність між Москвою та Ордою. Але зі зміною зовнішньополітичної обстановки (провал перемовин між Ногайською ордою та Кримським ханством про союз) та внутрішніх конфліктів між Малою та Великою ногайськими ордами, Урус був змушений піти у підданство московського царя [316, с. 612–619]. Цьому сприяла і політика Москви, спрямована на обмеження кочів'я ногаїв та впливу Уруса. Так, у середині 80-х років XVI ст. за наказом Івана IV були збудовані фортеці на основних переправах у низинах річок Волга та Яік, на землях Ногайської орди. Підтримувала Московська держава і військові дії козаків проти орди. Іван IV у одній зі своїх грамот Урусу писав: «Поволим вас самих воевать и ваши улусы казакам астраханским, и волжским, и донским, и казанским, и мещерским, и над вами над самими и не таковую досаду учинят» [305, с. 306].

Окрім прийняття присяги на вірність, бей Урус був змушений надати до Астрахані заручників (уперше в історії Ногайської орди), на знак своєї покори. [316, с. 619]. Серед заручників були і його онуки – Урак і Касим, які залишилися на службі у царя і прийняли християнство з титулом князів Урусових [253, с. 479–480]. Урак-мурза отримав у хрещенні ім'я Петро, а Касим-мурза – Андрій.

Петро Урусов перебував на службі у царя Бориса Годунова та був одружений на його родичці – Анні Григорівні Годуновій, яка на той час була удовицею. Її першим чоловіком був Олександр Шуйський, рідний брат майбутнього царя Василя Шуйського [295, с. 12]. З воцарінням на престолі Лжедмитра II, Петро Урусов був

призначений начальником його охоронної сотні. А у 1610 р. він вбив Лжедмитра, помстившись за смерть представника татарської знаті, Касимівського царя – Ураз-Мухамеда, страченого за наказом сюзерена [253, с. 480; 267, с. 49]. Після цього П. Урусов втік до Кримського ханства, де й загинув у 1639 р. У Петра був син Василь (кімнатний стольник царя Федора Олексійовича), який не залишив нащадків [295, с. 12]. Тому єдиним продовжувачем російської князівської лінії Урусових є князь Андрій Сатієвич Урусов, який за службу царям був нагороджений великими маєтностями [295, с. 13]. З 1636 до 1638 рр. князь Андрій був Нижньогородським воєводою. У 1627 р. його було вписано до московських дворян [295, с. 13]. У шлюбі з М.В. Тюменською у нього народився син Семен.

Семен Андрійович Урусов (1610–1657 рр.) – крайчий за царя Михайла Федоровича та боярин при Олексії Михайловичі. Був Новгородським воєводою та героєм литовської кампанії 1655 р., у якій С. Урусов здобув перемогу у битві під Верховицями та примусив здатися у Бресті воєводу Великого Князівства Литовського Павла – Яна Сапегу. С.А. Урусов поріднився з царським родом Романових, одружившись з Феодосією Борисівною Ликовою – донькою Анастасії Романової (тітки царя Федора Михайловича) [295, с. 14]. Їхні сини доводилися царю Олексію Михайловичу троюрідними братами. Всі вони були боярами та воєводами [295, с. 14–16]. За часів Олексія Михайловича Урусови, у числі інших 16 найвизначніших родин, отримували титул боярина, оминаючи чин окольничого [295, с. 3].

Продовжив гілку роду Урусових, до якої належав М.П. Урусов, князь Микита Семенович та його син – Олексій Микитович. За правління царівни Софії Олексіївни М.С. Урусов був боярином. Точна дата його народження невідома, а помер він у 1692 р. За своє життя він був воєводою у Новгороді (1677 – 1679 рр.), Києві (1679 – 1683 рр.) та Двині (з 1683 р.) [295, с. 16]. Олексій Микитович народився близько 1660 року. Окрім нього М.С. Урусов мав ще четверо дітей – хлопців. Всі брати були кімнатними стольниками Петра І. Четверо з них служили у чинах капітанів, утворених Преображенського та Семенівського полків, що дає можливість припустити їхню участь ще у «потешних» полках, які стали праобразами цих бойових одиниць. П'ятий же – Федір, після навчання за кордоном, займався у Воронежі будівництвом кораблів для Російського флоту, маючи чин капітана.

У шлюбі з Василісою Петрівною Долгоруковою в О.М. Урусова народилося четверо дітей, серед яких син Василь і є наступним коліном досліджуваної гілки Урусових (народився приблизно у 1690 р., а помер у 1742 р.). Своє життя Василь Олексійович присвятив морській справі, ставши відомим російським мореплавцем. У 1708 р. його було відправлено на навчання до Голандії, де він на іноземних кораблях ходив до Португалії та м. Архангельська. Після повернення до Росії, у 1716 р., Василь Олексійович вислужився з поручика до генерал-поручика, і навіть був радником адміралтейств-колегії у ранзі контр-адмірала. Окрім суто теоретичного, В.О. Урусов володів і практичним військовим досвідом. У 1723 р. він брав участь у взятті м. Баку, а 1739 р. жорстоко придушив хвилювання серед башкирів. Окрім того, Василь Олексійович відомий як засновник м. Оренбург, закладеного ним в 1740 році [295, с. 19]. Народжений у його родині син Михайло став продовжувачем цієї гілки.

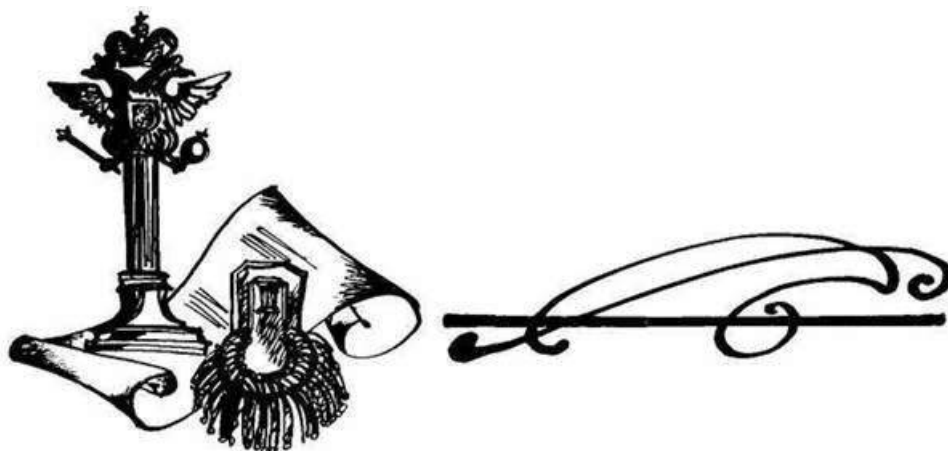

Життя М.В. Урусова не виділялося нічим особливим, а з більш-менш вагомих посад які він займав, можемо виділити лише посаду предводителя дворянства Борисоглібського повіту Ярославської губернії. Його син Олександр був дідом М.П. Урусова.

Олександр Михайлович Урусов був впливовим придворним сановником, таємним радником і сенатором. У 1836 році його було призначено обер-гофмейстром двору та дійсним таємним радником, а 1842 р. – членом Державної ради. О.М. Урусов був одружений з Катериною Павлівною Татіщєвою, рідною сестрою відомого дипломата – Дмитра Татіщєва [295, с. 26]. Мешкали Урусови здебільшого у Москві, де Олександр Михайлович очолював дворцову палату. Також він входив до комісії з будівництва храму Христа Спасителя. У їхній родині було одинадцять дітей, більшість з яких стали відомими та впливовими у вищому світі. Таким чином, багатство та суспільна вага батьків забезпечили блискуче майбутнє дітям та нащадкам.

Рід князів Урусових було внесено до 5-ої та 6-ої частини родословних книг Московської, Симбірської, Смоленської, Санкт-Петербурзької, Чернігівської, Ярославської, Тульської губерній [295, с. 4]. Вихідцями з роду князів Урусових було багато відомих державних управлінців, а також діячів мистецтва та культури.

Таким чином, рід Урусових мав тюркське походження. Ситуація з тюркським походженням загалом була нормальною у середовищі російського нобілітету, що зумовлено конкретними історичними причинами. Після розпаду Золотої орди, та безперервного розширення території Російської держави, до її складу увійшли колишні володіння орди. Це, у свою чергу, зумовило необхідність для колишньої ординської знаті знаходження свого власного місця у служінні новій державі. Саме тому багато з родової знаті тюркського походження йшли на службу до московських царів, за що й отримували дворянство, маєтності та інші почесті.

1.2. Середовищні чинники впливу на становлення особистості М.П. Урусова

Князь Микола Петрович Урусов народився 31 березня 1863 року, у родині Петра Олександровича Урусова, камергера Двору його Величності і таємного радника, який присвятив значну частину свого життя військовій справі. П.О. Урусов розпочав свою військову кар'єру у 1829 році з Ніжинського полку, а наступного року був переведений до лейб-гвардійського Ізмайловського. У 1837 р. він став поручиком, у 1844 р. – капітаном, з 1850 р. – полковником. П.О. Урусов був особисто знайомий з О.С. Пушкіним. Це знайомство відбулося у 1827 – 1828 рр., коли поет часто гостював у Москві в будинку Олександра Михайловича Урусова. Така увага О.С. Пушкіна, який «бывал в доме князя Урусова почти каждый вечер и увлеченно пересказывал присутствующим русские сказки», була викликана захопленням сестрою П.О. Урусова – Марією, якій поетом було присвячено вірш «Клюква» [269]. У особливому захваті від поета була друга сестра – Софія, через яку мало не відбулася дуель поета з одним з її шанувальників [269]. Вважається, що Софії поет присвятив мадригаль «Не веровал я троице доныне» [271, с. 226–229]. Пушкін, разом з П.О. Урусовим відвідував бал у Трубецьких, який відбувся 24 листопада 1834 р. [271, с. 229]. У молоді роки Петро Олександрович був великим гульвісою, і навіть існує думка, що він входив до компанії «шалунов от молодёжи», яка у 1836 році розсилала анонімні листи чоловікам вищого світу, що були зражені власними дружинами. Один з таких листів отримав і О.С. Пушкін [273, с. 290].

П.О. Урусов брав участь у чеченських походах 1840 року. Його хоробрість та відвага зазначалася у рапорті генерала А.В. Галафєєва, який і командував загоном. Генерал-лейтенант Галафєєв провів 5 експедицій, більшість з яких виявилися невдалими, спрямованих на придушення виступів горців під командуванням Шаміля. Перебуваючи на Кавказі, П.О. Урусов приятелював з Михайлом Лермонтовим, зображення якого було віднайдено у його власному альбомі з малюнками [284, с. 373–383; 294, с. 415–419]. Окрім Лермонтова та Урусова, до компанії приятелів належали і Карл Карлович Ламберт, Олександр Миколайович Долгорукий та Іван Яковлевич Євреїнов. Всі вони також були зазначені за власну хоробрість у рапортах начальства. За час своєї кар'єри військового П.О. Урусов також був ад'ютантом у князів Долгорукова, Бенкендорфа, Орлова [319, с.14].

У 1852 році П.О. Урусов за сімейними обставинами звільнився з армії у чині полковника, продовживши своє служіння вже у Міністерстві внутрішніх справ. 1854 р. йому жалувано чин статського радника, 1857 р. – дійсного статського радника, а через два роки – камергера двору. У 1863 році, Петра Олександровича було призначено у Віленську комісію з політичних справ. 8 грудня 1869 року він став членом Тимчасової комісії у селянських справах у Західних губерніях, а 1870 р. – перейшов до Міністерства державного майна в чині таємного радника [295, с.14]. Винагородою П.О. Урусову за власну бездоганну службу було отримання в 1868 році 781 десятини в районі Кременця і Задвір'я Гродненської губернії.

Князь П.О. Урусов, ще у 1846 році, одружився з Катериною Миколаївною Сипягіною, яка була фрейліною Імператриці. Придбавши 1847 р. у князя

Любомирського особняк у Санкт-Петербурзі (Літєйний проспект, буд. 19), подружжя, за допомоги відомого архітектора Л.Ф. Вендраміні, перебудувало його і оселилося [260, с. 66]. Дружина Петра Урусова також належала до знатного дворянського роду, що бере свій початок з середини XVI ст. По лінії матері, дідом М.П. Урусова був Микола Мартьянович Сипягін – герой війни 1812 р., генерал-лейтенант [253, с. 666]. К.М. Урусова володіла великими маєтностями – 4733 десятини у Симбірській губернії, у Саратовській губернії – 400 десятин, а у Гродненській губернії маєток Мости і 4022 десятини [295, с. 36]. Окрім того, К.М. Урусова, станом на 1849 р. володіла великим дохідним будинком у центрі Петербурга, за адресою: Набережна Фонтанки, буд. 19. У будинку були: одна – 11-кімнатна квартира, одна – 9-кімнатна, дві – 7-кімнатні, три – 6-кімнатні, дві – 5-кімнатні, дві – 4-кімнатні, три – 3-кімнатні і дві – 1-кімнатні [260, с. 68]. Тобто будинок був розрахований на осіб різного статку. У 1870 році будинок було продано І.А. Єфімову [267, с. 69]. Станом на 1869 р. весь будинок, разом з допоміжними приміщеннями, було оцінено архітектором Бернгардом у 114 142 руб. [260, с. 67]. У будинку К.М. Урусової у різні роки зупинялися та мешкали відомі діячі літератури, науки та мистецтва. У ньому, перші десять років свого існування, знаходилася редакція журналу «Современник», а з 1846 по 1850 рр. мешкали і його редактори – М.О. Некрасов та подружжя Панаєвих, з якими були добре знайомі Урусови. У будинку бували В.П. Боткін, Ф.М. Достоевський, О.І. Герцен, Л.М. Толстой. Відвідував будинок і І.С. Тургенєв, який мешкав неподалік [260, с. 70–74].

Якщо у молодості П.О. Урусов був гульвісою, то після одруження, за спогадами сучасників, він «попал к жене под каблук» [273, с. 290]. Подружжя Урусових належало до вищого світу і було знайомим у його середовищі. Російський дослідник А.А. Іванов зазначав наступне: «Екатерина Николаевна Урусова, одна из львиц большого света, в начале 1849 года на несколько дней сделалась притчей во языцех, взбаламутив высшее общество. Шум, впрочем, поднялся из-за пустяков: просто несколько дам, а именно княгиня З.И. Юсупова, графиня Е.А. Орлова-Денисова и наша героиня, развеселившись на маскараде, решили продолжить вечер, поужинав в модном ресторане Дюссо. При этом они подняли излишний шум, непривычный в то тихое время, привлекли внимание полиции и попали в «историю». Не избалованная сенсациями молва раздула это невинное, в общем-то, происшествие: по городу поползли слухи о каких-то чудовищных оргиях, достойных чуть ли не Римской империи эпохи упадка. В результате одна из дам, графиня Орлова-Денисова, вынуждена была просить императора Николая I о защите, а княгиня Урусова, как говорят, «выместила все на муже». Последнему пришлось лично посещать все знакомые дома и уверять, что на жену его возведена гнусная клевета» [273, с. 290–291].

Завершуючи відтворення моделі середовища в родині Урусових, у якому був народжений та формувався як особистість М.П. Урусов, слід поглянути і на найближчих родичів його батьків, а саме братів та сестер, з якими підтримувалися гарні стосунки протягом життя. Це дозволяє доповнити інформацію щодо культурного рівня родини. На думку американських дослідників психології особистості: «Каждая культура имеет свои собственные

институционализованные и санкционированные паттерны поведения, ритуалов и верований, которые передаются через обучение. Это означает, что большинство представителей данной культуры будут обладать определенными общими личностными характеристиками». Саме тому, «что мы принимаем влияние культуры как само собой розуміючийся факт, оно пронизывает, по сути, все стороны нашего существования» [304, с. 43].

П.О. Урусов мав трьох сестер – Марію, Софію та Наталію. Особливо виділялася серед сестер Марія, вродою та характером якої захоплювалося світське товариство Москви та Санкт-Петербурга. 1822 року Марія вийшла заміж за графа Івана Олексійовича Мусіна-Пушкіна та народила йому чотирьох синів. Ставши вдовою у 1836 р., Марія Олександрівна вдруге бере шлюб з Світліїшим князем Олександром Михайловичем Горчаковим (у подальшому – дійсний таємний радник, канцлер Російської імперії, міністр закордонних справ) [295, с. 33]. Софія Урусова була фрейліною Імператриці, а її чоловіком був Леон Людвигович Радзивіл (флігель-ад'ютант Імператора Миколи I та генерал від кавалерії) [295, с. 34]. Наталля Олександрівна була дружиною І.П. Кутайсова [295, с. 36].

Брати Петра Олександровича теж були військовими, багато з них зробили блискучу службову кар'єру. Троє з братів (Павло, Микола та Іван) служили у одному полку з Петром Олександровичем, причому один з них, Іван, домігся свого перевodu до Ізмайловського полку, посилаючись на бажання спільної служби з братами, що свідчить про теплі та дружні стосунки всередині родини [295, с. 36]. Такий характер відносин родині зазначався і сучасниками. Троє з братів Урусових померли у молодому віці [295, с. 34–37]. Павло Олександрович Урусов був генералом від інфантерії і героєм оборони Севастополя, де він командував її 5-м відділенням. За час своєї військової кар'єри, Павло Урусов був флігель-ад'ютантом Імператора [295, с. 34–35]. Михайло Олександрович – генерал від кавалерії, сенатор. Теж був флігель-ад'ютантом, а пізніше, у чині генерал-майора, перебував у світі Його Імператорської Величності [295, с. 33–34].

Відомостей про підтримку родинних зв'язків К.М. Сипягіною, немає. Серед її рідних можемо виокремити лише Дмитра Сергійовича Сипягіна, який з 1899 по 1902 роки очолював Міністерство внутрішніх справ. Він доводився Катерині Миколаївні племінником, а отже і двоюрідним братом для Миколи Петровича Урусова.

Родина Петра та Катерини Урусових налічувала 11 дітей, троє з яких померли ще в дитинстві. Якщо смерті сестри Ольги та брата Дмитра відбулися ще до народження М.П. Урусова, то трагедію 1870 року він переживав разом з родиною, будучи вже у свідомому віці [295, с. 86]. Цього року, у трирічному віці, помер молодший брат Миколи Петровича Урусова – Павло [182, с. 333]. Зважаючи на традиції ХІХ ст., де багатодітна родина у дворянському середовищі була нормальним явищем, як і певний відсоток смертності серед дітей, все ж таки ця смерть мала по різному сприйматися батьками та дітьми. Якщо для перших це була безперечно трагедія, але з огляду на тодішні реалії вона не була несподіванкою та шоком (рівень дитячої смертності був досить високим), то для других смерть брата або сестри мала сприйматися саме як шок. Особливо у випадку, коли дитині ще не були притаманні дорослі стереотипи.

Незважаючи на труднощі у вихованні, які мали місце через таку кількість дітей, всі вони були виховані у найкращих традиціях. Брати й сестри М.П. Урусова здобули, як і він, блискучу освіту. Сергій, Володимир та Олександр, наслідуючи батька, проходили службу в армії, після чого продовжили її у громадських чинах, досягнувши у цьому напрямку найвищих щаблів. Всі вони, так чи інакше, належачи до найближчого оточення Імператора Миколи II, і отримали найвищі нагороди Російської Імперії.

Для родини Урусових характерна велика концентрація творчих талантів серед її представників. Сестри М.П. Урусова – Єлизавета, Марія та Софія, були відомими на той час письменницями та перекладачками [331, с. 941–942]. Письменницьким хистом володіли і Сергій та Володимир Урусови. Це є результатом бездоганної системи виховання в родині, ціннісною системою координат якої були культура, мораль, духовність та патріотизм. Відомо, що батько родини, П.О. Урусов, добре малював і тому творча обстановка могла сприяти розвитку подібних талантів у дітей.

На жаль, не залишилося відомостей про процес і методи виховання дітей в родині, але спираючись на кінцевий результат та відомості про досить великі статки родини Урусових, можемо зробити припущення, що воно було одним з найкращим для свого часу. Відома дослідниця дворянської освіти та виховання О.С. Муравйова так характеризує підхід до виховання у тогочасних дворянських родин: «Решающая установка в воспитании дворянского ребенка состояла в том, что его ориентировали не на успех, а на идеал. Быть храбрым, честным, образованным ему следовало не для того, чтобы достичь чего бы то ни было (славы, богатства, высокого чина), а потому что он — дворянин, потому что ему много дано, потому что он должен быть именно таким» [293, с. 156]. Вона зазначає спрямованість виховання на досконале володіння мистецтвом подобатися оточуючим, що було необхідним для вищого світу. Дворянським дітям пояснювали необхідність бути уважними та доброзичливими по відношенню до інших людей, з повагою відноситися до чужих поглядів та звичок, самому триматися скромно та привітно [293, с. 172]. Заради володіння собою у вищому світі, дітей навчали не лише контролю над власною мовою, емоціями, поведінкою, а і контролю над власним тілом. Це досягалося посередництвом вивчення хореографії, заняття з якої розпочинали практикувати з 5–6 років [293, с. 177]. О.С. Муравйова зазначає: «Храбрость и выносливость требовали физической силы и ловкости — и дворянских детей с малолетства учили плавать, ездить верхом, владеть оружием; с ними занимались гимнастикой и приучали не бояться холода. Точно так же воспитывали и царских детей, и потому бравировать своей физической закалкой любили и кадеты, и императоры». Це, за її твердженням, відносилось не до області фізичної культури, а до формування особистості. У загальному контексті етичних та світоглядних принципів фізичні іспити ніби зрівнювалися з моральнісними. Зрівнювалися у тому розумінні, що будь-які перешкоди та удари на життєвому шляху мали зноситись мужньо, не втрачаючи присутності духу та власної гідності [293, с. 163–164]. У такому дусі мав виховуватися і М.П. Урусов. Можливо, в родині Урусових працював гувернер, або гувернантка, які й були задіяні у процесі виховання дітей. Цього роду послуги користувалися попитом та були в моді серед заможних родин XIX ст. Безперечно, що

вищезазначене є узагальненим уявленням про дворянське виховання того часу, але воно є цілком можливим по відношенню до дітей родини Урусових.

У 1879 році М.П. Урусов вступає до Імператорського Олександрівського ліцею. Сам факт вступу до такого закладу засвідчує гарну попередню підготовку Миколи Петровича. Для вступу в ліцей необхідно було скласти іспити з загальноосвітніх дисциплін, а також вимагалось володіння трьома іноземними мовами. Олександрівський ліцей створювався за проектом М. Сперанського з першочерговою метою підготовки кваліфікованого адміністраторського корпусу для державної служби [282, с. 73–76]. Зважаючи на елітарність та особливий статус навчального закладу, особливою була і його навчальна програма. Ліцей поєднував у якості своєрідної «безперервної освіти» основний зміст гімназичного та університетського курсів. При цьому навчання в Ліцеї поділялося на два курси – «початковий» та «завершальний», по три роки кожен. Початковий курс включав у себе гімназичні предмети (окрім політекономії, статистики, комерційних наук та технології), а також особливий курс «изящных наук и гимнастических упражнений»: богослов'я, латину, російську та іноземні мови (французьку, німецьку, англійську), логіку, історію, географію, математику, фізику, космографію.

«Завершальний курс» поєднував науки трьох факультетів російських університетів – «нравственно-политического, физико-математического и словесного». У його рамках ліцеїсти вдосконалювали іноземні мови та вивчення російської, історію західної літератури, вітчизняної та всесвітньої історії, філософії, статистики, політичної економії. У якості спеціальних, вивчалися юридичні дисципліни: енциклопедія права, історія російського права, церковне, державне, громадське, кримінальне, поліцейське, фінансове та міжнародне право, а також державний лад «східних країн». При цьому, запроваджене у ліцеї додаткове військове виховання надавало випускникам ліцею статус випускників Пажеського корпусу, та право служби по військовій лінії [282, с. 73–76].

За час свого існування Олександрівський ліцей проходив певні реформування. Термін навчання залишався без змін, але якщо на початку він складав шість років, які поділялися на два трирічні курси, то у 1836 р. було введено 4 курси по півтора роки, а перед вступом М.П. Урусова, у 1877 р., було запроваджено 6 курсів по одному року навчання. До 1848 р. програма навчання в ліцеї носила загальноосвітній характер. Після цього, ліцей розпочав давати вищу юридичну освіту, визначивши виключно державознавчий та правознавчий напрямки підготовки службовців. Враховуючи успіхи у навчанні, випускники ліцею отримували громадянські чини від першого – 14-го до досить високого – 9-го. Після завершення навчання ліцеїсти мали пропрацювати на державній службі від чотирьох (ті, хто навчався за власний кошт) до шести (навчалися за державний кошт) років [282, с. 74–77].

Навчання М.П. Урусова у ліцеї припало на часи його реформування, яке неоднозначно сприймалося у дворянському середовищі. Показовою у цьому відношенні є «Записка об устройстве Императорского Александровского лицея и программах преподавания в нем» колишнього випускника закладу – Г.М. Вирубова, у якій він критикує зміни в ліцеї, що відбулися після реформи 1877 року [257]. На його думку, після 1877 року ліцей втратив свій статус унікального

загальноосвітнього закладу та наблизився до рівня звичайних гімназій: «Под влиянием каких то уравнивательных идей, которые в учебном деле производят всегда самые пагубные последствия, исходный пункт лицейских программ стал все более и более приближаться к тому, который издавна существует во всех гимназиях» [257, с. 1]. У той самий час, програми та методика викладу спеціалізованих предметів з юриспруденції були не достатніми у порівнянні з юридичними факультетами університетів. Це створювало прецедент, у результаті якого ліцей не можна було віднести до жодного типу існуючих освітніх закладів, особливо за критерієм якості навчання. Продовжуючи власну думку, автор її розширює: «Защитники уравнивательных идей, которые провели лицейскую реформу с 1877 г., очевидно забыли, что демократия заключается не в понижении высших слоев, а в повышении низших. Все их заботы клонились к тому, что бы сравнять по возможности младшие курсы Лицея с гимназическим преподаванием, а старшие с университетскими программами, т.е. с такими учебными системами, которые предназначены для всех без исключения. Увлекаясь чисто педагогической задачей и отвлекаясь от основных начал всякого общественного строя, они упустили из виду, что, если разумно и целесообразно удовлетворять умственным требованиям массы молодого поколения, несправедливо и вредно жертвовать тем избранным меньшинством, которое может и должно стать выше этой массы» [257, с. 16].

Критичну оцінку Г.М. Вирубов надає навчальним програмам, у яких постійно з'являлися нові предмети, але рівень викладу інформації по ним, як і по основним дисциплінам, був поверховим. Таким чином, якість була знехтувана за рахунок кількості. Об'єм інформації, яка викладалася, була надзвичайно великою, що практично не залишало вихованцям часу на саморозвиток та самоосвіту, а отже і на розвиток творчих здібностей. Проте, певні елементи самостійності для вихованців продовжували існувати. У перших трьох класах, заняття проходили у формі «уроків», на яких відбувалася проста вчитка матеріалу з подальшим опитуванням викладеного, що призводило до заучування інформації, а не до її осмислення. У старших класах вже існувала форма «лекцій», у якій саме вихованцю пропонувалося знаходити відповіді на поставлені викладачем запитання [257, с. 1]. Це й давало можливість ліцеїстам проявити власну ініціативу у процесі навчання. Подібна структура форм проведення занять з ліцеїстами мала й позитивні сторони. Форма уроку, у тодішньому його розумінні, привчала вихованців до дисциплінованості, розвивала увагу, пам'ять, старанність. Лекційна форма була спрямована на подальший розвиток вищезазначених якостей, а також давала, до певної міри, самостійність учням у прийнятті рішень, виборі інструментів і методів їхньої реалізації, виховувала навички оцінки ситуації, автономність та широке бачення наявної проблематики, що було необхідним для майбутніх управлінців.

Така дискусія довкола змін у Царскосельському ліцеї стала результатом загальної полеміки довкола системи освіти у Російській імперії, а точніше, довкола її «класичної» спрямованості, яка бере свій початок з середини XIX ст. Сучасним російським істориком середньої освіти О.О. Стрельцовим була ретельно розглянута ця полеміка, а результати викладені у статті «Парадоксы русского просвещения» [314]. Зміст дискусії полягав у тому, що з розвитком природничих наук та технічного

прогресу зокрема, виникає заклик до збільшення викладання у навчальних закладах імперії саме природничих наук. Це, у свою чергу, викликало необхідність перегляду і основних принципів класичної гімназичної освіти. Суперечка так і не виявила переможців серед прихильників класичної та реальної освіти, а лише призвела до виникнення певних гібридних освітніх програм, у яких якість викладання матеріалу замінялася кількістю. Таку ситуацію і описував Г. Вирубов.

Подібна ситуація існувала у всій освітній сфері імперії, а тому, незважаючи на наявну полеміку, Олександрівський ліцей продовжував залишатися елітарним навчальним закладом, що давав всебічні знання та готував вищі управлінські кадри для Російської імперії. Ліцей, як особливий заклад, створений для потреб державної служби, знаходився під «особым покровительством» імператорів, а вже з 1910 р. – імператриці Марії Федорівни, при цьому прямо підпорядковуючись відомству Власної Його Імператорської Величності канцелярії по закладам – імператриці Марії [282, с. 70–71].

М.П. Урусов закінчив Олександрівський ліцей у 1885 році, з чином титулярного радника, отримавши найвищий з можливих по завершенню закладу чин – IX класу [187, с.115]. Враховуючи те, що термін навчання у ліцеї становив шість років, можемо припустити, що до цього М.П. Урусов міг проходити навчання у Віленській губернії, де він і мешкав з батьками, а саме у Віленській гімназії.

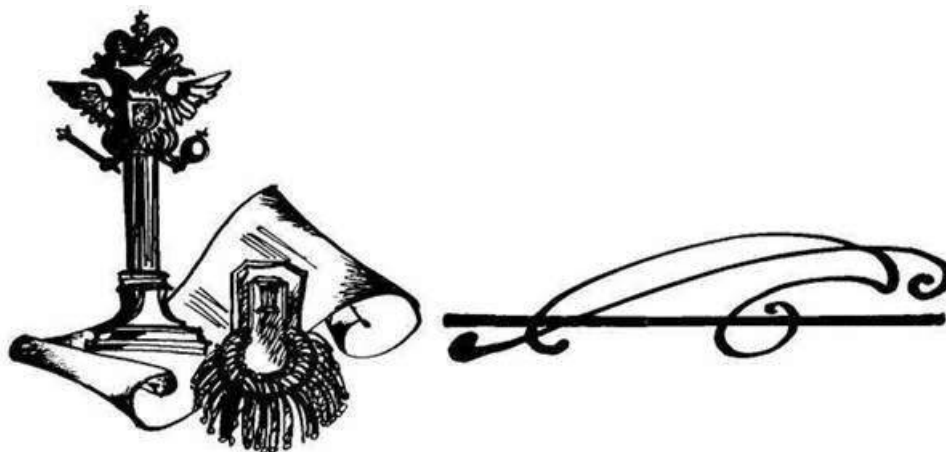
Після випуску з ліцею, розпочалася службова кар'єра М.П. Урусова, успіх якої був заздалегідь забезпечений закінченням навчальним закладом. Так, в «Уставе о службе по определению от правительства» існував окремий параграф, який визначав права на службу для випускників Олександрівського та Демидівського юридичного ліцеїв, чим підкреслювався їхній особливий статус. Згідно законодавчого акту: «Воспитанникам Императорского Александровского лицея по окончании курса наук дозволяется поступать на службу во все министерства и главные управления с тем, чтобы, не предоставляя выбора места служения самим воспитанникам лицея, начальство оного распределяло их к должностям по предварительному сношению с министрами и главноуправляющими отдельными частями» [204, с. 23]. Отже, була врахована можливість для випускників продовжити навчання «в императорских российских университетах по избранному ими факультету, с зачислением сего времени в действительную службу и с производством жалованья...» [204, с. 23]. Окремо проводилося і матеріальне забезпечення вихованців ліцею після завершення навчання. Державне казначейство видавало разову допомогу у розмірі ста сорок п'яти рублів для вихованців, які отримали чин IX класу, а до вступу на службу – жалування у розмірі двохсот тридцяти рублів [204, с. 23].

Підсумовуючи викладене у розділі, можемо сказати, що подальший життєвий успіх М.П. Урусова був передбачуваним. Походження з відомого роду, у комплексі зі статками батьків Миколи Петровича, дозволили отримати найкраще виховання та освіту. Саможертвоне служіння Російському престолу культивувалося у родині, і походило з історичних традицій роду, історія якого засвідчує приналежність Урусових до найближчого оточення російських царів, а у подальшому – імператорів (при чому, Урусови перебували у далекому родстві з родиною Романових). І це, безумовно формувало стереотипи і цінності у дітей в родині, основою яких була

самодержавна монархія, благо якої сприймалося не лише як благо держави, а і як власне.

Отже, незважаючи на відсутність інформації про безпосередній процес виховання князя М.П. Урусова в родині, нами був використаний для його відтворення узагальнений досвід родин того періоду. Безперечно, що його не можна приймати за ідентичний, але спираючись на підтвердженість тодішнього дворянського стану певним тенденціям у цій сфері, які визнавалися за еталон якості виховання, родина Урусових цілком могла його використовувати. Хоча певні корективи й мали бути, оскільки вони були зумовлені власними традиціями родини та намаганням розвивати у дітей творчий потенціал. Батьки Миколи Петровича, як і їхні найближчі родичі, були світськими особами і підтримували дружні стосунки з найкращими представниками культури, до яких відносяться О.С. Пушкін та М.Ю. Лермонтов, а також були добре знайомі з М.О. Некрасовим, Ф.М. Достоевським, Л.М. Толстим, І.С. Тургенєвим та ін. Таке оточення родини, теж створювало сприятливу атмосферу в рамках дворянської культури, для всебічного розвитку особистості дітей та Миколи Петровича зокрема. Та все ж таки, основною метою виховання був розвиток особистості службовця, а у випадку з Урусовими – високопосадовця.

Розділ 2

Діяльність М.П. Урусова

на адміністративних посадах

2.1. Початок службової кар'єри М.П. Урусова та його становлення як адміністратора

Наприкінці XIX ст. чин для дворянина являв собою символ приналежності до правлячої верхівки, певним мірилом наявності влади у його руках. Інколи авторитет чину був вищим за звання російського дворянина. Чин виступав як важлива станова цінність, санкціонована верховною владою, був не лише певною візитівкою службовця-дворянина, показником соціальної успішності, але і певною гарантією загальнолюдських якостей його власника. Служба на благо держави корінилася у дворянській культурі, яка з часу свого зародження формувалася як служила. Подібна оцінка служби для дворянина, була закладена глибокими родинними традиціями та установками, що впливало і на процес виховання. Дітям з дитинства наголошувалося на їх покликанні служити Російському престолу та Богу, а благо держави сприймалося як їхнє власне. Не був винятком з цього і М.П. Урусов. Походження роду Миколи Петровича, разом з отриманою князем освітою у Олександрівському ліцеї, створили сприятливі умови для початку та подальшого прогресивного розвитку його службової кар'єри адміністратора. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови, під поняттям адміністратора розуміється людина, яка є керівником установи, організації, підприємства, а безпосередня діяльність з адміністрування визначається так: «Керувати установою, організацією, підприємством і т. ін.; управляти; керувати бюрократично, за допомогою наказів і розпоряджень, замість конкретного керівництва» [315, с. 12–13]. Таке визначення достатньо повно розкриває суть самого поняття та виду діяльності. Проте адміністратор, по відношенню до М.П. Урусова, розглядається як вершина кар'єри, на якій поєднувалися як вагомні посади на місцевому рівні, так і служба на рівні державному. Але цьому передував відповідний службовий шлях, завдяки власним заслугам і досягненням на якому М.П. Урусов і став адміністратором. Таким чином, ми розглядаємо службову кар'єру Миколи Петровича, як явище взаємопов'язане з його вихованням, освітою, світоглядними стереотипами, реаліями історичного часу тощо.

Власну кар'єру князь Микола Петрович Урусов розпочав у червні 1885 року (за іншими даними – 26 травня 1885 р.), коли після закінчення ліцею у чині титулярного радника вступив на службу до Міністерства внутрішніх справ, у департамент духовних справ іноземних сповідань [7а, арк. 11–21; 250, с. 107; 105, с. 4]. Цей департамент було знову введено до складу МВС у 1881 році, а тому служба в ньому мала великі перспективи для кар'єрного зростання (до 1881 р. – департамент був

самостійною владною інституцією протягом 2-х років, а у 1832 – 1880 рр. – у складі МВС) [291, с. 164–165]. Сфера відповідальності департаменту була надзвичайно широкою і містила в собі всі справи відносно осіб та організацій не православної віри: зносини з Римо-Католицькою церквою; загальний нагляд за священнослужителями-іновірцями; вирішення питань правового положення євреїв і питань землеволодіння представниками інших релігій; будівництво культових споруд та відкриття духовних освітніх закладів тощо [291, с. 165].

Через рік роботи у департаменті, М.П. Урусова було підвищено до помічника столоначальника. Того ж 1886 року йому жалувано звання Двору Його Імператорської Величності камер-юнкера [105, с. 4]. Тодішнім дворянством придворна служба розцінювалася як пріоритетна. На думку дослідника російського дворянства пореформеного періоду В.С. Кулабухова, «всепоглощающая идея верноподданнической обязанности во многом затмевала собой собственно сословные цели и интересы, препятствовала формированию политической культуры дворянства. Корпоративная гордость благородного сословия состояла в приобщении к верховной власти и близости к трону. Неограниченная власть императора и беспрекословное послушание подданных придавали сословию почетное право занимать высшие посты в бюрократическом аппарате и в армии» [286]. У 1888 році за наказом Імператора до вірменського міста Ечміадзин було відряджено делегацію на чолі з членом ради міністра внутрішніх справ – М. Гірсом, а М.П. Урусова було призначено супроводжуючим. Метою такого відрядження було проведення перемовин з вірменським католиком [250, с. 107]. Швидше за все, перемовини стосувалися вірменського питання, яке гостро стояло з 1836 року. Саме тоді, за указом Імператора, були встановлені права та обов'язки вірменського католика. Відповідно до цього наказу, католикос міг займатися лише духовними справами, які попередньо розглядалися Синодом за участі представника російського уряду, у якого і було право вирішального голосу. Сам католикос призначався імператором з двох обраних вірменською церквою представників, у тому числі й іноземців [261, с. 47–48]. Це, у купі з посиленою політикою русифікації у мовному питанні, створювало постійну напругу у відносинах з католиком та вимагало діалогу через посередництво відповідних делегацій, до однієї з яких і входив Микола Петрович. Того ж року, князь Урусов, отримав чин колезького асесора [303, с. 59]. Вже у наступному році його було призначено у комісію, створену міністром внутрішніх справ, а також надано чин надвірного радника. Метою роботи комісії було проведення ревізії діловодства каси римо-католицької духовної колегії. Після цього, він входив до комісії Юзефовича, направлену у Самарську губернію для виконання доручень [303, с. 59–60].

У 1891 році М.П. Урусов став чиновником особових доручень (чин VI класу) при Міністерстві внутрішніх справ та був відряджений до департаменту духовних справ іноземних віросповідань [182, с. 1–2]. За відмінне виконання власних обов'язків, 30 червня 1892 року, Микола Петрович отримав чин колезького радника. У тому ж році він входив до складу комісії генерал-лейтенанта Толстого, якого було відряджено у Ростов з особливими дорученнями, зміст яких дослідити не вдалося [303, с. 59–60].

Наступним і більш вагомим щаблем у кар'єрі М.П. Урусова було його призначення 3 лютого 1894 року головою Томського губернського правління [105, с. 4]. На той час, Томська губернія була потужною територіально-адміністративною одиницею Російської імперії та мала велику вагу у економіці держави, але вона не була пріоритетною при виборі місця служби через власне географічне місцезнаходження. Більше переваг мали губернії, що відносилися до європейської частини Росії і служба в них вважалася престижнішою. Тому і князь М.П. Урусов намагався продовжити власну службу в одній з таких губерній, і вже 24 березня того ж року він отримав нове призначення, на посаду віце-губернатора Володимирської губернії. Цьому сприяли родинні зв'язки В.Г. Алексєєвої, з якою він одружився наприкінці квітня 1894 року [159, с. 19]. Віра Георгіївна походила з відомого на Катеринославщині і на теренах Російської імперії дворянського роду, а її батько, Георгій Петрович Алексєєв, був видним державним діячем. Тесть домагався для Урусова призначення на посаду віце-губернатора до Полтави, або Катеринослава та це йому не вдалося [159, с. 19]. Участь Георгія Петровича у кар'єрі зятя розкривається в листі від 20 березня 1894 р., адресованого Д.І. Яворницькому [159, с. 19].

Переведення Миколи Петровича на службу до Володимира відбулося, на перший погляд, з пониженням його у посаді, але це вже була європейська частина імперії, служба в якій, як зазначалося, була більш престижною та передбачала більше перспектив. Пробувши на посаді голови Томського губернського правління півтора місяці, М.П. Урусов не встиг відзначитись абсолютно нічим, що було зумовлено браком часу. Тим більше, що лише одна дорога до Томська з Санкт-Петербурга займала в ті часи півтора – два тижні. Не можемо відкидати й те, що це призначення могло бути виключно тимчасовим, до звільнення службового місця у бажаних губерніях, а отже М.П. Урусов міг і не приїздити до Томська взагалі. Частково це підтверджується роботою історика М.М. Дмитрієвського «День за днем, год за годом: хроніка життя Томська в XVII–XX століттях», у якій автор ретельно і майже помісячно дослідив історію міста та губернії за означений у назві період, базуючись на джерелах з загальнодержавних архівів та періодиці тих часів. Але дослідник не віднайшов фактів прибуття до міста та подальшої служби М.П. Урусова в ньому, хоча такі відомості по відношенню до інших голів губернського правління у його роботі мають місце бути [264]. Цінність нової посади для дослідження службового шляху М.П. Урусова полягає в тому, що вона вже відносилася до адміністративних, згідно з прийнятим нами визначенням, хоча він і не набув на ній відповідного досвіду.

На посаді віце-губернатора Володимирської губернії М.П. Урусов перебував до 22 січня 1901 року [181, с. 1–2]. Це була вагома посада, але Микола Петрович не був самостійним адміністратором у повному розумінні, що пояснюється особливостями губернатора Тереніна. Останній був амбіційною людиною та управлінцем, а тому всі справи в губернії контролював особисто. Не змінилася ситуація для М.П. Урусова і зі зміною губернатора Тереніна його наступником – генерал-лейтенантом М.М. Цеймерном. Це дозволяє дослідити лише певні епізоди зі служби М.П. Урусова, які прямо, або опосередковано характеризують його як управлінця.

У перший же рік служби у Володимирі губернська адміністрація зіштовхнулася з серйозною проблемою. 5-7 грудня 1894 року у місті Переславлі-Залеському відбувся страйк на фабриці Товариства Переславської мануфактури, який був відлунням тогочасної промислової кризи в імперії. Саме М.П. Урусова як віце-губернатора було відряджено до Переславля для вирішення питання страйку. Теренін посилався на власний вік та стан здоров'я, які не дозволяли йому зробити це особисто. Ще 5 грудня, за отриманою від урядника з Переславля телеграмою М.П. Урусов виніс резолюцію, у якій зазначалася необхідність викликати з Москви батальйон піхоти та 100 козаків. Губернатор Теренін одразу ж направив це прохання телеграмою на ім'я командуючого військами Московського військового округу [274, с. 25].

Після прибуття до Переславля князь Урусов організував нараду з приводу страйку. На ній були присутні дирекція фабрики, адміністрація, поліцейський урядник з помічником, фабричний інспектор, а також старший фабричний інспектор губернії, який прибув разом з віце-губернатором. Вироблений на нараді план свідчить про рішучість та вміння Миколи Петровича прорахувати ситуацію, спираючись у своїх міркуваннях на психологію людей. Уряднику було доручено підшукати таємних агентів серед добре оплачуваних кваліфікованих робітників, профінансувати яких зобов'язувалося керівництво підприємства. Фабричні інспектори мали провадити переговори з робітниками і вносити лад у їхні ряди [274, с. 31–32]. У ніч з 6-го на 7-ме грудня фабрика була оточена поліцією, а зранку 7-го числа на ній були зачинені всі виходи окрім одного, задля підвозу дров. Такий хід було зроблено для розколу робітників, оскільки певна їх частина мешкала на фабриці, а інші у місті. Це дозволило порушити координацію дій робітників і вироблення ними плану спільних дій. Також за розпорядженням М.П. Урусова були розміщені об'яви, у яких повідомлялося, що 7-го грудня опівдні фабрика розпочинає роботу, а небажаючи працювати можуть отримати розрахунок. Однак це оголошення викликало й іншу реакцію – робітники дивилися на нього як на ультиматум: якщо вони не розпочнуть працювати, їх буде звільнено і вони не зможуть влаштуватися на жодну з фабрик. Тому близько 12-ї години майже дві третини робітників вийшли на роботу, і страйк було фактично припинено. Разом з тим були проведені обшуки та арешти серед робітників. Арештовувалися всі, у кого на тілі були знайдені порізи, оскільки це викликало підозру у побитті скла на фабриці. Заарештовано було 34 організатори страйку, а трьох з них було засуджено. Решта була звільнена з фабрики [274, с. 32–36]. Власні думки щодо можливості попередження страйків у подальшому, а також боротьби з ними, М.П. Урусов виклав у рапорті від 14 грудня 1894 року на ім'я губернатора. Він звертав увагу губернатора на необхідності створення фабричної таємної поліції, агенти якої б вчасно інформували про можливість заворушень, даючи таким чином можливість завчасно їм запобігти [274, с. 35–36].

Фабричні адміністрації розпочали заводити та підтримувати таємних агентів поліції серед висококваліфікованих робітників, а також посилювати вплив фабричних інспекторів [1, арк. 8]. Цей випадок заслуговує особливої уваги, оскільки Микола Петрович Урусов завдяки організаційним та особистим якостям при

розробці плану ліквідації страйку та його реалізації зумів обійтись без військового втручання та кровопролиття.

Під час служби у Володимирській губернії князю М.П. Урусову було жалувано звання камергера Двору його Величності (1896 р.), а наступного року оголошено особисту подяку від Миколи II, за участь у переписі населення Володимирської губернії (Урусов був членом губернської переписної комісії) [105, с. 4].

Певний досвід адміністрування М.П. Урусов здобув також у сфері культури. Він був одним з ініціаторів створення Володимирської губернської ученої архівної комісії. Перше її засідання відбулося 26 листопада 1898 р. На ньому було визначено її основні цілі і завдання. Вони поділялися на такі напрямки: архівна справа та археографія, археологія, нагляд за пам'ятками старовини, укладання довідково-наукової бібліотеки, генеалогія (дослідження родів дворянства Володимирської губернії і збирання біографічних даних про визначних діячів краю) [238, с. 5–11]. На тому ж засіданні Урусова було обрано більшістю голосів головою комісії, до якої він входив як дійсний член-засновник, хоча ці вибори більше були формальністю [238, с. 2]. Микола Петрович очолив комісію за власною посадою віце-губернатора в губернській адміністрації. Почесним членом комісії затвердили Г.П. Алексєєва – тестя Миколи Петровича [238, с. 2]. Окрім того, Алексєєв, будучи відомим колекціонером і знавцем старовини, мав і безпосереднє відношення до історії, хоча й не Володимирської губернії. Тому в цьому обранні більшу роль зіграли родинні зв'язки Георгія Петровича з Урусовим, його особиста впливовість та зроблений ним разовий внесок на розвиток комісії, у розмірі 100 руб.

На наступному засіданні, 29 листопада, М.П. Урусовим було поставлено питання про необхідність створення у Володимирі музею, архіву і бібліотеки, клопоти по організації яких брала на себе комісія. Було підготовлено звернення до влади міста Володимира щодо виділення під це приміщення у Золотих воротах, на що було отримано ухвалу [239, с. 11]. Але поступове зростання музейної колекції, а також збільшення фондів архіву та бібліотеки викликало необхідність у збільшенні приміщення. На пропозицію свого голови – М.П. Урусова, комісія звернулася з закликом до всіх земських і міських управ з проханням надати матеріальну допомогу для спорудження окремої будівлі музею. Також було розпочато збір коштів і серед приватних осіб. На засіданні 5 березня 1900 р. М.П. Урусов доповів про отримання приватної пожертви у розмірі 1 000 руб. та 80 тис. цеглин на будівництво. Ним же було визначено і місце музею. Комісія звернулася до міського управління Володимира з проханням безоплатного виділення ділянки землі у його центрі, біля території тамтешнього Кремля. Після дозволу відповідного міністерства, місто її виділило. За задумом Урусова, майбутній музей мав поділятися на два відділи – історичний та природничо-промисловий, що мало б відобразити не лише історію краю, а і його промислову складову [239, с. 11]. Утворення природничо-промислового відділу могло бути зроблено заради забезпечення пожертв від промислових кіл губернії на облаштування музею. Одразу ж було оголошено конкурс на проект майбутньої будівлі, комісію по якому очолив особисто М.П. Урусов. Перемогу у ньому було віддано проекту архітектора П.Г. Бегена. А 29 травня того ж року було проведено урочисту закладку новобудови [240, с. 17]. Для

сприяння наданню пожертв, Урусовим було запропоновано, після завершення будівництва, розмістити у музеї мармурові дошки з занесеними на них прізвищами та іменами осіб та назвами структур, які надавали найбільшу допомогу. У перший же рік існування комісії на заклик стосовно надання пожертв відгукнулися ряд управ: Міська дума м. Іваново – Вознесенська асигнувала разову сумму у розмірі 1000 руб. на будівництво та 100 руб. щорічно на утримання самого музею; Шуйська Міська дума прийняла рішення видавати 100 руб. щорічно; Олександрівське та Юр'ївське повітові земства асигнували по 100 руб. разово; Гороховецьке – 50 руб.; Маленковська Міська дума та Зібрання уповноважених Гаврилівського посаду – 25 руб.; Судогодська Міська дума – 10 руб., та ін. [239, с. 12]. Збір пожертв був організований надзвичайно вдало, що сприяло постійному притоку коштів, значна частина яких йшла на новобуд, а залишок вдало розміщувався на рахунок у Державному банку. На пільгових умовах вели роботу і підрядники на будівництві. На час завершення перебування Урусова у Володимирі, будівля музею була майже завершена і залишалася робота по її зовнішньому та внутрішньому оздобленню [241, с. 11]. Відкрито ж його було у 1906 році.

Займаючись розвитком Володимирської ученої архівної комісії (ВУАК), М.П. Урусов приділяв увагу і організації культурних заходів. Це було зумовлено необхідністю забезпечення культурної складової внутрішньої політики у губернії, часткову відповідальність за реалізацію якої він поділяв як віце-губернатор. Таким чином, через організацію та проведення комісією культурних заходів, М.П. Урусов виконував і власні обов'язки, покладені на нього службою.

У 1899 році виповнювалося сто років від дня народження О.С. Пушкіна. 14 березня 1899 р. М.П. Урусов виступив перед комісією з пропозицією взяти на себе проведення заходів щодо вшанування пам'яті поета. Окрім озвученої ініціативи, князь Урусов очолив обрану на засіданні ВУАК – «Пушкінську комісію», яка займалася розробкою програми проведення заходу та її втіленням у життя. Обранню Урусова головою цієї комісії сприяло і його навчання у Олександрівському ліцеї, випускником якого був і О.С. Пушкін. Цей факт було окремо відзначено на засіданні комісії. До програми проведення заходу було включено урочисте відкриття, ряд вистав та народні читання. Фінансування було покладено на губернське земство та місто, якими було асигновано 160 руб. та 200 руб. Окремо, комісією було придбано 1 000 екз. вибраних творів поета та 200 екз. повного зібрання, які були роздані учасникам читань, проведених 30 травня, а також всім ученицям та учням міських училищ. По одному екземпляру повного зібрання отримали випускники і випускниці Мальцевського Ремісничого і Жіночого Єпархіального училищ, та 30 безкоштовних народних читалень у губернії [239, с. 16].

У 1900 році відбулася низка заходів під егідою ученої архівної комісії. Так ВУАК підготувала та піднесла вітальні адреси Володимирській духовній семінарії, з нагоди її 150-річного ювілею, а також Володимирському Успенському жіночому монастирю, який у тому ж році відсвяткував своє 700-ліття. Безумовно, що це були не єдині заходи проведені ВУАК та під її егідою, оскільки робота на цьому напрямку була системною.

Провадилася робота і за поставленими під час заснування ВУАК цілями. Постійно розроблялися місцеві архіви на предмет їхнього упорядкування та виокремлення пласту документації, що безпосередньо стосувався історії краю. Завдяки налагодженню співпраці з загальнодержавними архівами, отримувалися документи, які стосувалися історії губернії, і з їхніх фондів. Підтримувалися і археологічні дослідження у губернії, результати яких висвітлювалися у виданнях комісії.

Найбільшу увагу було приділено формуванню бібліотеки і музею комісії, основою чого було поповнення їхніх фондів та колекції. Динаміка цього процесу була позитивною, оскільки було налагоджено як систему пожертв приватними особами так і систему передачі матеріалів від державних інституцій. Діяльну участь у цьому брав і князь Урусов, передаючи як власні книги до бібліотеки, так і предмети, що мали історичну цінність, до музейної колекції. Одразу ж після заснування комісії М.П. Урусов пожертвував у її бібліотеку 260 рідкісних історичних книг.

Було започатковано видання ВУАК під назвою «Труды Владимирской учёной архивной комиссии», перший випуск яких вийшов у 1899 році [238]. На сторінках цієї збірки публікувалися результати роботи комісії, та було розпочато висвітлення життя та діяльності видатних мешканців Володимирської губернії та вихідців з неї, що було однією з програмних засад ВУАК. Друк відбувався, не без сприяння Урусова, у губернській друкарні м. Володимира, а папір постачала по собівартості фабрика Способіна. Саме так друкувалися і «Источники» Д.І. Яворницького, який з 11 грудня 1899 р. увійшов до складу ВУАК у статусі пожиттєвого члена.

На засіданні комісії 9 лютого 1901 року М.П. Урусов заявив, що у зв'язку з від'їздом до міста Гродно, на нове місце служби, він змушений залишити посаду голови комісії. Комісія прийняла його відставку, визначивши, разом з тим, заходи щодо його вшанування: піднесення адресу, викарбування імені на мармуровій дошці у музеї і розміщення у одному з трьох його приміщень портрету Миколи Петровича [241, с. 4]. Пішовши з посади голови, він продовжував залишатися почесним членом ВУАК, яким його було обрано 26 листопада 1899 р. [242, с. 39]. Перебуваючи у Володимирі, М.П. Урусов був членом управління місцевого відділення Червоного хреста, а також членом Володимирського губернського попечительства дитячих притулків (князь Урусов залишався дійсним членом попечительства і після завершення служби у Володимирі) [185, с. 1–7; 181, с. 1–2].

З 29 січня 1901 року М.П. Урусова було призначено у м.Гродно, в якому він був спочатку виконуючим обов'язки губернатора, а з 22 грудня 1901 до 24 квітня 1902 року обіймав посаду губернатора [250, с. 109–110]. Гродненська губернія вважалася спокійною за своїм внутрішньополітичним становищем, яке було забезпечене придушенням у 1864 р. Польського повстання та подальшою всебічною русифікацією територій Царства польського і Західних губерній імперії. Вдалим умовам служби сприяло і входження губернії до Віленського, Ковенського і Гродненського генерал-губернаторства, яке очолювалося генерал-губернатором, і на рівні якого приймалися всі важливі рішення щодо політики на підпорядкованих територіях. До того ж, важлива роль Західних губерній у внутрішній політиці

держави, а отже і служби в них, була закріплена на законодавчому рівні [201]. Сам М.П. Урусов мав бути обізнаним у проблемах губернії, чому мала сприяти наявність маєтностей його батька в ній.

Одним з перших заходів М.П. Урусова на новій посаді було доручення управляючому його канцелярією – Н.П. Шипіну, провести ревізію міських та міщанських управ. Її метою була перевірка діяльності вищезначених управ губернії на предмет ведення фінансових та майнових справ у сфері їхньої відповідальності і вона мала ознайомити нову адміністрацію з ситуацією на місцях. Ця ревізія була проведена у першій половині 1901 року, а її результати були визнані невтішними. Вона виявила числені факти недбалого ведення міського господарства, вільного використання громадських коштів та зловживань у фінансах підзвітних територіальних одиниць. Така ситуація показала, що міське громадське управління за 25 років свого існування у губернії (перші вибори гласних міської думи в губернії були проведені у грудні 1875 р. в м. Гродно), так і не зміцнилося, а його діячі не спромоглися впорядкувати міське господарство [313, с. 105–106]. Спираючись на факт затвердження Урусова на посаді губернатора у кінці 1901 р., можемо зробити висновок, що за результатами ревізії були прийняті успішні адміністративні заходи, але конкретних відомостей про них немає.

У Гродненській губернії, як і у всьому Західному краї Російської імперії, гостро стояло національне питання, зумовлене наявністю поляків серед населення. У ті часи до поляків, як правило, відносили всіх мешканців католицької віри. Методом врегулювання цього питання слугувало їхнє обмеження у землеволодінні. Спрямовані на це заходи мали загальнодержавне значення і охоплювали всю вертикаль влади – від Імператора до губернаторів, через посередництво МВС та генерал-губернаторів. Польське землеволодіння у Гродненській губернії у кількісному вимірі було великим і тому політика органів влади була спрямована на його мінімізацію. На 1 січня 1899 року у губернії нараховувалося 576 489 десятин землі, що належали полякам [209, с. 219].

У березні 1899 року Микола II дозволив продавати у Західних губерніях землю селянам-католикам без дозволу владних структур, що спричинило ріст активності на земельному ринку та створило загрозу національній політиці у регіоні. Так, на 1 січня 1900 р. у Гродненській губернії було надано 164 дозволи на купівлю землі, видано 194 свідоцтва на власність землі та продано 4 092 десятини землі [209, с. 275]. У 1900 році МВС вирішило, що дозвіл на вільну купівлю землі не відповідає впровадженню російського землеволодіння, і за пропозицією міністра внутрішніх справ Д.С. Сипягіна, затвердженою 27.01.1901 р. Положенням Комітету міністрів, селянам-католикам дозволялося купувати наділи не більше 60 десятин [209, с. 280]. На практиці вирішення питання надання дозволу на купівлю землі було віднесено до юрисдикції губернаторів. Тому на рівні Гродненської губернії однією з основних проблем для князя М.П. Урусова було зменшення, або принаймні обмеження польського землеволодіння. Микола Петрович був знайомий з політикою держави у національному питанні та у Західному краї зокрема ще з часів роботи у департаменті духовних справ іноземних сповідань, до юрисдикції якого і відносилося землеволодіння католиків. Він вправно виконував свої обов'язки. У своїй записці

міністру внутрішніх справ Д.С. Сипягіну, від 20 лютого 1902 р., Урусов скаржився на те, що МВС відміняє його заборони на купівлю поляками землі. Сипягін наклав на неї резолюцію, у якій зазначав, що цілковито схвалює дії Урусова у цьому напрямку і особисто давав йому вказівки діяти саме так. На думку Сипягіна: «Отнюдь не следует стремиться к тому, чтобы меры по землевладению были одинаковы во всех 3 губерниях (мається на увазі генерал-губернаторство яке складалося з 3х губерній – Авт.), и пора признать Гродненскую вполне русскою где католикам нечего хозяйничать в особенности в среде православного населения» [209, с. 276–277].

Під окремим наглядом М.П. Урусова, була і благодійна діяльність національних громадських організацій. Влітку 1901 року МВС було зроблено запити до губернаторів Західного краю стосовно того чи не спостерігається у губерніях намагання «местных народов к обособленности в делах благотворительности». Ці запити стали наслідком доповіді Віленського, Ковенського і Гродненського генерал-губернатора, у якій зазначалися вищезазначені намагання. На цей запит Урусовим було надіслано відповідь, що він перебуває у губернії нещодавно, але припускає можливість такої постановки справи у середовищі місцевих організацій [209, с. 240].

Приділялася увага Урусовим і сфері культури, про що свідчить епізод зі святкуванням 100-річчя губернії, комітет з організації якого він очолював. 23 листопада 1901 р. на ім'я Імператора було надіслано запит на проведення масових заходів з цього приводу, а 12 грудня того ж року отримано дозвіл [313, с. 106]. Через десять днів після отримання дозволу у губернському правлінні було проведено спеціальну нараду на чолі з М.П. Урусовим, на якій і було розроблено програму святкування. Враховуючи його досвід організації заходів подібного рівня у Володимирі, підхід до проведення яких відзначався комплексністю та нестандартністю, розроблена програма у м.Гродно вирізнялася новизною та викликала зацікавлення тодішнього суспільства. Протягом трьох днів (1-3 січня) у її межах було проведено: літургію; безкоштовну виставу у міському театрі для службовців всіх відомств; публічне читання з показом світлових картинок історичного нарису 100 – річного ювілею губернії у народному домі, який був щойно збудований і відкриття якого відбулося у день святкування [313, с. 106].

Таким чином, можемо сказати, що період становлення М.П. Урусова як адміністратора, у повному розумінні цього поняття, складає 16 років. Впродовж цих років ним було пройдено шлях від службовця департаменту духовних справ іноземних віросповідань до губернатора, причому перше призначення на відповідальну посаду, голови Томського губернського правління, відбулося через 8 років служби (хоча це призначення можна назвати умовним). Вдалому розвитку кар'єри сприяли його освіта та походження, а також родинні зв'язки, які прискорювали просування по службовій драбині і забезпечували вигідніші умови її проходження. Весь цей період можемо прийняти за становлення адміністратора, оскільки князь Урусов не був забезпечений повнотою влади на місцях, але ним був здобутий відповідний управлінський досвід.

2.2. Князь М.П. Урусов – Полтавський губернатор

Наступним етапом службової кар'єри М.П. Урусова стало його призначення на посаду губернатора до Полтави. Воно, безумовно, може розцінюватися як підвищення, а також вказує на довіру до Миколи Петровича з боку керівництва держави, оскільки було обумовлене сподіваннями на ліквідацію Урусовим аграрного руху в Полтавській губернії.

Навесні 1902 р., на теренах Полтавської та Харківської губерній, широкого розмаху досягли селянські виступи, які в сучасній історіографії характеризуються як повстання. Рух розпочався 9 березня з нападу селян на економію герцогів Мекленбург-Стрелицьких у містечку Карлівка Костянтиноградського повіту на Полтавщині [227, с. 109]. Селяни відімкнули комори і склади, розібрали зерно, картоплю, фураж, сільськогосподарський інвентар, худобу. Вони захопили, зорали й засіяли 2 тис. десятин поміщицької землі, спалили гуральню і крохмальний завод. З Карлівки рух перекинувся на інші села Костянтиноградського повіту, а також у Полтавський повіт (села Ковалівка, Парасковіївка, Василівка та ін.). 31 березня заворушення почалися і у Валківському та Богодухівському повітах Харківської губернії. Усього з 9 березня по 3 квітня 1902 р. селяни Полтавщини і Харківщини здійснили понад 100 нападів на поміщицькі маєтки, під час яких розгромили 105 поміщицьких економій і садиб. У цих подіях взяли участь селяни 337 сіл 19 волостей з населенням понад 160 тис. чол. Безпосередню ж участь у виступах взяли близько 40 тис. селян [300, с. 316].

Протягом березня 1902 р. від адміністрації Полтавської губернії не було реакції на зростання масштабу селянського руху. Так, за словами одного з поміщиків Полтавської губернії, «он тогда метался по Полтаве в напрасных поисках защиты и ограждения его имущества, грабеж которого был назначен на определенный день. Он обил пороги губернаторского дома, суда, военных, полицейских и иных учреждений – и везде встречал или полную растерянность или совершенную неосведомленность о событиях, а отсюда и недоверие к его словам» [162, с. 181]. Лише наприкінці березня – початку квітня до губернії були вислані війська та особисто виїхав губернатор – О.К. Бельгард, але намагання швидко встановити контроль над подіями був вже марним.

2 квітня 1902 р. було вбито міністра внутрішніх справ Д.С. Сіпягіна, а 6 квітня його наступником призначено В.К. Плеве. Новий міністр вже в середині квітня особисто прибув в Полтаву з метою ознайомлення з ситуацією довкола аграрних хвилювань та відповідними діями влади, на які було багато нарікань від місцевих поміщиків і повітових посадових осіб губернії. Це й послугувало усуненню 28 квітня О.К. Бельгарда з посади та призначенню на його місце М.П. Урусова [225, с. 109, 244]. Микола Петрович виконував обов'язки Полтавського губернатора до червня 1906 р. [250, с. 111].

Отриманню Урусовим цієї посади міг сприяти і курс Плеве на призначення губернаторів з вихідців губерній, або, принаймні, з сусідніх місцевостей, які були б добре знайомі зі станом речей у відповідній територіальній одиниці. Микола

Петрович не походив з Полтавщини, але після свого одруження багато часу проводив у сусідній Катеринославській губернії, де мешкали батьки дружини та була його власна економія – Ундол-Степанівка (у власності М.П. Урусова не пізніше 1902 р.). Не можна відкидати і можливості складеної йому протекції Г.П. Алексєєвим, який клопотав про призначення зятя до Полтави ще на початку його кар'єри.

Призначення М.П. Урусова відбулося в період продовження аграрного руху в губернії, а тому він одразу взявся вирішувати цю проблему. Прибувши до Полтави 9 травня, до департаменту поліції ним були направлені відомості про селянські виступи в губернії. Згідно цього документу їх було зафіксовано 56. У той же час, війська, надіслані ще О.К. Бельгардом, продовжували каральні заходи проти учасників виступів. В цілому, для придушення Полтавсько-Харківського селянського повстання було залучено 9 батальйонів піхоти і 10 козачих сотень, які в 17 селах вчинили тілесні покарання селян, а подекуди – стріляли в натовпи селян, проводили обшуки, забирали хліб, солому, заарештовували учасників повстань та ін. Під суд було віддано 960 чол., з яких 836 чол. на судових процесах у Валках, Полтаві й Костянтинограді засудили до різних термінів ув'язнення [225, с. 107–108]. Крім того, Микола II наказав стягти з селян 800 тис. руб. контрибуції на користь поміщиків [227, с. 115]. Ліквідація аграрного руху здебільшого була заслугою Харківського губернатора І. Оболенського, який особисто керував діями військових загонів в районі повстання. М.П. Урусов же долучився до цього процесу вже на завершальному етапі.

Прихід князя Урусова на посаду губернатора був неоднозначно сприйнятий у Полтаві. Д.О. Іваненко, який у той час був редактором неофіційної частини «Полтавських губернських відомостей», а потім власного видання – «Полтавського вісника», у своїх спогадах характеризував приїзд М.П. Урусова на нове місце так: «Приезду в Полтаву князя Н.П. Урусова предшествовали угрожающие слухи. Говорили, что в "распущенную" Полтавскую губернию назначили губернатором кн. Урусова с нескрываемым намерением ее "подтянуть" — и что в данном случае выбор Плеве, павший на Гродненского губернатора, был вполне удачный» [162, с. 183].

Подібного роду чутки було сприйняті у Полтаві з великим хвилюванням, особливо це стосувалося службовців міністерства внутрішніх справ, які з острахом чекали змін по відомству від нового очільника. Одним з чиновників Полтавського губернського правління навіть було підготовлено звернення до правління у місті Гродно з проханням надати можливі відомості про князя М.П. Урусова. І такі відомості були отримані. У відповіді з міста Гродно повідомлялося «о его умении разгадывать людей, отличать трудолюбивых и способных чиновников; о беспристрастии в оценках и энергичном отстаивании и "выдвигании" лучших из них; тут же говорилось и о "строгости и справедливости" — и вообще отсутствии тенденции к попустительству и потаканию, а также неумению смотреть сквозь пальцы на "упущения" и недостатки; говорилось, что кн. Урусов талантливый и энергичный администратор, "большой барин"; приемы его редки, но блестящи и проч.» [162, с. 184]. Тогочасний етикет у листуванні, особливо не у офіційному (до

якого за тематикою відносився і означений запит), характеризувався зворотами, спрямованими на завищення якостей та заслуг осіб, по відношенню до яких йшла мова або звертання, особливо у випадку з керівництвом, або поважними персонами. Тому можемо припустити, що і ця відповідь була дещо перебільшеною за своїми характеристиками, але ці риси таки мали бути притаманні М.П. Урусову у тій чи іншій мірі. Іншого роду думки, які циркулювали у полтавській громаді відносно особи Урусова, виражені у листі Н.Є. Вернадської від 30 квітня 1902 р.: «...говорят, новым губернатором назначен кн. Урусов – племянник Сипягина, вытщенный как ничтожество, человек очень плохой» (Урусов доводився Д.С. Сіпягіну двоюрідним братом – Авт.) [151, с. 83]. Таке розходження в думках було спричинено браком інформації про М.П. Урусова, а також про можливі зміни, викликані його приходом на посаду губернатора.

Наступного дня після приїзду М.П. Урусова до Полтави відбулося загальне представлення йому службовців різних відомств. Процедура представлення являла собою звичайний протокольний захід, однак після отриманої з Гродно характеристики та чуток в суспільстві, під час його проведення очікували певних інцидентів, що мали б підтвердити риси нового губернатора. Проте, вона пройшла більш ніж спокійно і у приязній атмосфері, що призвело до певного спростування чуток. Д.О. Іваненко згадував, що окремо від інших та набагато довше відбувалося представлення князю Урусову місцевої поліції [162, с. 186]. Можна припустити, що причиною цьому слугувала відставка попереднього губернатора Бельгарда через селянські заворушення у Константинограді. Відповідальною за них була і поліція, до завдань якої відносилося попередження та недопущення таких виступів. Тому ситуація вимагала постановки нових задач перед відомством.

Розпочавши роботу у Полтаві, М.П. Урусов запроваджував зміни у адміністрації губернії, призначаючи на посади наближених до себе осіб. Так, разом з Урусовим, прибув управляючий його канцелярією у Гродненській губернії Н.П. Шипін. У свою чергу, з губернської адміністрації було звільнено низку службовців [162, с. 190–191]. Цим губернатор зміцнював вертикаль влади, формуючи її на засадах особистої відданості йому службовців. У той же час їхній професіоналізм не залишався поза увагою Урусова і відіграв важливе значення у подальшій кар'єрі.

Як згадує Д.О. Іваненко, викликало подив у місцевих колах і нововведення у інспектуванні губернії. Урусов особисто робив об'їзд міст, містечок і навіть сіл губернії. У першу чергу, він у кожному пункті свого маршруту відвідував церкву чи собор, та спілкувався з духовенством (прибувши до Полтави, князь Урусов з вокзалу теж поїхав до собору). Після цього він відвідував присутственні місця, особисто розбирався зі справами та спілкувався з чиновниками [162, с. 191]. Цей факт підтверджується рукописом переліку подорожувань губернатора М.П. Урусова Полтавською губернією, який зберігається у фондах Дніпропетровського національного історичного музею [11].

У якості губернатора, Урусов проявляв обізнаність у багатьох питаннях життя губернії. Один з перших його виступів, був спрямований до земств губернії. У ньому губернатор висловлював свою підтримку їхній діяльності та закликав «продолжать

свою деятельность в том же направлении, не отвлекаясь в сторону и не увлекаясь посторонними соображениями, которые всегда мешают правильному, точно определенному в законе течению земской жизни» [162, с. 188]. Цей виступ був попередженням щодо першочерговості державницького курсу у діяльності земств. Саме так його і було сприйнято.

Від початку перебування на посаді губернатора у Полтаві, Урусов особисто займався рецензуванням місцевого друкованого органу – «Полтавських губернських відомостей». Він вичитував кожну сторінку та вносив правки, що теж було новиною. Він навіть висловлював думки стосовно модернізації «Губернських відомостей» в урядовий орган, наближений до народу, та приведення їх у більшу відповідність часу [162, с. 185]. Д.О. Іваненку було доручено розробити такий проект, однак він так і залишився нереалізованим. Більше того, зі спогадів Іваненка стає відомим факт, що Урусов знайомився з роботою місцевого друкованого органу ще до свого прибуття у Полтаву [162, с. 186–187]. Так, ще під час представлення Іваненка губернатору, останній зробив зауваження стосовно одного з матеріалів «Губернських відомостей», який був розміщений задовго до вступу на посаду Урусова. Подібні факти засвідчували надзвичайну обізнаність, різнобічність поглядів нового губернатора.

Паралельно з нагальними для губернії справами, пріоритетним завданнями для М.П. Урусова були виявлення та ліквідація причин селянських виступів у Константиноградському та Полтавському повітах. Ця робота провадилася на рівні губернського комітету і особою наради з потреб сільськогосподарської промисловості протягом 1902–1903 рр. На думку Урусова, головною причиною повстання було малоземелля, яке ілюструвалося наступними цифрами: за середньої забезпеченості землею у межах губернії на рівні 6.1 дес. на двір, 17% селянських господарств були безземельними, 35% малоземельних господарств мали в середньому по 1,5 дес. на двір. За 10 років чисельність робочої худоби скоротилася на половину, і 38% господарств взагалі не мали коней і волів [300, с. 316]. Ціни на землю та оренду, зазначав М.П. Урусов, непомірно зросли, а прибутки відходників впали внаслідок розповсюдження сільськогосподарських машин у південних губерніях. Вартість оренди на Полтавщині була така, що орендар отримував менше половини врожаю з орендованої землі [300, с. 316]. Губернатор виявився правим, щодо першочергової причини. Безпосереднім же приводом до повстання послуговував голод, викликаний неврожаєм 1901 року та посилений малоземеллям.

Для вирішення земельної проблеми, М.П. Урусовим було розроблено проект, у якому пропонувалося переселити на вільні землі периферії імперії половину малоземельних селян Полтавської губернії – 337 тисяч чоловік. Як компенсація за переселення, селянам пропонувалася винагорода [300, с. 316]. Цей проект було спочатку подано на розгляд губернського присутствія, а у подальшому його положення були реалізовані у законі про переселення селян, одним з ініціаторів розробки якого став князь Урусов [242, с. 69–70]. Цим законом пропонувалося перейти до форсованого виселення сільської бідноти з Центру імперії на її окраїни. Закон 6 червня 1904 року мав полегшити переселення, встановивши принцип винагородження переселенця за полишений у громаді наділ (правда, вступ закону в

силу було відкладено до завершення війни з Японією). Аби допомогти селянам, в серпні 1904 року було скасовано великі недоїмки за викупними платежами. У 1903–1904 рр. також були прийняті закони про скасування кругової поруки в громаді і про відміну тілесних покарань селян [300, с. 316–317].

Нові законоположення означали переоцінку урядом ролі громади, як у підтриманні благополуччя селянства, так і в забезпеченні сплати податей. Новий погляд на громаду був викладений С.Ю. Вітте у «Записке по крестьянскому делу» [206]. Вітте вказував на зростання малоземелля як головну причину селянського невдоволення [300, с. 316]. Таким чином, М.П. Урусов був одним з перших, хто відчув необхідність у подібних змінах та реалізував це бачення через законотворчість.

Окрім економічного вектору політики, Микола Петрович продовжував відстоювати провладну позицію у національному питанні. Так, 30 серпня 1903 року в Полтаві було відкрито пам'ятник І.П. Котляревському, а також проведено комплекс заходів щодо його вшанування під назвою «Котляревські дні». Програма заходу була насиченою, та головною її подією було урочисте засідання полтавської міської думи, на яке мали прибути з вітаннями депутації слов'янських земель. Це засідання відбулося 8 вересня, але воно не було завершеним. Причиною цього слугувала заборона на публічні виступи на ньому українською мовою. Внаслідок обурення значної кількості депутацій, які покинули залу засідань попередньо розкритикувавши заборону, і було зірвано засідання, яке було перенесено на наступний день. На той час губернатор перебував за кордоном, у Франції, та він не міг не знати про цю заборону, а тим більше не мати до неї відношення [162, с. 212–216]. Це було цілком у дусі М.П. Урусова, державницька позиція якого простежувалася у всіх питаннях внутрішньої політики, у тому числі національному, з яким він був знайомий завдяки попереднім місцям своєї служби. Зважаючи на те, що державною мовою була російська, подібна заборона мала «завдячувати» своїм походженням губернатору. У подальшому, у результаті звернення до Сенату Полтавської міської думи, цю заборону було спростовано, не знайшовши законних підстав для її винесення. Але час вже було втрачено, а сам захід зірвано. Протягом 1903 р. вищезначена подія виявилася єдиною вагомою уваги в межах дослідження, оскільки в ній чітко прослідковується принциповість офіційної позиції М.П. Урусова в національному питанні. Наступною подією, за якою можемо визначити риси та надати особистісні характеристики губернатора М.П. Урусова є Російсько–Японська війна.

Про неї в Полтаві стало відомо 25 січня 1904 р. Про оголошення війни та мобілізацію повідомив громадськості князь М.П. Урусов, який того дня проводив урочисте засідання місцевого відділу Попечительства Государині Марії Федорівни над глухоніми з нагоди його відкриття [162, с. 221]. Початок війни та її невтішний для держави перебіг породжував новий комплекс задач для влади на місцях. Якщо у перші місяці війни, зважаючи на її можливий вдалий хід, робилася ставка на військові формування, дислоковані на Далекому Сході та на загони сформовані у губерніях на добровільних засадах (з рядового та офіцерського складу розташованих у губерніях військових формувань), то в подальшому виникла необхідність проведення мобілізації та налагодження постачання військ. Проводилася ця робота і

в Полтавській губернії під контролем князя Урусова. У травні 1904 року в Полтаві побував Імператор, який інспектував військові частини а також роботу губернаторів на цьому напрямі. За результатами цього візиту, М.П. Урусову було оголошено подяку від Імператора, яка засвідчила бездоганне виконання ним своїх обов'язків [105, с. 4]. Завдяки йому, було зорганізовано та налагоджено взаємодію адміністративного апарату на різних рівнях, що дозволило відправляти війська на фронт з повним забезпеченням.

У 1905 році, під час революційних виступів у Російській імперії, не залишилася осторонь них і Полтавська губернія. Після вбивства міністра внутрішніх справ фон Плеве (1904 р.), очільником міністерства було призначено князя Святополк-Мирського, за якого розпочинається корекція та послаблення внутрішньополітичного курсу. Ці процеси отримали назву «весни Святополк-Мирського». Це призвело до того, що з кінця року в Російській імперії, і у Полтаві зокрема, активно проводилися зібрання, маніфестації та ін. У подальшому, логічним завершенням цих процесів стало утворення партій та партійних осередків на місцях.

Полтавське губернське земське зібрання на своїй сесії у грудні 1904 р. навіть прийняло звернення до Імператора з підтримкою такого курсу у внутрішній політиці. Загалом прийняття такого роду звернень земствами у той час було звичним явищем. Але позиція Імператора не співпадала з такими настроями у суспільстві. Показовою у цьому відношенні є резолюція, поставлена Миколою II на зверненні Чернігівського губернського земського зібрання. У ній він зазначив, що визначення курсу розвитку є виключно державною прерогативою, та аж ніяк не справою земства, коло повноважень якого чітко визначено законодавством. Коли про цю резолюцію стало відомо у Полтаві, то на одному з земських зібрань з боку присутньої молоді лунали заклики до повалення самодержавства [162, с. 243–244]. Ситуація загострювалася й низкою інших чинників: війною Російської Імперії з Японією та її невдалим перебігом для першої; економічною ситуацією; невдоволенням у суспільстві вектором внутрішньополітичного курсу.

З настанням 1905 р. у Полтаві почалися страйки та маніфестації, які продовжувалися протягом всього року, а з опублікуванням маніфесту 17 жовтня 1905 року – лише посилилися та переросли у зіткнення з поліцією та військами. Саме 17 жовтня у Полтаві і відбулося перше з них. З нагоди проголошення маніфесту та звільнення низки арестантів з місцевої в'язниці, натовп вломився до її будівлі та зчинив там погром, поранивши при цьому ісправника. У відповідь було викликано поліцію та військових, після сутички з якими 18 осіб було направлено до лікарні [162, с. 257–258]. До цього моменту губернатор Урусов тримався впевнено та з гідністю виносив подібну напругу суспільства, не застосовуючи жорстких адміністративних та силових методів.

З кінця жовтня мітинги і страйки швидко поширюються в губернії. У жовтні в Прилукському повіті були відмічені окремі випадки пограбувань поміщицьких маєтків, при нападі на один з яких, солдатами було вбито десять селян [206, с. 301]. Лубенський ісправник у своєму повідомленні від 29 листопада 1905 р. на ім'я помічника начальника губернського жандармського управління писав, що з 19 листопада працівники залізничного депо в Лубнах припинили роботу та розпочали

обговорення власних економічних вимог [206, с. 296]. М.П. Урусов у власній телеграмі управляючому Міністерством внутрішніх справ П. Дурново від 2 грудня 1905 р. доповідав, що в економіях Константиноградського, Полтавського, Прилукського, Миргородського і Кобелякського повітів спостерігаються революційні виступи. У названих повітах селяни знімали працівників з різного роду робіт, зупиняли заводи, залишали поміщиків без прислуги тощо. Урусов зазначав, що все це стало результатом агітаційної роботи Селянського союзу, яку провадили земські службовці. Губернатор вимагав заборони діяльності союзу та передачі його керівників суду [206, с. 300].

У деяких містах і селах пройшли потужні мітинги. Так, у місті Глинську Роменського повіту 21-го листопада відбувся страйк селян, на якому було присутньо близько 2 000 осіб. Коли до селян виїхав пристав, натовп почав скандувати «Долой полицію!» та здійснили на нього напад [206, с. 295]. У селі Волочек Лубенського повіту на мітингу було понад 5 000 чоловік, які вчинили збройний спротив поліції [206, с. 310]. У Кременчузі на мітинг зібралися понад 2 000 робітників місцевих фабрик та заводів. Особливо відмічалася наявність національного елемента, оскільки в натовпі було багато євреїв. На мітингу були присутні оратори з Харкова, Миколаєва та Полтави, а основною темою виступів стала земля та воля. У результаті зібрання вирішило 6 грудня відслужити молебен та панахиду борцям за волю, які загинули [206, с. 300].

Вимоги селянства були головним чином економічного характеру. Вони вимагали від поміщиків звільнення управляючих маєтками і всіх сторонніх орендарів, припинення стягнень орендної плати за землю, що знаходилася у користуванні селян тощо. Інколи селяни вдавалися до вирубки лісу, розгону худоби [206, с. 297]. У Константиноградському повіті селянами були припинені сільськогосподарські роботи. Вони сподівалися, що так поміщики втратять інтерес до землі, яка і буде передана селянам [206, с. 301]. Подекуди селяни вдавалися до шантажу поміщиків. Так, на хуторі Абазівка, селяни змусили власницю видати їм 200 руб., як компенсацію за їхню працю та нажитий на них капітал [206, с. 302].

Така динаміка розвитку селянського руху в губернії змусила М.П. Урусова звернутися за допомогою до військових. На той час, це була єдина можливість стабілізувати ситуацію в губернії. 18 жовтня 1905 р. у Кременчуці відбувся єврейський погром, внаслідок якого серед єврейського населення (яке складало у Кременчуці половину мешканців) було багато вбитих та поранених, зруйновано та пограбовано крамниці та приватні помешкання євреїв [256, с. 111]. Це була реакція на діяльність різного роду місцевих партійних осередків, які не зважаючи на заборону проводили маніфестації, сходки, масовки, вели пропаганду серед робітників. Кістяк цих осередків складала єврейська молодь [256, с. 113]. 18 жовтня, з нагоди проголошення царського маніфесту, був проведений мітинг, який розігнали козаки. Поліція не брала в цьому участі, через те, що місцевий поліцмейстер отримував від євреїв 3000 руб. щорічно за їхню безпеку [256, с. 111]. Розгін мітингу і став сигналом до початку погрому. Тодішня преса називала нападників «хуліганамі», а Д. Вірський, дослідник історії погрому в Кременчуці, дійшов висновку, що це були переодягнені під місцевих робітників та міщан представники

«Союза русского народа» [256, с. 111]. Козаки ж залишалися осторонь погрому, не намагаючись протидіяти нападникам. Губернатор безперечно про це знав, оскільки така провокація не могла бути підготовлена та проведена без його санкції, до того ж, ліквідація єврейського революційного руху була в інтересах влади. Погром призвів до введення 20 жовтня військового стану в Кременчуці [256, с. 115–116]. Пізніше військовий стан було знято, але не надовго. Його було поновлено 13 грудня 1905 р., про що М.П. Урусов повідомив телеграмою П. Дурново. У результаті залучення козаків, мітинг було ліквідовано (намагання це зробити силами поліції не дало результатів), зачинено громадські заклади та крамниці. Разом з тим, він доповідав про страйк на Харківсько-Миколаївській залізниці [206, с. 303].

13 грудня в Полтаві, під час проведення мітингу на театральній площі, князем Урусовим було також введено військовий стан. У результаті, мітинг було жорстоко придушено силами військових [162, с. 271–272]. Ілюстрацією до подій довкола мітингу можуть слугувати спогади Д.О. Іваненка, стосовно переданої йому розмови між М.П. Урусовим та його лікарем. У цій розмові князь наголошував що він може легко позбутися революційного руху в місті та губернії, і для цього йому необхідно лише передати владу військовим. Лікар на це відповів, що можливо так зробити буде й краще, однак губернатор зауважив, що він це зробить лише у крайньому випадку, коли йому не залишиться вибору [162, с. 272].

У середині грудня ситуація в Полтавській губернії погіршилася. М.П. Урусов, телеграмою від 16 грудня, доповідав Дурново про революційні виступи селян у м. Зенькові, які обеззброїли та побили поліцію, а також брак військ для їх ліквідації не лише в Зенькові, а і в губернії [206, с. 303]. Телеграмою від 23 грудня Урусов повідомляв про посилення революційного руху: «В Кобелякском, Зеньковском, Лохвицком, Миргородском уездах агитация усиливается; в городах непрерывные митинги, разогнать которые невозможно за отсутствием казаков. Полицейская стража бессильна; состоя из местных, не соглашается действовать оружием, за что увольняется. Встречается затруднение в замещении новыми. Аресты при этих условиях производить немислимо, приходится ограничиваться привлечением к ответственности. Несвоевременное принятие самых энергичных мер грозит печальными последствиями» [206, с. 305]. Урусов неодноразово вказував на складну ситуацію з поліцією, якої було не достатньо. Наявні поліцейські кадри не займалися політичним розшуком, а очільники поліції не допомагали губернатору [224, с. 199]. Розслідування ж наявних злочинних дій, які містилися у аграрних хвилюваннях, «ведется во многих случаях вяло, иногда пристрастно, всегда медленно». [206, с. 297].

У подальшому війська були залучені з Київського військового округу, і їхніми силами було подолано виступи і в губернії. Найвідомішим епізодом придушення аграрного руху в губернії стали події, що отримали назву «Сорочинська трагедія». Вони набули широкого розголосу завдяки відомому письменнику та публіцисту В.Г. Короленку. Його однойменна робота була написана одразу ж після подій на матеріалах слідства, а тому має документальну точність, підтверджену окремими документами.

Після 17 жовтня 1905 р. одним з засобів боротьби з виступами селян Полтавської губернії були арешти. Після одного з таких арештів у с. Сорочинці та намагань селян звільнити заарештованого односельця власними силами, з Миргороду було надіслано загін зі 100 козаків на чолі з полковником Бородиним, у супроводі помічника урядника Барабаша. Коли загін 19 грудня прибув до Сорочинців, відбувся конфлікт, спровокований військовим загоном, наслідками якого були 20 загиблих селян та смертельне поранення Барабаша. Після цих подій до Сорочинців було відряджено старшого радника губернського правління Ф.В. Філонова (якого було переведено з Гродненської губернії за М.П. Урусовим, і напевно не без його протекції) з загоном козаків та двома гарматами. Прибувши на місце, загін вчинив арешти, за наказом Філонова всі мешканці були зібрані на вулиці та поставлені на коліна у сніг. Так їх протримали близько трьох годин. 23 грудня загін виступив у с. Устивицю, де були проведені схожі заходи. Земський начальник Данилевський офіційно доповідав про ці факти князю Урусову. Почесний мировий суддя Лук'янович, маєток якого знаходився по сусідству з Устивицею, 31 грудня відправив детальне офіційне повідомлення прокурору полтавського окружного суду [164, с. 9–17]. Повною ходою розвивалася і кампанія з викриття цих подій у місцевій пресі. Однак реакції на ці дії від адміністрації не було жодної, а Філонова навіть не було відкликано. Наступним пунктом дій загону Філонова стало село Крива Руда, у якому взагалі не було жодних заворушень. Проте, у ньому теж було застосовано жорстких заходів проти населення. Місцевих селян було побито, окрім того, це відбувалося за участі Філонова. Загону було дозволено застосувати зброю, внаслідок чого шаблями було поранено понад 40 осіб [164, с. 18–25]. У подальшому частини загону Філонова з'являлися у інших місцевостях губернії. За даними цього рейду продовжувалися публікації у місцевій пресі, включаючи дописи Короленка, проти якого було відкрито справу за наклеп на представників влади. Ці події знайшли своє відображення і на сторінках міністерського друкованого органу «Росія», а також на засіданні Державної думи. З набуттям справою розголосу, М.П. Урусовим було віддано розпорядження службовцю Устимовичу перевірити факти, що її стосувалися. У своїй доповіді Устимович підтвердив наведену у публікаціях та чутках інформацію. Зважаючи на це, справу проти Короленка, а також низки місцевих видань було припинено за рішенням суду. А самого Філонова, майже одразу після повернення у Полтаву, було вбито на вулиці сином відомого у Полтаві священика Льва Кирилова, який буцім-то виконав вирок невідомої летючої бойової дружини [164, с. 59–61]. Громада Полтави висловлювала сумнів щодо дозволу Урусова загону Філонова на подібні дії. Сумніви були викликані тим, що Короленко за ідеологічні переконання мав проблеми з законом та перебував під наглядом поліції, а тому в нього були підстави подати інформацію у вигідному для себе світлі. Короленко виявився правий, Урусов знав про факт придушення та особисто віддавав цей наказ, що засвідчує його телеграма Дурново від 21 грудня 1905 р. [206, с. 304]. Тому перевірка Устимовича була лише формальністю, спрямованою на затягування часу і відволікання уваги громадськості.

Таким чином, М.П. Урусов був змушений застосувати війська в 1905 році, чому сприяли такі причини: швидкість розповсюдження та географічні масштаби аграрних

хвилювань в губернії; неможливість поліції впоратися з селянсько-робітничим рухом; форми ведення агітаційної та революційної боротьби в губернії; втрата повного контролю над перебігом ситуації. Можливо, що залученню військ сприяла і хвороба М.П. Урусова, яка на той час в нього швидко прогресувала (в нього була підвищена температура та постійна слабкість), а отже не дозволяла особисто контролювати перебіг подій у губернії. Але швидше за все, це було його зваженим рішенням, яке походило з службових обов'язків та особистих переконань. Підтверджують це і слова полтавського губернатора, наведені у роботі історика М. Карпова – «Крестьянское движение в революции 1905 года в документах»: «единственный верный способ борьбы с аграрным движением это – военная сила. К сожалению, в настоящее время ее далеко не достаточно, будь в моем исключительном распоряжении по одной сотне казаков на уезд, и я поручился бы за полное спокойствие в губернии» [224, с. 199].

У березні 1906 року М.П. Урусов, під час аудієнції у Імператора Миколи II, застерігав царя щодо можливості повторення подібних заворушень в подальшому. Це твердження він ґрунтував на своїх спостереженнях за неспокійною ситуацією у Полтаві, а також і в імперії загалом. Микола II відповів, що подібний рух завжди можливо придушити завдяки військам [148, с. 376–377]. Схожу думку висловлювала і В.Г. Урусова, зазначаючи, що у подальшому на Росію чекають нові смути разом з новими жертвами і в Петербурзі зовсім не розуміють проблем провінції, а отже і не володіють ситуацією у повному обсязі. І як покаже час, Урусови виявляться правими [148, с. 372].

Причини заворушень у губернії розкриваються у секретному рапорті начальника полтавського губернського жандармського правління департаменту поліції по особому відділу від 25 квітня 1905 р. Він доповідав, що виступи селян ґрунтуються на економічних причинах, та викликані експлуатацією селян економіями більш потужних землевласників, мастки яких були оточені поселеннями безземельних селян, колишніх дворових, які не отримали родинних наділів. Ці економії, користуючись тяжким становищем селян, щорічно підвищували орендну плату за землю [228, с. 56]. Це й викликало реакцію селянства. У іншому рапорті, від 24 квітня, помічника начальника полтавського губернського жандармського правління начальнику, аналізується ситуація з пропагандою у середовищі селянства. У ньому зазначається, що більшість пропагандистської літератури була закордонною українською, написаною незрозумілою для селян мовою, а тому й не цікавою. Місцеві листки були дуже низької якості, у своїй більшості виданнями партії соціал-революціонерів, оскільки соціал-демократична партія не користувалася підтримкою серед селян через наявність у ній євреїв. Про словесну пропаганду не було відомо взагалі. Якщо ж селяни і читали подібного роду літературу, то це лише тому, що у губернії були відсутні інші, легальні, джерела інформації [228, с. 57]. Забезпеченню поінформованості населення могла посприяти реорганізація друкованого земського органу та його наближення до народу, яку пропонував провести М.П. Урусов, але яка так і не була виконана. Хоча місцева приватна преса за час його перебування на посаді губернатора дістала значний розвиток. Якщо на 1902 рік у губернії існувало лише офіційне земське видання «Губернські відомості», то на час завершення його

губернаторства їх кількість перевищила тридцять. Причому такі видання з'явилися і на рівні повітів. Засновником першого приватного видання губернії – «Полтавського вісника», був Д.О. Іваненко, а допоміг у цьому – М.П. Урусов [162, с. 190–195].

Відповідальність за події 1905 р. в Полтавській губернії частково поділяє і губернатор. Ще в грудні 1904 р. директором департаменту поліції О.О. Лопухіним на ім'я Миколи II було направлено доповідну записку за результатами розслідування причин повстання 1902 р. в Полтавській губернії. У ній Лопухіним зазначалося, що окрім малоземелля та економічного становища селян, до причин повстання відноситься антиурядова агітація і пропаганда, яка мала місце в губернії з 1901 року, а також повітові земства, посадовці яких, у багатьох випадках, жодного разу не відвідували підзвітних сіл та селищ. Поліція не спромоглася взяти під контроль ситуацію з пропагандою та діяльністю революційних організацій, що виявило її бездіяльність. Згідно доповідної Лопухіна, на 1904 р. ситуація в губернії кардинально не змінилася [225, с. 108–111].

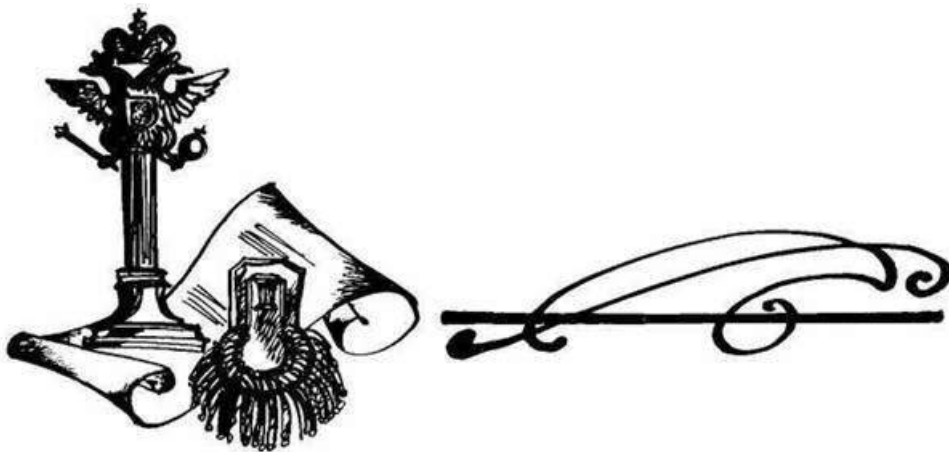
У період губернаторства М.П. Урусова з його ініціативи було відкрито (1903 р.) Полтавську учену архівну комісію (ПУАК), що було зазначено у протоколі першого засідання, а також у звіті з приводу десятиліття її діяльності [244, с. 1; 281, с. 3]. Микола Петрович не головував у комісії, а увійшов до її складу як почесний член. Безпосереднє керівництво виконував І.Ф. Павловський. До її складу входила низка талановитих краєзнавців та вчених: Л. Падалка, В. Леонтовський, В. Василевський та ін. Полтавська УАК належала до однієї з трьох учених архівних комісій на теренах сучасної України, які мали власний друкований орган. Він називався «Труды Полтавской ученой архивной комиссии» (протягом 1905 – 1917 рр. вийшло 15 випусків). Окремо комісія видала понад 20 різних видань. Князь М.П. Урусов не приділяв великої уваги діяльності комісії, що підтверджується протоколами її засідань. У перший рік свого існування комісія провела 12 засідань, з яких лише на трьох перших був присутній Микола Петрович. У наступні роки він взагалі не відвідував засідання. На першому засіданні, яке відбулося 26 жовтня 1903 р., князем Урусовим було зроблено обов'язковий внесок на розвиток комісії у розмірі 100 руб.

Події 1905 р. в губернії сприяли швидкому розвитку хвороби М.П. Урусова, через яку він був змушений залишити посаду губернатора, та виїхати наприкінці вересня 1906 р. на лікування за кордон. Йому було поставлено діагноз – неврит. У результаті хвороби він втратив здатність рухатися і був прикутий до ліжка. Місцем його лікування, поза межами Російської імперії, було обрано Італію. У своїх листах до Д.І. Яворницького, В.Г. Урусова зазначала, що тамтешній клімат та погода сприяють одужанню князя, хоча воно й проходило повільно, особливо коли псувалася погода [42; 40].

За плідну працю, М.П. Урусова було обрано почесним громадянином п'яти міст губернії: Кобеляк, Константинограда, Лубен, Пирятина, Хорола [187, с. 115]. Підсумовуючи його діяльність на посаді Полтавського губернатора, можемо сказати, що вона сприймалася неоднозначно у тогочасному суспільстві. Якщо у середовищі поміщиків та дворянства, сприйняття було схвальним, то у середовищі селян відношення було зовсім іншим. Таке враження формувалося ситуативно і воно не було цілісним, оскільки здебільшого формувалося на фактах ліквідації селянського

руху у 1902 та 1905 рр., а не з особистого знайомства чи комплексного уявлення про роботу губернатора. Протягом цього періоду М.П. Урусов проявив себе як послідовний, цілеспрямований адміністратор, з жорстким стилем управління. У основі цього стилю було служіння державі та Імператору, благо яких сприймалося Миколою Петровичем як власне. Його самодержавна ідеологічна платформа, посилена дотриманням корпоративних станових інтересів дворянства, простежується у всіх рішеннях. Все це і дозволило в подальшому посісти М.П. Урусову вагомі адміністративні щаблі різного рівня у системі державного управління.

2.3. Катеринославський період служби М.П. Урусова

Після перенесеної тяжкої хвороби і повернення з лікування в Італії, перед М.П. Урусовим постало питання про продовження власної служби і бажано в Катеринославській губернії, яка на той час стала фактично малою батьківщиною для Миколи Петровича.

Повернувшись до Росії, М.П. Урусов спочатку мешкав у Петербурзі, де 1907 р. (11 липня) був призначений в Сенат [279, с. 155]. А вже у 1908 році він переїздить до Катеринославської губернії, де 20 лютого того ж року його було обрано Катеринославським губернським предводителем дворянства [105, с. 4]. З Катеринославською губернією М.П. Урусова пов'язала не лише службова кар'єра, а і його дружина. Після їхнього одруження вони приїздили до маєтностей Алексєєвих у с. Котівка, де проводили вільний від служби М.П. Урусова час. Микола Петрович був добре обізнаним зі справами в губернії, а також знайомий з місцевими громадськими діячами.

Думка про балотування на посаду Катеринославського губернського предводителя дворянства виникла в родині Урусових у 1901 р., ще під час проходження Миколою Петровичем служби у Гродненській губернії, про що В.Г. Урусова писала у листі до Д.І. Яворницького [29]. За тогочасним законодавством, необхідною умовою для обрання на посаду губернського предводителя дворянства, була наявність у кандидата маєтностей у губернії, по якій він балотувався. Тому М.П. Урусов спочатку був змушений стати землевласником.

У вже згадуваному листі В.Г. Урусової, написаному з Гродно, вона зазначала необхідність придбання маєтку в Катеринославській губернії та озвучила його назву. Мова йшла про маєток Степанівку, який тоді було виставлено на продаж. У листі вона посилялася на недостатність коштів задля його придбання, або внесення завдатку. Цей лист було датовано 14 лютого 1902 року. Вірогідно, що це була Ундол–Степанівка, перша частина назви якої пропущена у листі. Але, якщо це так, то маєток таки було придбано Урусовими у поміщика В. Буковецького, оскільки у фондах Дніпропетровського національного історичного музею збереглися «Свидетельства Ундол-Степановского конного завода князя Н.П. Урусова Екатеринославской губ. Новомосковского уезда Котовской волости», датовані 1902 роком. На цьому заводі розводилися англійські породи коней [12].

Окрім Ундол–Степанівки, на теренах Катеринославської губернії йому належав маєток Паньківка. Точних відомостей про те, коли він був ним придбаний немає. Паньківка, швидше за все, була придбана у період з 1906 по 1908 роки, коли Урусови остаточно думали про переїзд до Катеринославської губернії, з метою балотування Миколи Петровича на посаду губернського предводителя дворянства. Перша віднайдена згадка про Паньківку, як власність Урусова, датується 1910 роком [176, с. 219]. До маєтку відносилися гуральня, механічна лісопилка, а також лісові насадження. Окрім того, в Паньківці працювала меблева фабрика, яка виготовляла продукцію з лози [176, с. 219]. На даний момент, слідів маєтку Паньківка не вдалося віднайти і існує припущення, що він був поглинутий річкою Дніпро під час створення Дніпровського водосховища [176, с. 219].

Таким чином, Урусов мав всі підстави для висунення власної кандидатури на виборах губернського предводителя у 1908 році. Обрання проходило за унікальних обставин, коли сам обраний був відсутнім під час балотування його кандидатури у Дворянському зібранні. Причиною цьому була служба князя Урусова в сенаті, яка й зумовила необхідність його постійної присутності в Петербурзі. Лише після затвердження М.П. Урусова на посаді губернського предводителя дворянства він був переведений до категорії сенаторів, які входили до складу сенату без зобов'язання безвідривної роботи в ньому («неприсутственные»), що дозволило йому зосередитися на службі в губернії та оселитися в ній. Основним конкурентом князя Урусова у боротьбі за посаду губернського предводителя був В.В. Малама – предводитель дворянства Катеринославського повіту. Це засвідчує лист О.С. Поль, дружини відомого катеринославського діяча, до Д.І. Яворницького від 5 березня 1908 р. У ньому вона писала, що з радістю прочитала повідомлення про обрання Урусова. До цього вона чула, що мали затвердити на цю посаду Маламу [159, с. 211–212]. О.С. Поль, зазначала, що за цю посаду йшла боротьба та були певні внутрішні домовленості серед дворянства. В принципі, закон був на стороні М.П. Урусова, оскільки дворянину дозволялося балотуватися та бути обраним на посаду губернського предводителя дворянства і без його власної присутності, якщо причиною цьому була державна служба [202, с. 73]. Але подібних прецедентів нам не вдалося більше віднайти. Схожі ситуації могли бути лише у випадку з переобранням на наступний термін, коли людина вже була відома своєю службою та користувалася великою довірою у дворянських колах губернії. Безперечно, що Микола Петрович був знаною особою в середовищі катеринославського дворянства, до того ж досить впливовою в урядових колах, але швидше за все його було обрано завдяки зовнішньому фактору. Таким фактором цілком міг бути Г.П. Алексєєв, який здавна домагався продовження служби Урусова в Катеринославі. Користуючись власними зв'язками та особистим поважним статусом (тричі обирався Катеринославським губернським предводителем дворянства, обер-гофмейстер двору, великий землевласник) Георгій Петрович міг забезпечити необхідну підтримку зятю, хоча казати про це з впевненістю ми не можемо. Значення в обранні міг просто зіграти авторитет Урусова та Алексєєва, убезпечивши їх від додаткових домовленостей.

Таким чином, для М.П. Урусова ключовою посадою на Катеринославщині стала посада губернського предводителя дворянства, обов'язки якого він виконував майже 10 років. Система дворянської представницької влади забезпечувалася через губернське дворянське депутатське зібрання, яке очолювалося губернським предводителем. Саме на ньому приймалися ключові рішення та визначалися перспективні напрямки діяльності для дворянського товариства губернії. У проміжок між дворянськими зібраннями всіма справами, а також виконанням рішень попереднього зібрання, займався предводитель зі своєю канцелярією. Саме це надавало певної автономності цій посаді. Згідно власних, законодавчо закріплених, повноважень, до відома М.П. Урусова належали всі питання які стосувалися дворянства губернії [202, с. 139–143].

Роботу М.П. Урусова на означеній посаді можливо прослідкувати за його звітами перед губернським дворянським зібранням за кожне триріччя – 1908-1910 рр., 1911-1913 рр., 1914-1916 рр. Власні звіти Микола Петрович завжди розпочинав з промови до дворянства. Завдяки текстам промов розкриваються його переконання по відношенню до служби, дворянського стану і монархії, а також певні світоглядні стереотипи. Особливо цікавими є промови 1911 та 1913 рр. У них основний наголос зроблено на невичерпності потенціалу дворянства для прогресивного розвитку держави. Розуміючи історичний розвиток як процес динамічний, М.П. Урусов зазначав, що змінюється в цьому процесі і роль дворянства, яке поступово втрачало свої позиції як стан землевласників, але сам потенціал залишався незмінним. Дворянська культура та історія, нероздільно пов'язані з поступом держави, що мало б зберігатися і надалі. Не відкидаючи змін, Микола Петрович зосереджував увагу дворянства на необхідності його об'єднання навколо Імператора, задля допомоги у будівництві нової держави, підвалини якої були закладені монархом 17 жовтня 1905 р. При чому, ці зміни не слід розцінювати як негативні, оскільки вони походили від самодержця. Підкреслювалася невід'ємність блага престолу від блага батьківщини і дворянства, основою чого було служіння [141, с. 3; 245, с. 3–6]. Промови М.П. Урусова насичені вірою у самодержавну монархію та дворянство, як основну підтримку престолу. За його виразом, в промовах він озвучував головні принципи власної діяльності [141, с. 3].

Одним з основних напрямків роботи кожного губернського предводителя дворянства було забезпечення фінансової та економічної стабільності губернського дворянства з перспективою покращення становища в цих площинах. Звісно, що ці питання у більшій мірі торкалися саме дворянства, але зважаючи на тодішній суспільно-політичний лад, та стратифікацію ладу економічного, вони були не менш важливими для всієї громади.

22 січня 1911 р. на засіданні дворянського зібрання М.П. Урусов доповідав стосовно ситуації довкола змін нормальних подесятинних цін на землю, що закладалися у Дворянському банку, які на той час вже були застарілими та заниженими. Посилаючись на те, що ще у 1905 році міністр фінансів запропонував Дворянському та Селянському банкам приступити до перегляду цих цін, виходячи зі здорожчання землі, у 1908 р. князю М.П. Урусову було доручено «напомнить Дворянскому и Крестьянскому банкам о скорейшем исполнении пересмотра существующих нормальных оценок земли» [141, с. 3]. Це доручення було виконано і з канцелярії міністерства внутрішніх справ отримано оповіщення, що банки приступили до випрацювання нового нормального розкладу подесятинних цін, а його видання планувалося на 1910 рік [141, с. 3].

Того ж року М.П. Урусов доповів Дворянському зібранню загальну ситуацію з дворянськими фінансами, стан яких не лише не погіршився, а навіть був покращений. На 1 січня 1911 р. капітал дворянства складав 435 177 руб. 40 коп. Додатково існувала низка виокремлених з загального фонду капіталів та рахунків. У 1913 р. він знову звітував про зростання дворянського капіталу за підсумками триріччя. На 1 вересня 1913 р. його сума складала 439 985 руб. 76 коп. [245, с. 46]. За вдале ведення фінансових справ, дворянство висловлювало М.П. Урусову подяку,

зазначаючи його хист у цій справі. Тим же зібранням 1913 р. було заслухано і доповідь князя Урусова з не менш важливого питання. У 1911 р. Катеринославським дворянством йому було доручено підняти питання перед Міністром фінансів стосовно збільшення норм соло-вексельного кредиту, та про можливість допущення до користування ним маєтків, заборгованість яких перевищує 60% оцінки Дворянського банку, але аби їхній загальний борг не перевищував 75% вартості таких маєтків [245, с. 7–9]. Після відповідного звернення до міністра, Урусовим була отримана відповідь, що повністю підтверджувала вимоги дворянства. У той же час, міністр повідомляв, що на таких умовах поступками зможуть користуватися лише ті маєтки, які можуть гідно використовувати кредит у рамках сільськогосподарського циклу – з повним його поверненням у період реалізації продукції. Це рішення цілком влаштувало дворянство.

Ще одним прикладом захисту фінансових інтересів дворянства є ситуація довкола маєтку І.П. Коваленського – колишнього дворянина Катеринославської губернії, відставного поручика. Ним у дар Дворянським товариствам Катеринославської та Рязанської губерній було передано власний родовий маєток у 1862 десятини землі, з умовою подальшого рівного розділення прибутку з нього між товариствами. Ці кошти мали йти на виховання у військових навчальних закладах чотирьох хлопчаків з потомствених дворян, які мали б бути переважно у родстві з Коваленськими. У жовтні 1910 р. Григорій Коваленський, будучи племінником І.П. Коваленського, висунув позов до дворянств з метою передання йому маєтку, як законному нащадку. Після цього було розпочато довготривалий судовий процес, коригований з боку Катеринославського дворянства кн. Урусовим та юристконсультом дворянства – М.Ю. Ворожейкіним [245, с. 25–27]. У результаті цього процесу Катеринославське дворянство виграло цей процес і підтвердило свої права на маєток, що дозволило у подальшому розпочати надання стипендій та користуватися капіталом Коваленського у повній мірі [101, с.4]. Іншим маєтком, який після звернення Урусова та дозволу Миколи II було передано до власності катеринославського дворянства був маєток Х.Х. Христіанова [141, с. 3].

Успішно М.П. Урусовим було вирішена ситуація з міським водогоном. У кінці грудня 1910 року до нього звернувся міський голова Катеринослава стосовно старого міського водогону, який був прокладений у межах Дворянського саду. У зв'язку з побудовою нового водогону, він просив дозволу дістати з землі старі труби. Урусов дав на це дозвіл, після відповідного засідання Дворянського зібрання, але з умовою приведення саду по завершенню робіт до належного стану та безкоштовного виділення у власність дворянства будівлі старої насосної станції, яка планувалася ним під переобладнання на квартири для службовців-дворян. Ця ініціатива з квартирами так і залишилася нереалізованою через великий бюджет проекту – 6-10 тис. руб. [245, с. 30].

Іншим напрямком діяльності М.П. Урусова як предводителя губернського дворянства була культурно-освітня сфера. У 1908 році, М.П. Урусов на черговому губернському дворянському зібранні підняв питання про вшанування пам'яті загиблих у російсько-японській війні воїнів. Відповіддю на цю ініціативу стало доручення від зібрання М.П. Урусову зібрати в головному штабі відомості про всіх

вбитих і поранених дворян Катеринославської губернії, а за їх наявності, розмістити портрети цих дворян у одному з залів палацу дворянського зібрання. У листопаді 1908 року М.П. Урусов звернувся з запитом до головного штабу, і вже 14 січня 1909 року отримав відповідь, що особливому відділу штабу доручено скласти іменні списки втрат серед офіцерів під час війни і через деякий час їх буде віддруковано [142, с. 4]. Але проблема була в тому, що подібного роду списки укладалися за чинами та полками, а тому не містили відомостей про губернію та походження, і відповідно до цього, задовольнити у повній мірі звернення катеринославського дворянства не було можливо.

Стосовно дворян, відомості про яких малися, князь Урусов звернувся до їхніх рідних з проханням надіслати фотокартки загиблих для створення портретів. Отримано було лише дві фотокартки, портрети з яких і було розміщено у Великій залі палацу. За цю справу М.П. Урусову було висловлено подяку від дворянського зібрання [142, с. 4].

Зважаючи на досвід адміністрування діяльності учених архівних комісій, у 1911 р. перед губернським дворянським зібранням Микола Петрович виступає з доповіддю стосовно систематизації дворянського архіву в губернії. Він зауважував, що родословні книги перебували у занедбаному стані, і це не могло сприяти престижу дворянства. Зупиняючись на вдалих діях у цьому напрямку службовців канцелярії, ним підкреслювалася їхня недостатня кількість для вирішення цієї проблеми [142, с. 4]. Тому він виступив з пропозицією запровадження посади завідуючого дворянським архівом, а для розробки історії дворянства губернії запропонував звернутися до всіх дворянських товариств з проханням надати матеріали з даної проблематики. Цю пропозицію було ухвалено і асигновано на її виконання 1 500 руб., з яких 1 200 мали скласти жалування завідуючому архівом і 300 руб. квартирних [142, с. 4].

Займався Микола Петрович і облаштуванням парку довкола палацу дворянського зібрання, чому сприяла видана йому довіреність на ведення справ дворянства у цій сфері. Окрему увагу було ним приділено переносу пам'ятника Катерині II на місце біля Вищого гірничого училища. Воно було обрано не випадково, оскільки це був початок Проспекту, який знаходився на підйомі, а отже сприяв кращому огляду пам'ятника. Ця ідея отримала схвальні відгуки від Міської управи, яка погодилася з аргументами дворянства та врахувала те, що і сам пам'ятник було створено за його кошти. Дворянським зібранням на роботи з переносу було виділено 3 000 руб. 12 червня 1914 року пам'ятник було відкрито та освячено на новому місці [95, с.3–4].

Як губернський предводитель дворянства М.П. Урусов очолив губернське земське зібрання. Специфікою цієї посади були її представницькі функції, оскільки земське зібрання було органом колегіальним, тому і питання в ньому вирішувалися відповідно. Ключову роль в цьому відігравали губернські гласні. Головуючий здебільшого вів засідання, слідкуючи за дотриманням регламенту [203, с. 209–215]. Хоча в нього було право на висловлення власної думки з того чи іншого питання, яке б прикріплювалося до журналу засідання. Та у випадку з М.П. Урусовим фактів таких висловлювань практично не виявлено. Найбільш вдалим проектом,

реалізованим ним у рамках земства була виставка 1910 р. яка стала грандіозною за своїм розмахом.

В її район входило п'ять губерній: Катеринославська, Полтавська, Таврійська, Харківська та Херсонська, а також дві області: Війська Донського та Кубанська. Сумарна площа району виставки складала 489 681 кв. верст, або 522 391,7 кв. км, а сумарне населення району складало на той час 20 818 000 осіб [302, с. 20]. Статус «обласної» вона носила лише умовно, так як на ній були представлені, як експонати південних губерній імперії, так і іноземні експонати, оскільки багато галузей промисловості були або слабко представлені у Російській імперії, або й абсолютно не розвинені в ній, що має відношення передусім до промислових експонатів.

Історія виставки бере свій початок у 1890 році, коли у Катеринославі відбулася Губернська сільськогосподарська виставка, влаштована Катеринославським губернським земством. Проте вона так і не вийшла за межі губернської. При подальшому інтенсивному прогресуванні сільського господарства, у наступні роки виникла думка про повторення виставки в Катеринославі, але втілення в реальну справу вона отримала лише з приходом М.П. Урусова. Зважаючи на те, що процес організації і проведення виставки авторами висвітлено у подальшому, то слушно буде спинитися тут лише на окремих його аспектах, які характеризують хист Урусова-адміністратора.

Так, за сприяння М.П. Урусова, Розпорядчим комітетом виставки було досягнуто домовленості про фінансову підтримку заходу з боку держави. Їй було призначено субсидію у розмірі 11 500 руб., включно з 3 000 руб. на нагороди переможцям. Також підтримку цій справі надало і Катеринославське міське самоврядування, яке призначило субсидію у 24 497 руб. У цій сумі було закладено 9 496 руб. на забезпечення дренажних робіт та благоустрою території майбутньої виставки. Надаючи фінансову допомогу місто сподівалося у подальшому викупити територію Технічного саду у губернського земства, а субсидією намагалося створити сприятливі передумови цьому процесу. На потреби виставки було надано і територію Міського саду. Катеринославська міська дума мала своїх представників і у Розпорядчому комітеті, серед яких найбільш активним був М.Ю. Ворожейкін. Проведення виставки у Технічному саду було вигідним і для Розпорядчого комітету, оскільки через близькість залізничного вокзалу виникала можливість прокладання залізничної гілки на його територію. Це дозволяло доставляти експонати до безпосереднього місця розгортання, що суттєво зменшувало витрати на їх транспортування та створювало економію часу для організаторів та експонентів.

У найгірші по відвідуваності дні кількість відвідувачів складала не менше тисячі осіб. Окремо на виставці були організовані екскурсії з губерній, загальне число екскурсантів по яким склало 18 727 чоловік [302, с. 83].

Під час проведення виставки 1910 року, у будинку 1-го реального училища, відбувся сільськогосподарський з'їзд, на якому Урусова одностайно обрали його головою [130, с. 2; 131, с. 4; 132, с. 2–3;]. Під час з'їзду він навіть зробив доповідь на тему покращення селянського конярства [124, с. 2–3]. У князя Урусова була база для напрацювання теоретичних знань з сільського господарства у вигляді власних маєтків. Після смерті Г.П. Алексеєва, Урусови отримали у спадок його будинки у

Катеринославі і масток Котівку, з широкою інфраструктурою. За даними, станом на 1886 р. у Котівці були: православна церква, єврейський молитовний дім, школа, богодільня, винокурений завод, цегляний завод, черепичний завод, паровий млин, постійний двір, базар [198, с. 33]. Урусов також очолював губернське сільськогосподарське товариство і катеринославське товариство сприяння конярству [183, с. 238, 240].

У цілому ж, виставка є однією з найвизначніших культурних подій Катеринослава та усього Півдня Російської імперії початку XX сторіччя. Вона відбулася, незважаючи на труднощі, які так чи інакше вплинули на її розмах, а саме такі як: короткі строки на її облаштування, конкуренцію Одеської виставки, яка проходила майже одночасно, епідемію холери, що викликало кризу на копальнях та заводах тощо.

Окрім виступів, пов'язаних з організацією та проведенням виставки 1910 р. М.П. Урусов висловлювався в губернському земському зібранні і з інших проблем сільської місцевості та сільського господарства. Перший з виступів ним був зроблений на 47-й черговій сесії 1912 р., де перед земським зібранням М.П. Урусов доповідав на тему аморальної поведінки мешканців сільської місцевості губернії [237, с. 1568–1574]. У основу доповіді ним були покладені дані про зростання сільської злочинності та хуліганства. Микола Петрович наголошував, що причиною цьому є низький рівень освіти, культури і виховання в сільських родин. Посилювала ситуацію низка інших факторів: вільний продаж та вживання алкоголю, наявність немісцевих робітників на підприємствах губернії, відсутність належної кількості поліції і її низький авторитет, небажання працювати чесно. Посилаючись на недієвість існуючих на той час норм покарання хуліганської поведінки в сільській місцевості (короткотривалий арешт), М.П. Урусов наголошував на необхідності введення нових засобів, які б мали більший ефект для суспільного блага [237, с. 1572]. Зауважуючи, що ідеальним, але недосяжним в короткостроковій перспективі, варіантом є правова та культурна освіта сільської громади, він пропонував як покарання використовувати примусові громадські роботи, оплату за які осуджений не отримував би. Зароблені ним кошти мали йти на його утримання: їжу, оплату за приміщення і роботу наглядачів тощо. У випадку, коли засуджений відмовлявся від роботи, М.П. Урусов пропонував автоматично продовжувати йому термін утримання. У подальшому він прагнув створити низку «робітничих будинків», в яких звинувачені в хуліганстві мали відбувати подібне покарання [237, с. 1572–1574].

Доповідь М.П. Урусова відповідала наявній на той час полеміці серед земств з приводу означеної теми, але якісно відрізнялася тим, що Урусов виступав проти застосування тілесних покарань за порушення громадського спокою і хуліганство, стоячи на тому, що вони не матимуть жодного ефекту, як для засудженого, так і для громади. Тоді як деякі земства вбачали у тілесних покараннях єдино вірне рішення (найбільш активним прихильником було Великолуцьке земство (Псковська губернія) [237, с. 1570, 1572]. Підхід М.П. Урусова мав комплексну дію, дозволяючи досягати, як виховних цілей, так і економічного ефекту – економії бюджету та виконання громадських робіт (будівництво, прибирання, прокладка і ремонт доріг тощо).

На 48-й черговій сесії 1913 р. Микола Петрович брав активну участь в обговоренні та вирішенні проблеми ярів, які шкодили сільському господарству губернії. Результатом дискусії стало підтвердження наявності такої проблеми та розробка комплексу заходів по боротьбі з нею, але фінансування у повній мірі надано не було, хоча і збільшено у порівнянні з висновком управи. Зібранням було визнано проблему ярів – питанням великої економічної ваги, яка потребує активних дій спрямованих на боротьбу з нею. Роботи було заплановано почати у 1914 році, хоча певна її частина вже й була виконана [216, с. 1270–1275]. У подальшому питання не дістало остаточного вирішення, через початок у 1914 р. військової кампанії.

Окрім означених виступів, Урусов доповідав губернському земському зібранню з приводу своїх власних проєктів та відстоював свої погляди на них. Так, через земство була отримана частина фінансування на будівництво лікарні Червоного хреста та її подальше розширення (будівництво заразного бараку) [299, с. 139–142].

Відзнакою роботи князя М.П. Урусова було присвоєння йому звання почесного громадянина Катеринослава. 18 лютого 1914 р відбулося засідання Катеринославської міської думи. На нього, міською управою і було винесено відповідне подання. У ньому наводилися його заслуги перед містом. Серед них: сприяння організації у місті медичної допомоги, общини Червоного хреста та відповідної лікарні, притулку для сліпих; організація і проведення виставки 1910 р.; сприяння в розробці питання про необхідність прокладки залізниці Мерефа – Херсон та будівництва другого залізничного мосту через річку Дніпро, пристосування його для пішого та гужового руху; сприяння в найшвидшому і вдалому вирішенні питання обміну землі з тюремним відомством та перенесенням в'язниці та арестантських рот за межі міста; дієва участь у всіх питаннях що стосувалися розвитку міста, а також сприяння правильній постановці наукової частини при облаштуванні гірничого інституту [125, с. 3].

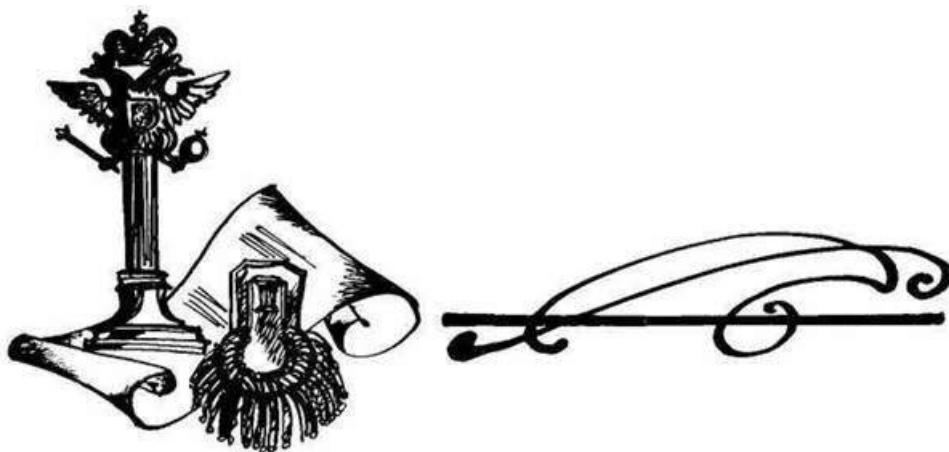
Якщо перший та другий пункти підтверджуються реальними справами М.П. Урусова, то інші носять суперечливий характер. Так, у випадку з залізницею та мостом відомо лише те, що М.П. Урусовим з Дворянського саду була виділена земельна ділянка під будівництво мосту. Це стало можливим завдяки довіреності на ведення справ дворянства, яка була йому видана. Хоча, враховуючи важливість питання, певні консультації мали проводитися у межах Дворянського зібрання. А 29 січня 1916 р. до князя Урусова звернулося губернське земство з проханням підтримати клопотання до міністерства шляхів сполучення про подальше спорудження ліній Мерефо-Херсонської та Грищинсько-Ровенської залізниць. Стосувалося воно і виділення будівельних матеріалів для цього. М.П. Урусов дав свою згоду на підтримку цієї ініціативи [99, с. 3]. Завдяки цим двом фактам визначити ступінь та глибину втручання М.П. Урусова для вдалого вирішення питання не можливо. До того ж, окрім Урусова, захист інтересів міста і губернії в цій справі було покладено на М.М. Алексеєнко та М.В. Родзянко, що унеможливило визначення ступеню заслуг кожного з них окремо.

Урусов, Алексеєнко та Родзянко були одночасно висунуті на присвоєння звання почесного громадянина Катеринослава, причому спільними для трьох були третій, четвертий та п'ятий з наведених пунктів заслуг перед містом [125, с. 3]. Якщо у

випадку з залізницею та мостом, в розпорядженні дослідника є факти участі Урусова в процесі вирішення цієї проблеми, то стосовно обміну землі з тюремним відомством та постановкою наукової частини при облаштуванні гірничого університету таких підтверджень не знайдено взагалі. Але це не спростовує його участі в цих процесах, адже лобіювання цих рішень могло відбуватися в приватному порядку, через особисті неформальні зустрічі, відстежити які неможливо.

Спираючись на вищезначене, можемо стверджувати, що князь М.П. Урусов був людиною, яка щиро вболівала за долю Катеринославської губернії та м. Катеринослава, чітко розуміючи її наявний та прихований економічні потенціали. Таке прагматичне усвідомлення, підкріплене його власним досвідом у сфері ведення сільського господарства та економічних проектів (включаючи загальнодержавні), вилилося у прийняття чи сприяння прийняттю великої кількості рішень для блага губернії, яке не можна розділяти за становою стратифікацією по лінії «селяни – промисловці – дворянство». На жаль, багато з вдалих та цікавих проектів так і не були завершені, або навіть і не розпочаті, у зв'язку з конкретними історико-політичними подіями – Першою світовою війною, Лютневими подіями 1917 р., Жовтневою революцією та Громадянською війною. Розглядаючи ж діяльність князя Урусова у економічній площині, не можна акцентувати увагу лише на певних рішеннях, слід пам'ятати і про його власні величезні маєтності, з яких йшли відрахування на користь казни та земства, а отже на благо губернії. Та ця діяльність, у першу чергу, несла у собі і певні зиски для Урусова. У випадку з власними маєтностями – це матеріально-фінансові блага, а у інших випадках – політична та суспільна вага на рівні губернії. Велику роль грала і його вага на рівні державному, що дозволяло почуватися на рівні губернії більш ніж упевнено та впливати на процеси, навіть не підзвітні йому за службовими обов'язками. Це можна підтвердити словами товариша міністра внутрішніх справ Джунковського, занотовані у його мемуарах, який побував у Катеринославі напередодні приїзду до міста у січні 1915 року царя Миколи II: «Губернатор Колобов мені дуже сподобався... Йому було важко бути у згоді з губернським предводителем дворянства князем Урусовим, котрий дивився на Катеринославську губернію, як на свою вотчину, мав великий вплив у вищих сферах, тоді як Колобов був далеко не світська людина. Урусов на нього дивився скоріше як на свого підлеглого і дещо зверхньо, вірніше, як покровитель» [155, с. 492].

2.4. Служба М.П. Урусова у вищих органах державної влади

Перше призначення М.П. Урусова до вищих органів державної влади відбулося у 1906 році, коли він став членом ради міністра внутрішніх справ і йому було жалувано звання шталмейстера [105, с. 4]. А в 1907 році князь М.П. Урусов стає сенатором [105, с. 4]. Протекцію у цьому йому склав П.А. Столипін, який був у той час міністром внутрішніх справ. Цей факт біографії М.П. Урусова розкривається у листі П.А. Столипіна до Урусова від 10 червня 1906 року, у якому він пише, що звертався до Імператора стосовно цього призначення. На той час М.П. Урусов тяжко хворів і готувався до виїзду на лікування закордон, що унеможливлювало виконання ним службових обов'язків Полтавського губернатора. Микола II при цьому дуже співчував князю і обіцяв, що обов'язково потурбується про нього. Імператор одразу ж наказав призначити Урусова до Ради Міністрів, з умовою, що це лише на перший час. Зважаючи на дату написання листа, можна зробити висновок, що Урусов з початку свого захворювання, а можливо й ще раніше, домагався свого призначення до Сенату, однак відсутність місць у ньому, а також хвороба завадили цьому. Причина намагання М.П. Урусова потрапити до Сенату пояснюється його власними амбіціями, які були підкріплені вдалою службою на місцевому рівні та престижністю звання сенатора. Цим також пояснюється і залучення особистих зв'язків для позитивного рішення у цій справі. А тяжка хвороба Миколи Петровича та його звільнення з посади Полтавського губернатора, працювали на вдале вирішення цієї справи.

Проблемою на шляху до Сенату, було і намагання М.П. Урусова отримати призначення одразу до «непресутствующих» сенаторів задля можливості продовжувати власну службу на місцевому рівні. Проте, на таке призначення не погодився міністр юстиції, який вимагав безпосереднього виконання службових обов'язків у одному з департаментів Сенату. Столипін зазначав, що це можливо вирішити лише з приїздом Миколи Петровича до Санкт-Петербурга. У Сенаті князя Урусова було призначено до департаменту герольдії. А у 1908 році його було переведено до «непресутствующих» сенаторів, чому слугувала, як вже зазначалося, об'єктивна причина – обрання Катеринославським губернським предводителем дворянства.

Просування кар'єри М.П. Урусова до певної міри залежало і від боротьби у тогочасному політикумі. Восени 1908 року М.П. Урусова було призначено членом Ради у справах місцевого господарства, яка входила до Міністерства внутрішніх справ. Раду було створено за ініціативи П.А. Столипіна. За його задумом в ній мало проводитися обговорення запланованої місцевої реформи та прийняття її основних положень. З цією метою основу ради мали скласти земські діячі та службовці МВС. На початку своєї роботи Радою було схвалено низку урядових проектів, які безпосередньо стосувалися земства. Вони передбачали збільшення оподаткування поміщиків, лібералізацію земської виборчої системи, виокремлення зі складу земств великих міст і, як наслідок, зменшення земських бюджетів. Проти цього виступала дворянська опозиція, яка вбачала в цьому намагання мінімізувати вплив стану на прийняття рішень на місцях. Тому у результаті тиску на Столипіна, до Ради було

введено дев'ять губернських предводителів дворянства, які й мали переорієнтувати роботу Ради у інтересах свого стану. Одним з них і був М.П. Урусов [292, с. 35–36]. Окрім призначених, до складу ради вже входили четверо губернських предводителів дворянства. Це створило значну опозицію уряду, яка спромоглася заблокувати роботу Ради. Показовим у цьому став проект повітової реформи, за якою фактична влада, з відповідними прибутками та кар'єрними перспективами, у повітах переходила від предводителя дворянства до створеного інституту повітових начальників. Цей проект був відхилений Радою. Після цього, робота Ради була заблокована, а її роль зведена до дорадчого органу, який використовувався у міжвідомчій боротьбі [292, с. 38].

5 вересня 1912 року князя Урусова було обрано до Державної ради від Катеринославської губернії [258, с. 100]. Специфікою згаданої виборчої кампанії до Державної ради було обрання багатьох губернських предводителів дворянства. Цей процес став відповіддю на необхідність посилення правих сил монархістського спрямування у російському політикумі. Певним чином це була реакція на вбивство П.А. Столипіна та на існуючий до того часу внутрішній політичний курс.

У Державній раді Микола Петрович увійшов до групи «правих», яка характеризувалася консервативністю своїх поглядів та складалася з дворян-землевласників. М.П. Урусов брав участь у роботі двох комісій – фінансової та з народної просвіти, у яких був доповідачем по кошторисам Міністерства юстиції і Державного конозаводства [258, с. 100]. Восени 1916 року повноваження М.П. Урусова, як члена Державної ради, завершувалися, а тому йому було запропоновано висунути свою кандидатуру на чергових виборах. На той час Російська імперія вела активні бойові дії у ході Першої світової війни, а Урусов виконував обов'язки Головноуповноваженого з улаштування біженців Південно-Західного фронту. Робота на цій посаді і стала офіційною причиною його відмови від балотування на наступний термін до Державної ради від дворянства Катеринославської губернії. Відмова від нього була отримана на засіданні 9 жовтня 1916 р. чергового губернського дворянського зібрання. Незважаючи на його попередню відмову, дворянство виставило його кандидатуру, як одного з двох можливих обраних. Тому він був змушений відмовлятися повторно [101, с. 4]. Окрім цієї причини, сприяла відмові від балотування і зміна розстановки сил у Державній раді. Внаслідок проведених у 1915–1916 рр. в імперії виборів до Державної ради, група правих втратила більшість та була змушена вступити в блок з «прогресивною групою» [301, с. 89]. Під впливом політичної кризи в країні, яка виражалася у зміні урядів (призначення головою Ради міністрів Б.В. Штюрмера, а після нього О.Ф. Трепова) та відсутності координації між гілками влади, змінювалися і погляди правої групи. Її члени критикували дії уряду та самої Державної ради і як наслідок – політичного режиму в цілому [301, с. 100–102]. Таким чином, дворянство в Державній раді стало фактично опозицією владі. Ці тенденції і могли спричинити відмову М.П. Урусова від балотування до Державної ради на другий термін.

Завдяки посадам, які займав М.П. Урусов (член Ради міністра внутрішніх справ, сенатор, член Державної ради), він мав змогу лобіювати інтереси земства і дворянства губернії, які зверталися до нього з проханням про підтримку того чи

іншого питання перед урядом, або певною профільною структурою. У цьому він не був виключенням. До цього також залучалися і інші вихідці з губернії, які досягли великих щаблів державної влади. Так, на засіданні 9 грудня 1913 року, було піднято питання про покращення земських фінансів у губернії. Воно постало з того, що відповідний законопроект мав розглядатися комісією Державної ради. Зважаючи на це, земство звернулося до М.П. Урусова з проханням виступити на захист земських інтересів перед Державною радою, спираючись на наявні в губернії матеріали. На що була отримана його згода [216, с. 47].

Інший факт подібного звернення було зафіксовано на цьому ж засіданні. Воно стосувалося затвердження урядом будівництва варіанту залізничної лінії Саратов–Олександрівськ. Група губернських гласних звернулася до кн. Урусова з проханням пролобіювати у Петербурзі відповідне клопотання управи. На це М.П. Урусов дав згоду, при цьому підкресливши, що необхідно звернутися за такою підтримкою і до М.В. Родзянко, М.М. Алексеєнко та В.І. Карпова (депутатів Державної думи) [216, с. 45]. Всіх їх об'єднувало те, що вони були обрані від земства у всі комісії щодо нових залізниць. Залізниця мала величезний вплив на динамічний розвиток краю та міста, що викликало зацікавленість у її безпосередньому рості. Так, Катерининська залізниця посідала перше місце за обсягом перевезень серед усієї рейкової мережі Імперії. Тому, її розвитку і намагалися допомагати владні структури. Взагалі, в Державній раді, Урусов підтримував не лише розвиток залізничного сполучення, а всієї транспортної інфраструктури імперії. В червні 1914 р. він висловлювався за будівництво нових ґрунтових доріг машинним способом [96, с. 2].

Вже під час війни, у 1916 році, виникає питання про необхідність підтримки сільського господарства, яке потерпало від кризових явищ нею породжених. Уряд був змушений встановити спеціальну ціну на продукти землеробства, а у купі з дороговизною матеріалів та робочої сили – вони стали взагалі не рентабельними. Це призвело до скорочення посівів та оброблюваних земель. Наприклад, у Верхньодніпровському повіті багато хто відмовлявся від оренди земель, а деякі аграрії навіть покинули посіви. Тому на засідання Губернського земського зібрання від 29 січня 1916 р. було винесено пропозицію про відрядження до Петрограда когонебудь з представників земства з метою доповіді щодо стану справ міністру землеробства. Таким представником було обрано князя Урусова, а розробку йому доповіді доручено редакційно-ревізійній комісії [99, с. 3]. 2 лютого 1916 р. Губернським зібранням було обрано депутацію до міністра землеробства, до складу якої увійшли М.П. Урусов, Е.К. Бродський та В. Тищенко. У цьому ж засіданні було обрано і трьох представників до Всеросійської сільськогосподарської палати, одним з яких був рідний брат М.П. Урусова – Володимир [99, с. 3].

Період Першої світової війни став новим етапом у житті та діяльності М.П. Урусова. Звістка про початок війни застала Урусових під час відпочинку у Котівці [179, с. 267]. Оголошена мобілізація змусила Урусова виїхати до Петербургу. Перебіг військових дій породжував новий комплекс проблем для державного управління. Першочергового вирішення вимагала проблема з біженцями, яка до літа 1915 року набула катастрофічних масштабів. Подібна ситуація склалася з низки причин, більшість з яких були наслідками відступу діючої армії та сумбурних, не

скоординованих дій військового керівництва. За відступаючими військами й тягнувся багатомільйонний потік біженців з Галичини, Царства Польського та Західного краю. До прийому та розміщення такої кількості людей влада виявилася не готовою. Пересування внутрішніми шляхами було ускладнено, а станом на жовтень, лише під житло біженцями було зайнято 120 тис. товарних вагонів. Найбільш влучну характеристику цим подіям було озвучено у Раді міністрів: «Из всех тяжких последствий войны – это явление самое неожиданное, самое грозное и самое непоправимое. И что ужаснее всего – оно не вызвано действительной необходимостью или народным порывом, а придумано мудрыми стратегами для устрашения неприятеля» [276, с. 49–52].

У такій ситуації, постановою Ради міністрів від 1 липня 1915 р. було створено інститут головноуповноважених з улаштування біженців на Північно-Західному та Південно-Західному фронтах, а при Міністерстві внутрішніх справ було організовано Відділ з улаштування біженців. Згідно з наказом міністра внутрішніх справ, головноуповноважені забезпечували опіку над біженцями, керували їх виселенням, просуванням та облаштуванням на нових місцях. М.П. Урусова було призначено Головноуповноваженим з улаштування біженців Південно-Західного фронту. Пізніше, у «Руководящих положениях по устройству беженцев», виданих МВС у березні 1916 р., були чітко визначені територіальні рамки діяльності головноуповноважених. До юрисдикції М.П. Урусова входили такі губернії: Люблінська, Холмська, Київська, Подільська, Бессарабська, Херсонська, Таврійська, Катеринославська та Волинська [321, с. 32]. Вже 3 серпня, як вказує видане посвідчення, Урусова було призначено на посаду [14].

Основні напрямки діяльності Головноуповноваженого були закріплені у постанові, підготовленій управляючим справами Міністерства внутрішніх справ. До сфери його обов'язків входило визначення порядку виселення з території фронту, направлення та способу транспортування біженців на нове місце проживання вглиб імперії. Всі ці дії мали бути організовані при взаємодії з військовою та громадською владою. Головноуповноважені були зобов'язані забезпечувати біженців провіантом, медичною та ветеринарною допомогою. Для виконання цих цілей Головноуповноважені мали право отримувати кошти з казни [310, с. 26–29].

Головноуповноваженим надавалося право самостійно входити в зносини з міністрами, головноуправляючими окремими військовими частинами та прирівняними до них особами, а також з начальниками постачання фронтів та головноуповноваженими Російського товариства Червоного хреста. Губернській, повітовій, міській та іншій владі, як урядовим, так і громадським організаціям було наказано надавати головноуповноваженим повне сприяння [321, с. 33].

На допомогу головноуповноваженим у якості найближчих помічників були створені посади обоуповноважених районів фронтів, які мали координувати рух біженців у межах території своєї відповідальності. У випадку необхідності, головноуповноважені могли залучати службовців інших губерній, за попередньою згодою з їхнім керівництвом, а також запрошувати для цих цілей осіб, які не перебували на громадській або військовій службі [321, с. 32]. Наказом головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту, від 30 червня 1915 р., було

підтверджено необхідність надання різнобічної допомоги князю Урусову всіма посадовими особами району фронту. Наказом закріплювалося і облаштування біженських таборів у визначених М.П. Урусовим місцях: у Волинській губернії – Шубковського, Подільській – Межибужзького, Бесарабській – Сорокського. У цих таборах передбачалося розміщення осіб з проявами епідемічних захворювань. У розпорядження головноуповноваженого виділялися три військові загони – сотні [90, арк. 1–1 зв.].

12 серпня 1915 р. у Києві відбулася нарада під головуванням князя М.П. Урусова. На ній було розподілено завдання органів допомоги біженцям. У містах цим займалося міське самоуправління та Союз міст, а у губерніях та повітах – земства та Всеросійський земський союз. Окрім того, було визначено участь у наданні допомоги Комітету Великої княжни Тетяни Миколаївни (Тетянинського комітету) [93, арк. 150–150 зв.]. На Тетянинський комітет було покладено справу реєстрації біженців. Окрім комітету, цим займалися і Союз міст та Всеросійський земський союз, що швидко викликало непорозуміння між ними. 3 листопада, на нараді в Києві, М.П. Урусов визнав необхідним проведення реєстрації виключно Тетянинським комітетом [321, с. 168].

На першому засіданні наради, яка відбулася у вересні 1915 року, Головноуповноважені на фронтах (Головноуповноваженим Північно–Західного фронту був С.І. Зубчанінов) виступили зі звітами про свою діяльність та пропозиціями щодо подальшої роботи у справі надання допомоги переселенцям. Князь М.П. Урусов запропонував концепцію спільної для двох фронтів системи розселення біженців, в основі якої лежала ідея компактного переселення біженців зі спільним місцем попереднього мешкання у глиб імперії з таким же подальшим розміщенням у одній і тій же місцевості чи населеному пункті. Він був категорично проти надання дозволу біженцям самостійно обирати місце поселення. На його думку, подібний підхід швидко міг призвести до перенаселення певних губерній. Також він пропонував видавати продовольчі пайки лише тим, хто суворо дотримувався маршруту переселення. Однак, його пропозицію не було підтримано. Перевагу було надано системі Зубчанінова, який пропонував контролювати рух та розселення біженців на тимчасове проживання через широку мережу уповноважених на фронтах. Уповноваженим пропонувалося доручити контроль за організацією допомоги біженцям у конкретних губерніях. Спостерігаючи за пересуванням та зупинками біженців, саме уповноважені мали попереджувати перенаселення губерній. У подальшому, система Головноуповноважених розширилася і включила в себе подібні посади у внутрішніх губерніях. Це було зумовлено тим, що Головноуповноважені фронтів просто не мали ані влади у губерніях які не входили до фронту, ані часу займатися тими проблемами. У внутрішніх губерніях, у межах визначених районів, призначені особи мали керувати транспортуванням та улаштуванням біженців, а метою їхньої діяльності було об'єднання зусиль місцевої влади, урядових та неурядових організацій [310, с. 25–30].

М.П. Урусов часто бував на фронті, що було зумовлено його посадою. Це формувало у нього враження про хід військових дій. Так, А.Н. Наумов – член Державної Ради, міністр сільського господарства, згадував коментарі князя Урусова

щодо ситуації на Південно–Західному фронті, які останній висловлював на одному з засідань Державної ради у серпні 1915 р. За словами князя, у штабі командуючого фронтом генерала І.І. Іванова у м. Бердичеві, всі перебували у паніці. Саме тому віддавалися непогоджені розпорядження. Він зазначав, що військо було розбито і залишилися лише одні прапорщики. У тактичному плані, на його думку, краще було б здати Варшаву одразу, і цим був би збережений боєздатний склад збройних сил. Серед військових був загальний спад боєготовності, прояви явного відчаю та зародки моральної деградації. Особливо було зазначено й поведінку війська по відношенню до населення Галичини. «Галичане стали тепер нашими ворогами» – як казав князь Урусов, оскільки перед своїм відходом з Галичини війська випалили, затоптали та розграбували її, людей погнали з собою, навіть били войтів, які представляли владу. За його виразом, галичани були озлоблені до крайнощів ще й через те, що в Росії вони утримуються у неможливих умовах, а багато з них взагалі були покинуті на призволяще. Така ситуація спостерігалася не лише на Південно–Західному фронті, а й по всій лінії військових дій. Відступаючі російські війська знищували посіви, палили села, змушуючи їхніх мешканців полишати займані, обжиті землі. Окрім того, проводилося примусове виселення чоловічого населення у віці до 50 років [165, с. 301–302].

Така ситуація на фронті ускладнювала роботу М.П. Урусова, додаючи до збільшення кількості біженців ще й відсутність координації з діями військових. Негативним фактором у цьому була й відсутність координації між гілками влади з цього питання. Інертність уряду у питанні надання допомоги біженцям призвела до того, що державні органи цього спрямування були створені набагато пізніше громадських. Першими розпочали допомагати біженцям Всеросійський земський союз та Всеросійський союз міст, а також Тетянинський комітет. Пізніше були підключені і інші організації загальнодержавного рівня – Російське товариство Червоного хреста та Відомства імператриці Марії Федорівни. Окрім них, з перших днів війни допомогу переселенцям надавали національні громадські організації.

Найбільшій координації дій М.П. Урусову вдалося досягти з Всеросійським земським союзом, представництво якого знаходилося в Києві. Про це свідчать телеграми від головноуповноваженого до союзу з вказівками щодо надання біженцям речей, взуття, продуктів першої необхідності та відкриття продовольчих пунктів [92, арк. 2–3, 5–6, 9]. Ці заходи проводилися за рахунок коштів, асигнованих казною на виконання обов'язків головноуповноваженим, який і розподіляв їх між організаціями. Так, станом на 16 грудня 1915 р. особою нарадою з улаштування біженців М.П. Урусову було виділено 12 000 000 рублів, на потреби біженців. Проте інтенсивність його роботи була набагато нижчою за головноуповноваженого Північно–Західним фронтом, який станом на це ж число отримав 26 000 000 рублів [321, с. 61]. За результатами використання фінансів М.П. Урусовим надавався звіт, у якому зазначалася використана сума, її призначення (одяг, взуття, продукти – у кількісному вимірі) [92, арк. 28].

У справі облаштування біженців існувала проблема їхнього працевлаштування, зумовлена великими витратами казни на їхнє утримання: забезпечення речами, продуктами, виплата матеріальної допомоги. У середовищі біженців не було єдиної

думки щодо пропонованої їм органами влади роботи. Частина з них погоджувалася на неї, а частина не вважала за необхідне це робити. Остання група біженців оперувала твердженням про те, що виселивши їх з власних домівок держава має надавати їм повне забезпечення. 10 вересня 1915 р., на засіданні Особої наради з улаштування біженців, князь Урусов висловив ідею про перегляд норм допомоги для працюючих та не працюючих біженців, стимулюючи останніх до роботи [321, с. 54]. Ця пропозиція отримала схвалення. Весною 1916 р. було прийнято рішення про залучення біженців до сільськогосподарських робіт, про що було повідомлено владні органи в районах відповідальності головноуповноважених [92, арк. 12]. Біженці, які не погоджувалися на участь у роботах, не отримували державної допомоги. Такі особи реєструвалися, та до 1-го числа кожного місяця по ним складалися звіти для М.П. Урусова [92, арк. 8, 20]. У таких умовах біженці вже погоджувалися на пропоновані роботи у сфері сільського господарства, а у випадку з іншими сферами, справи не покращилися. Роботодавці у містах сприймали біженців як дешеву робочу силу для некваліфікованої та важкої праці. Біженці не погоджувалися на таку роботу, втрачаючи підтримку держави. Не було створено бірж праці, які б могли вирішити питання зайнятості [321, с. 52–53].

Таким чином, держава не змогла оперативно та якісно вирішити проблему біженців, а тому не зміг це зробити і М.П. Урусов, як уповноважена державою особа. Восени 1916 року М.П. Урусов звернувся до Імператора з поданням про своє звільнення з займаної посади Головноуповноваженого з улаштування біжанців Південно-Західного фронту. Аргументацією слугувала неможливість виконання своїх обов'язків через відсутність єдиної організаційної структури, яка б займалася справою біженців. М.П. Урусов відмовився від свого жалування за 14 місяців роботи на користь військових потреб. Миколаю II було прийнято відставку М.П. Урусова, а також його жалування у розмірі 14 000 руб., обернене на потреби війни [172, с. 148].

Зважаючи на приналежність князя М.П. Урусова до владної вертикалі, зміни в державі не могли його не торкнутися. Він перебував у Петербурзі, коли, 11 березня 1917 року, повноваження тодішнього уряду були припинені та розпочалися революційні виступи вояків. У таких умовах він продовжував виконувати свої обов'язки, задля чого виїхав на румунський фронт, а потім до Одеси. Разом з ним, у цьому відрядженні, була і його дружина. Вона у своєму щоденнику зазначала, що лише робота якою займався князь, захистила його від ув'язнення у Петро-Павлівській фортеці, якого не вдалося уникнути членам уряду. Дістала своє висвітлення і загальна обстановка тих днів, яка характеризувалася мітингами солдатів, велику кількість серед яких складали дезертири з діючих частин, відсутністю дисципліни, порушеннями роботи транспорту та зв'язку на всіх напрямках та ін. Про вагу особи князя Урусова свідчить те, що під час цього відрядження Урусови були прийняті королем та королевою Румунії. Однак, вони були змушені повертатися до Петербурга після отримання телеграми з таким наказом від князя Львова, який очолив Тимчасовий уряд. Прибувши до Петербургу, вони зустрілися зі Львовим, висловивши бажання їхати далі до Катеринослава, незважаючи на небезпеку такої подорожі, яка була спричинена існуючою ситуацією та чутками щодо причетності М.П. Урусова до продажу Німеччині кількох мільйонів

фунтів пшениці. Львов підкреслював абсурдність цих звинувачень, та підтримку членами уряду Урусових, а також застерігав від подорожі. Проте, вони відправилися спочатку до Катеринослава, а потім до Котівки [179, с. 269–277].

Факт участі Урусова у продажі зерна в Німеччину, як і сам продаж взагалі, дослідником не підтверджується. Зважаючи на посилення агітаційної роботи більшовиків на фронтах та в тилу діючою армії, спрямованої проти царського режиму та війни, ці чутки цілком могли мати пропагандистське походження і бути націлені на дискредитацію військової та світської влади. У іншому випадку вони б мали фігурувати в подальшому у висунутих звинуваченнях проти М.П. Урусова, або, принаймні, бути висвітлені у радянській історіографії, адже фігурувала цифра у сотні тисяч тонн зерна, яке було необхідне військам, місцевому населенню, біженцям. У ситуації продовольчої кризи, яка виражалася у скороченні норм хліба на душу населення та військовослужбовця, подібного роду чутки були найбільш вдалим методом політичної боротьби. Означена версія опосередковано підтверджується тим, що ці чутки не були унікальним явищем і були спрямовані не лише проти Урусова. Так, ширилися звинувачення в тому, що уряд переправляє з тилкових губерній імперії пшеницю та муку до Фінляндії, з метою подальшого перепродажу до Німеччини. Військова влада була готова віддати наказ про заборону експорту зерна до князівства, а офіційна «Фінляндська газета» розмістила на шпальтах статтю, в якій спростовувалися чутки щодо пшениці. Голова Ради міністрів – І.Л. Горемікін теж зазначав, що ніякого перепродажу зерна не існує [251, с. 264]. Таким чином, уряд був змушений виправдовуватись за неіснуючі факти, втрачаючи, тим самим, час та концентрацію, тоді як політичні опоненти мали змогу активно працювати. Правдоподібність, чутки набували через візуальне підтвердження наявності проблеми з продовольчим забезпеченням військ та населення.

Прибувши 30 березня до маєтку, Урусови зіткнулися з новою реальністю та новим ладом. У маєтку постійно працювали пропагандисти, які закликали селян до протидії колишнім господарям та відкритих виступів проти останніх. У Котівці, на той час, законною владою був міліціант Коханов, що був втікачем з колонії. Він постійно проводив роботу серед селян та прислуги Урусових, щодо переходу на бік нової влади [179, с. 269–277]. У подальшому, хвилювання селян в Новомосковському повіті лише зростали. Так, у червні 1918 р. в Котівці були вбиті селянами двоє найманих працівників Миколи Петровича, один з яких був управляючий маєтком – Ілюшенко [207, с. 184]. З реорганізацією старих органів влади, М.П. Урусова було знято з усіх займаних посад.

Після провалу серпневої спроби перевороту Корніловим, у Котівку прибули військові з ордером на обшук від Катеринославської ради, який і було проведено на предмет виявлення вогнепальної зброї. У подальшому обшуки провадилися неодноразово, але нічого протизаконного виявлено не було [179, с. 269–277; 168, с. 126]. Дехто з обслуги навіть пропонував свій екіпаж задля порятунку родини, однак вони відмовилися тікати. В.Г. Урусова писала, що у той час М.П. Урусов жив наче загнаний звір, якого постійно цькували у пресі, на мітингах, у звичайному житті [138, с. 6]. Селяни з маєтку вимагали арешту Миколи Петровича Урусова. Невдовзі його таки було заарештовано, та за вироком трибуналу посаджено до в'язниці у

Новомосковську, де його періодично відвідувала дружина. Основою для його арешту слугувала заява прислуги, яка була змушена її підписати під загрозою фізичної ліквідації [179, с. 269–277].

Через деякий час його все ж звільнили, і він переїхав до Катеринослава, де до нього приєдналася родина. Саме тоді виникли думки стосовно необхідності втечі з Катеринослава та губернії. Сприяли цьому настрої серед представників влади та військових, які наголошували на необхідності страти князя, та чутки щодо нового арешту, які були отримані від двох різних осіб 20 жовтня 1917 року. Розглядалися два варіанти втечі – Крим або Кавказ. Проти Криму були факти неспокійності ситуації у ньому та відомості про діяльність революційних груп моряків. На користь же Кавказу було перебування на ньому брата Миколи Петровича – Сергія, зі своєю родиною, а також чутки про відмову козаків приєднатися до революції. Саме тому й було обрано Кавказ. Допомогти у втечі Урусову згодився старий знайомий родини, відомий катеринославський лікар – Голубовський. Спочатку Голубовський пропонував відправитися до Ростова госпітальним потягом, на якому працював його друг. Та в останню мить стало відомо, що курс потягу змінено і він вирушить до Криму. Тому й було прийнято нове рішення, щодо відбуття на Кавказ звичайним потягом у супроводі Голубовського. Це рішення й було реалізовано, і Урусов вирушив до Кисловодська. На тому етапі його можна вважати вірним, та з встановленням та зміцненням радянської влади на Кавказі загроза виникла знову [179, с. 269–277].

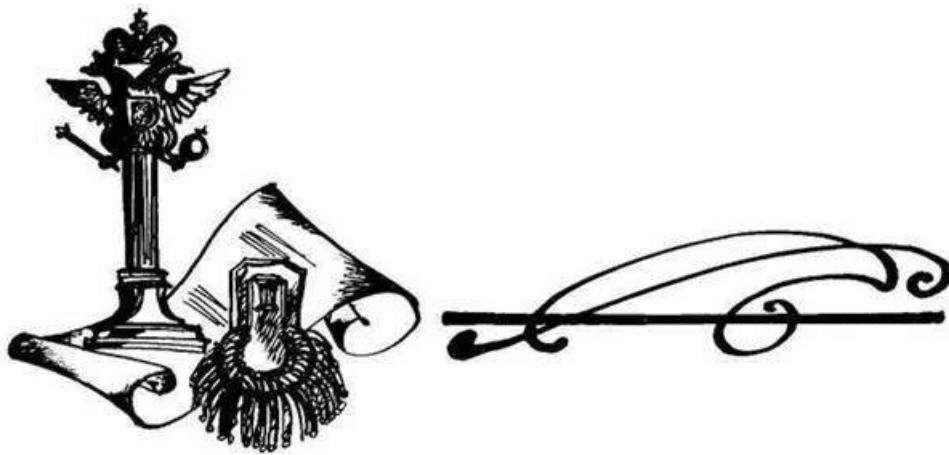
Вже 11 вересня 1918 р., Миколу Петровича, разом з іншими високопосадовцями колишньої імперії, було заарештовано в Есентуках, а на початку жовтня переведено в П'ятигорськ. Ці арешти проводилися як превентивний захід проти активно діючих військових формувань Денікіна, а тому всі арештовані набували статусу заручників [222, с. 36–50]. У ніч з 18 на 19 жовтня 1918 року, М.П. Урусова, разом з іншими заручниками, було страчено без застосування вогнепальної зброї [222, с. 39–60]. Ю.П. Грабе (на той час учень гімназії у Кисловодську, а в подальшому єпископ православної церкви в еміграції) згадував про суд над М.П. Урусовим, який передував подальшій страті [153]. Але ця інформація не підтверджується ні висновками спеціальної комісії організованої А.І. Денікіним, ні спогадами останнього, який вказував лише на жорстоку страту [154, с. 383–385]. Віра Георгіївна Урусова, разом зі своєю матір'ю, Анжель Петрівною емігрувала до Італії, про що свідчать листи до Д.І. Яворницького [62; 63]. Маєтності і майно вони були змушені залишити в губернії, а Паньківка була частково виставлена на продаж ще перед втечею Урусова [8].

Таким чином, можемо зробити висновок, що М.П. Урусов зробив вражаючу для свого часу кар'єру адміністратора, вже у 38 років ставши губернатором (Гродненської губернії), а в 44 роки – сенатором. Початок кар'єрного росту був обумовлений походженням Миколи Петровича та статками його батьків, які забезпечили йому належне виховання та освіту. Це надало йому преференції при працевлаштуванні. Важливими для службових досягнень були категорії мислення Урусова-службовця, які не змінювалися протягом життя. Провідне місце серед них займало служіння престолу та особлива роль дворянства у історичному поступі

держави, які виражалися у неухильному захисті інтересів монархії, навіть силовими методами (придушення аграрного руху в Полтавській губернії у 1902 та 1905–1906 рр.). Хоча, він був наділений вмінням вирішувати питання громадської непокори і дипломатичним шляхом (страйк 1894 р. у Переславлі-Залесьському). Не зважаючи на свою чітку ідеологічну платформу, М.П. Урусов залишався поза політикою, не маючи членства в жодній політичній партії або організації політичного спрямування. Широка ерудиція та здатність аналітично мислити, підкріплювалися його амбітністю (інколи навіть завищеною), що дозволяло досягати поставленої мети.

Окремо зауважимо, що таке просування М.П. Урусова по службі було б неможливе без сприяння ззовні. Але не менш важливими були його особисті переконання та вірність ідеалам, про що свідчать отримані нагороди за службу. Серед них не було лише орденів Андрія Первозванного та Олександра Невського. До останнього Урусова було представлено у 1916 р. за службу головноуповноваженим з улаштування біженців, але через політичні зміни в країні отримати його він не встиг. Серед нагород були і відзнаки інших країн. Ідеали М.П. Урусова та особисті якості, невід’ємно пов’язали його долю з трагічною долею держави, якій він служив.

Розділ 3

Благодійна та попечительська діяльність у житті родини Урусових

3.1. Благодійна діяльність Урусових

У всі часи і у всіх народів більше чи менше, але визнавалася необхідність надавати допомогу бідним і слабким. Спочатку цей обов'язок був закладений у більш ранніх основах суспільного ладу, потім він проголошувався релігією та мораллю, а потім отримав визнання і з боку держави. В умовах православної традиції Російської імперії цей обов'язок був одним з домінуючих серед тогочасної верхівки суспільства – дворянства. З розвитком земського самоврядування він отримує новий імпульс еволюції, чому сприяли: наявність історично витриманої традиції, законодавчо-нормативна база та включення до процесу нових верств – міщанства, промисловців, купців, а подекуди і заможних селян. Та рушійною силою все ж лишалося дворянство, що пояснюється його освітньо-виховним рівнем, традиціями і матеріальним становищем.

Враховуючи походження та політичну вагу Миколи Петровича Урусова, він не міг залишатися осторонь подібних процесів. Безперечно, що сама ідея надання допомоги оточуючим, у широкому її розумінні (на різних територіально-адміністративних та соціально-стратифікаційних рівнях), могла з'явитися лише завдяки ряду умов: традиції сімейного виховання; особисті життєві ситуації; релігійна спрямованість тощо. Або, принаймні, однієї з них. Окрім перелічених мотивів, які мали особистий характер і були притаманні у тій чи іншій мірі кожній окремішній людині, існували і законодавчі норми, згідно яких державні службовці відповідних чинів та класів залучалися до організаційної діяльності в сфері благодійництва та попечительства за займаною посадою в державних органах.

Період формування особистості М.П. Урусова характеризується наявністю низки обставин, які не могли не сприяти його подальшій зацікавленості означеною сферою. У родині Урусових, з її глибокими традиціями, така ідея мала культивуватися, хоча батьки Миколи Петровича й не мали безпосереднього стосунку до тогочасних попечительських організацій, про що свідчить Адрес-календар Віленського генерал-губернаторства часів їхнього проживання в губернії, а саме за 1868 рік [180, с. 230]. У ньому батько, Петро Олександрович, згадується лише як перебуваючий у розпорядженні головного начальника краю, а мати, Катерина Миколаївна, взагалі відсутня. Це можна пояснити тим, що Петро Олександрович, до переїзду у Віленську губернію, був кадровим військовим і проходив службу у різних частинах імперії, а тому просто не мав можливості займатися благодійністю і попечительством. З переходом у 1863 р. на службу громадську, нестача досвіду трансформувалася у відсутність бажання та зацікавленості до цієї сфери. Окрім того, займана ним посада не зобов'язувала його брати участь у організаціях означеного

спрямування. Хоча це й не має означати, що Урусови залишалися осторонь допомоги та пожертв у приватному порядку, оскільки ця справа була звичною нормою тодішнього життя. Іншою причиною була фактична відсутність державної системи попечительства, яка обмежувалася лише Приказами громадської опіки [285, с. 52–55].

Тим не менше, характерним показником виховання дітей у дусі моралі та загальнолюдських цінностей може слугувати те, що одна з сестер М.П. Урусова – Єлизавета у 1876 році опублікувала власну працю під назвою «История благотворительных учреждений в Вильне». І цей факт можна вважати показовим. Не можна відкидати і фактор релігійності у вихованні дітей родиною Урусових. Саме він прослідковується у подальшій службовій кар'єрі М.П. Урусова, який, приїздивши до міста або містечка, першочергово відвідував церкву чи собор та особисто спілкувався з місцевим духовенством.

Попечительська та благодійна діяльність М.П. Урусова, проходить наскрізною лінією через усе його життя. Цей напрямок його діяльності здебільшого був пов'язаний з Відомством закладів імператриці Марії Федорівни, а також Російським товариством Червоного хреста. Зазначимо, що пік розвитку цих організацій співпадає з початком кар'єри М.П. Урусова. У цілому ж вони, як і ряд інших інститутів суспільного призначення «на особых основаниях управляемых», були породжені неефективністю підтримуваної Приказами громадської опіки державної системи у відповідній ніші. Особливо це проявлялося на фоні соціально-економічного розвитку держави. Вони поєднали у собі необхідне на той час активне залучення суспільного елементу до справи організованої турботи над нужденними з одночасно здійснюваним чітким контролем за їх діяльністю з боку держави у особі представників монаршої родини, або високопосадовців. Безперечними плюсами їхньої діяльності була державна ініціатива зі створення, державний характер управління діяльністю, державно-приватне фінансування. Тому, участь у діяльності такого роду організацій на той час була привілеєм, і цілковито вважалася певним стандартом включеності особистості до привілейованих світських соціальних груп, особливо за умови громадської, а не військової служби.

Точних відомостей про початок діяльності кн. Урусова у цих закладах немає, проте серед його нагород є знак Відомства закладів Імператриці Марії за сприяння духовній просвіті Сибіру. Вже перебуваючи у Володимирі, М.П. Урусов був членом управління місцевого відділення Червоного хреста, а також членом Володимирського губернського попечительства дитячих притулків. Він продовжував залишатися дійсним членом і у наступні роки, незважаючи на зміни у місцях служби [181, с. 1–2; 185, с. 1–7].

Не лишався М.П. Урусов осторонь цих справ і у Гродненській губернії, хоча посада губернатора і давала менше часу. У Гродно М.П. Урусов очолював місцеве відділення Червоного хреста, а також головував у общині вищезазначеного товариства [186, с. 52–53]. Віра Георгіївна була попечителькою общини Червоного хреста і очільницею Гродненського благодійного товариства [186, с. 54].

Певні відомості щодо означеної діяльності містяться у листі В.Г. Урусової до Д.І. Яворницького, надісланому з Гродно, і датованого 14 лютого 1902 р. У ньому

повідомляється про турботи щодо організації благодійної вистави у місті, а також про «дешеву столову». Друга, за виразом В.Г. Урусової, наробила багато збитків [30]. Ці заходи готувалися разом з її матір'ю – Анжель Петрівною Алексєєвою. В.Г. Урусова постійно докладала власних зусиль на цій ниві по жіночій лінії, очолюючи дамські комітети, попечительства, общини сестер милосердя тощо. Спільність інтересів та підтримка дружиною безперечно була стимулом для князя Урусова. Її погляди теж походили з сімейного виховання. Г.П. Алексєєв окрім того, що був відомим державним та громадським діячем, багато справ робив як меценат та благодійник, чим слугував за приклад власній доньці. До того ж, родина Алексєєвих теж пережила сімейну трагедію, втративши у 16-річному віці доньку Ольгу (сестру Віри Георгіївни). Саме тому, на нашу думку, більш коректно розглядати попечительську та благодійну діяльність М.П. Урусова та В.Г. Урусової за одне ціле, оскільки вони часто проходили одними і тими ж відомствами і організаціями та проектами у їх межах, хоча, при цьому, кн. Урусов завжди перебував на вищих щаблях у службовій ієрархії. Це дозволяло йому надавати сприяння діяльності дружини.

Очоливши Полтавську губернію, М.П. Урусов обійняв у ній низку посад, пов'язаних з попечительством: голова відділу імператорського палестинського товариства; голова попечительства дитячих притулків; голова правління попечительського товариства над будинком працелюбності; голова ради полтавського відділу попечительства Государині Імператриці Марії Федорівни над глухоніми, член місцевого управління Червоного хреста та ін. [181, с. 79–85]. У той же час Віра Георгіївна була попечителькою будинку працелюбності, паралельно виконуючи обов'язки попечительниці чоловічої школи при цьому будинку. Також вона входила до складу правління дамського комітету місцевого Червоного хреста, а невдовзі його і очолила. Щодо будинку працелюбності, то з листа В.Г. Урусової до Д.І. Яворницького від 16 листопада 1903 року стає відомо про благодійний вечір на його користь, який відбувся 7-го грудня того ж року. Вона запрошувала приєднатися до нього Яворницького, визначивши форму його участі – виступ з главами його незавершеного роману. Заради його проведення було виділено зал театру. У листі дається характеристика і самому підходу до проведення такого роду заходів з боку організаторів: «у меня никогда не хватает храбрости составлять скучную программу в таком случае, так как я нахожу, что нельзя брать деньги зря, если можно совместить приятное с полезным» [35]. Це є дуже цікавим фактом, оскільки, зазвичай, подібні вечори були протокольними світськими заходами з жорстко витриманим етикетом. Він показує неформальність та новаторство у організаційних здібностях родини Урусових.

В.Г. Урусова намагалася залучати Д.І. Яворницького, як доброго знайомого родини, і до діяльності на користь Червоного хреста. Так, знову ж таки у одному з власних листів до нього вона натякала на користь його виступу у Полтаві заради Червоного хреста, що лише створило б більшу зацікавленість серед публіки. Окремо вона зазначала і велику заклопотаність у справах Червоного хреста [35].

Об'єктивною причиною для активізації роботи Червоного хреста став хід російсько-японської війни. У березні 1905 р. Урусовим був організований великий

концерт, метою якого був збір коштів для родин загиблих на війні. Довкола ідеї концерту було зорганізовано учнів місцевих навчальних закладів [170, с. 48–50]. Концерт мав надзвичайний успіх і, як згадував сучасник, на ньому «присутствовав не тільки весь город (в лучшей его части), но были и специально приехавшие на этот вечер» [170, с. 49]. Ключову роль у проведенні означеного заходу відігравали кадети Петровського кадетського корпусу, з керівництвом якого в Урусових склалися приязні стосунки. Вони самі відвідували творчі вечори закладу, а М.П. Урусов дозволяв кадетам вільно користуватися своєю ложею в міському театрі, сприяючи їхньому всебічному розвитку через перегляд вистав [170, с. 36–39, 81–82].

Велику увагу у Полтавській губернії М.П. Урусов приділяв і губернському попечительству дитячих притулків, за що йому було надано статус почесного пожиттєвого члена [250, с. 107–108]. Такий же статус він отримав і від Полтавського та Лубенського повітових попечительств, а це засвідчує глобальність його уваги на всіх рівнях губернії [188, с. 59]. Ще у листопаді 1902 року його було обрано почесним членом Роменського товариства допомоги бідним євреям.

З переїздом родини до Катеринослава, у зв'язку з обранням М.П. Урусова губернським предводителем дворянства, та після подолання ним тяжкої хвороби, справи з попечительства та благодійності досягають найбільшого розмаху. Він одразу розпочинає необхідну роботу зі створення місцевого відділення Червоного хреста, управління якого у подальшому і очолює. Стартовий капітал на його утворення та першочерговий розвиток у розмірі 50 000 руб. був асигнований катеринославським губернським дворянським депутатським зібранням [142, с. 4]. Це дозволило М.П. Урусову одразу розпочати його розбудову. Вже 25 вересня 1908 року, кн. Урусов робить подання на ім'я голови губернської земської управи, у якому повідомляє, що на своєму засіданні від 24-го вересня управління Червоного хреста постановило розпочати будівництво у м. Катеринославі дитячої лікарні Червоного хреста та просить його виступити перед губернським земським зібранням з клопотанням про призначення управлінням матеріальної допомоги на реалізацію цього проекту [234, с. 610–612].

Клопотання М.П. Урусова було розглянуто губернським земським зібранням на засіданні 19 січня 43-ї чергової сесії 1908 року. Перед початком обговорення губернськими гласними цього питання порядку денного, М.П. Урусов дав деякі роз'яснення щодо нього. Він наголосив, що за статистичними даними того часу, Катеринослав посідає одне з провідних місць в імперії за рівнем дитячої смертності. Однією з основних причин цього Урусов вважав відсутність у місті і губернії, незважаючи на їхні масштаби і темпи тодішнього розвитку, спеціалізованої дитячої лікарні, яка б відповідала всім вимогам часу і потребам потенційних пацієнтів [229, с. 85]. Основою земської медицини тоді була губернська земська лікарня.

Окрім причин, які підштовхнули місцеве відділення Червоного хреста до прийняття рішення про будівництво лікарні, Микола Петрович доповів і про сам проект закладу, розширивши інформацію попередньо надану земству у його письмовому клопотанні [234, с. 610–612]. Планувалася побудова лікарні з внутрішніх хвороб з заразним, соматичним та хірургічним відділеннями. Окремо виділялося і подальше майбутнє закладу: «с тем, чтобы в будущем устроить при ней

Фребелевский институт и приют для детей, одержимых неизлечимыми болезнями» [234, с. 610–612; 229, с. 85].

Губернською земською управою було підготовлено висновок щодо звернення Червоного хреста, який лише підтвердив правильність розрахунків кн. Урусова. У ньому зазначалася необхідність такого закладу, який зменшив би навантаження на губернську земську лікарню та сприяв би загальному розвитку губернії. Управа визначила за необхідне виділити щорічне матеріальне забезпечення цієї справи у розмірі 1 000 руб. [234, с. 610–612].

Клопотання викликало жваве обговорення у зібранні, думки в якому спочатку розділилися. Сприяла цьому заява гласного В.І. Карпова, який наголосив на необхідності підтримки проекту з боку земства та виступив за збільшення щорічної допомоги Червоному хресту до 3 000 руб., з 1 000 руб. які пропонувала управа. М.П. Урусов, зі свого боку, підхопив цю думку, навівши аргумент на її користь. Він висловив бажання сконцентрувати справу надання медичної допомоги дітям виключно у новій лікарні, що дозволило б земству відмовитись від утримання 10 ліжок у земській лікарні, зарезервованих для цієї потреби. Кожне ліжко коштувало земству 430 руб. на місяць, а отже цей крок дозволяв отримати реальну економію [229, с. 86–87]. Частина гласних одразу підтримала пропозицію збільшення щорічних асигнувань, тоді як решта висловила сумнів щодо необхідності підтримки земством цього проекту, керуючись міркуваннями про відсутність доходу при величезних витратах. Пропонувався варіант надання кредиту Червоному хресту, а не разової допомоги [229, с. 86–87]. Лише дійшовши згоди про те, що це є благодійна справа, до того ж вигідна для земства, було прийнято позитивне рішення [229, с. 88–89].

Зібрання постановило асигнувати у розпорядження місцевого управління Червоного хреста, у якості разової допомоги на улаштування дитячої лікарні, суму у розмірі 10 000 руб., а також збільшити щорічне забезпечення до 3 000 руб. [237, с. 729]. М.П. Урусов подякував земцям за підтримку проекту, яка дозволяла розпочати будівництво навесні 1909 р.

Окремо вкажемо ще низку переваг проекту, які дозволили досягти позитивного рішення по ньому. На них М.П. Урусов зупинявся під час обговорення. Першою з них було те, що на час проведення засідання вже йшли перемовини між Урусовим, як головою управління місцевого Червоного хреста, та міською думою Катеринослава, на предмет виділення під будівництво лікарні земельної ділянки на вулиці Первозванівській (де вона у подальшому й була збудована) [229, с. 85]. Окрім того, відповідаючи на питання губернського гласного П.В. Гладкого, стосовно засад лікування в лікарні Червоного хреста – безкоштовно або за плату, Микола Петрович наголосив, що воно буде безкоштовним. Хоча, спираючись на провідний тогочасний досвід, він зауважував, що при лікарні будуть створені палати, за перебування в яких буде братися платня. У таких палатах, за бажанням, розміщувалися матері хворих дітей, для забезпечення комфортного та якісного догляду [229, с. 89]. До переваг можемо віднести і створення дитячої лікарні без наявності нової будівлі. Для цього М.П. Урусовим було виділено будинок, який знаходився у власності Червоного хреста. У ньому було відкрито тимчасову дитячу лікарню з амбулаторією та аптекою [229, с. 85]. Таким чином, були створені всі умови для підтримки від губернського

земства. Хоча будівництво лікарні відбувалося б і без цієї допомоги. Про це свідчать процеси які передували будівництву, головними з яких є перемовини про виділення земельної ділянки та відкриття тимчасової лікарні. Надані асигнування лише прискорили будівництво.

З часом змінилося щорічне забезпечення управління Червоного хреста. Спочатку воно здійснювалося у межах, визначених губернським земством, тобто – 3 000 руб., але через певний період було зменшене до суми, пропонованою губернською земською управою. Таке забезпечення було встановлене вже з 1911 р. [237, с. 730]. А з 1914 року, окремо виділялася 1 000 руб. на общину Червоного хреста і стільки ж на утримання лікарні [237, с. 731].

У 1910 році управління Червоного хреста знову звернулося до губернського земського зібрання з проханням допомоги. Питання полягало у прийнятті на рахунок земства половини витрат з будівництва заразного бараку при дитячій лікарні. Земство погодилося з пропозицією губернської управи та постановило прийняти на власний рахунок половину витрат з будівництва, тобто – 10 620 руб., які й було внесено у кошторис 1911 року [237, с. 730]. Прийняття на рахунок земства лише половини витрат з будівництва заразного бараку свідчить і про проведення активної громадської кампанії зі збору коштів на його будівництво і на будівництво лікарні. Її очолювала В.Г. Урусова, яка була попечителькою місцевої общини сестер милосердя Червоного хреста.

30 грудня 1910 р. відбулося освячення першого з відділень дитячої лікарні, яке знаходилося в новобудові на вулиці Первозванівській. На заході були присутні місцеві діячі і мешканці, сам М.П. Урусов і головний лікар общини Червоного хреста – проф. Рогович. Під час цього заходу відбулося запрошення до нової лікарні одного з лікарів. Ним був хірург Ю.А. Павловський, який до цього був лікарем у Лукашевській земській лікарні Олександрівського повіту [123, с. 3]. На честь освячення відділення лікарні, були розіслані телеграми на ім'я імператриці Марії Федорівни (попечительки Російського товариства Червоного хреста) та очільнику головного управління Червоного хреста А.А. Ільїну, на що були отримані зворотні відповіді з привітаннями [104, с. 3]. У телеграмах повідомлялося про відкриття відділення на 20 ліжок, амбулаторії та аптеки місцевого управління Червоного хреста на вул. Первозванівській. Також підкреслювався і кінцевий термін завершення будівництва – навесні 1911 року. Наприкінці січня 1911 року губернське дворянське зібрання виділило у повне розпорядження місцевого відділення Червоного хреста залишок від капіталу асигнованого на його утворення, з метою заснування при лікарні палати імені Катеринославського дворянства [142, с. 4]. Таким чином, будівництво не виходило за рамки встановленого терміну. 19 січня 1909 р. Микола Петрович зазначив, що на зведення лікарні знадобиться 2-3 роки, починаючи з весни 1909 р. [228, с. 85].

У завершеному вигляді лікарня являла собою чотири будинки у французькому стилі. Проектував будинок, а під час його зведення керував будівництвом, катеринославський архітектор, громадський інженер Г.І. Панафутін. Комплекс будівель лікарні знаходився на вулиці Первозванівській (нині вул. Короленко) і займав майже весь квартал між перпендикулярними до Первозванівської Великою

Базарною вулицею (нині вул. Чкалова) і Костомарівською (вул. Щорса). Першочергово проект лікарні був розрахований на 60 хворих, але в процесі доопрацювання кількість місць було збільшено [229, с. 85]. Вона була розрахована на 76 ліжок. Протягом першого року роботи у лікарні отримали медичну допомогу 15 тисяч осіб. Як блюститель братства імені Христа Спасителя для надання допомоги сліпим, М.П. Урусов організував притулок на 30 місць і за його сприяння було споруджено будинок для знедолених та хворих поруч із лікарнею Червоного хреста [272, с. 58–60].

Під час Першої світової війни формування комплексу споруд Червоного хреста повністю завершується. Кінцевою спорудою мав бути храм. В ході війни виникла необхідність увічнення пам'яті загиблих воїнів. Результатом цього стала проблема виділення місця під цвинтар та обов'язкової там каплиці. У Катеринославі М.П. Урусов виступив з ініціативою улаштування храму на честь загиблих, який планувалося звести на території лікарні Червоного хреста. І цю ініціативу було підтримано, оскільки це було вигідно як кн. Урусову, так і міській та губернській владі, яка звільнялася від необхідних витрат по цій новобудові. Міська дума виділила місце під будівництво біля лікарні Червоного хреста. Будівництво храму-пам'ятника провадилося за проектом архітектора Голубовського. У 1915 році в 10 випуску «Літопису Катеринославської ученої архівної комісії» було опубліковано заклик М.П. Урусова щодо необхідності будівництва такого храму та надання на нього пожертв. За проектом, храм мав бути трикупольним і виконаним у місцевому стилі, під чим розумівся малоросійський козацький стиль: «По своему виду и внутренней отделке храм этот будет точной копией древних запорожских и будет напоминать собою далеких рыцарей героев, запорожских козаков...» [226, с. 365]. Цю стилістику храму підкреслював і сам кн. Урусов у власному опублікованому заклику. Це безперечно було дивним, зважаючи на монархічні погляди та спрямування Миколи Петровича, але в цьому простежується вплив Д.І. Яворницького, як ідейного натхненника проекту. У храмі планувалося встановлення мармурових меморіальних дошок. На них мали перераховуватися імена загиблих воїнів – катеринославців. Будівництво храму було розпочато та навіть споруджено фундамент, але на цьому воно і зупинилося.

На початку військової кампанії М.П. Урусова було призначено заступником головноуповноваженого Червоного хреста Південно-Західного фронту, а з вступом Румунії у війну він став головноуповноваженим Червоного хреста Південного району, сферою його діяльності було визначено румунський фронт та район Чорного моря. За спогадами дружини, М.П. Урусов постійно перебував у спеціальному вагоні під час переїздів і відвідин шпиталів. У Катеринославі він бував лише з інспекціями ввірених йому закладів. Таким чином йому була підпорядкована вся організаційна інфраструктура товариства на півдні імперії. До діяльності на цій ниві М.П. Урусов залучав і катеринославців. Так, взяти участь в діяльності Червоного хреста Микола Петрович запропонував колишньому голові Катеринослава – І.Я. Езау, який був талановитим організатором і управлінцем. Езау прийняв цю пропозицію. До сфери відповідальності М.П. Урусова та І.Я. Езау додався і Кавказький фронт. У той час у Катеринославі було мобілізовано 12 000 менонітів, які не могли брати зброю за

релігійними переконаннями. У діяльності ж Червоного хреста було задіяно лише 2 000. Езау був задоволений роботою менонітів [324, с. 6–7]. Відгук про лазарет Червоного хреста, створений менонітами зберіг у своїх спогадах вояк Першої Сербської добровільної дивізії російської армії, Олександр Рудольфович Трушнович: «В Екатеринославе, в лазарете Красного Креста, созданном немцами-меннонитами, нам было несказанно хорошо... В осенние дни 1916 года, когда бойцы залечивали раны в теплых палатах, а за окнами шел снег, сестры проходили мимо нас в белых косынках, строгие как монашки, но душевные, преданные своему делу. Сколько их погибло на фронте, в эпидемиях! Вспомнит ли когда-нибудь Россия об их подвигах?» [174, с. 56].

Іншим катеринославцем, якого було призначено уповноваженим Червоного хреста по Катеринославській губернії (за виключенням м. Катеринослава та повітів: Бахмутського, Маріупольського та Слов'яносербського), був Г.Г. Харченко [68]. Заступником Урусова теж був катеринославець – камергер К.І. Карпов [111, с. 4].

М.П. Урусов відвідував госпіталі як на фронті, так і у глибині району відповідальності. 14 серпня 1916 року він відвідав всі шпиталі Луганська. У лазареті Червоного хреста, який було відкрито 25 вересня 1914 р., він обійшов палати, оглянув аптеку, перев'язувальну та ванну кімнату, зацікавила його і робота для поранених – плетіння корзин [263, с. 126].

Спочатку штаб-квартира М.П. Урусова знаходилася у Катеринославі в палаці дворянського зібрання (Потьомкінський палац), а потім її було переведено до Одеси. Але й після зміни місця розквартирування у Катеринославі залишався контрольно-звітний відділ головноуповноваженого Червоного хреста Південного району [146, с. 5].

Багато турбот було і у В.Г. Урусової, яка очолювала Дамський комітет Червоного хреста, вся діяльність якого була спрямована на надання допомоги пораненим. Спочатку цей комітет, разом з місцевим управлінням Червоного хреста був розміщений у палаці дворянського зібрання, а потім його було перенесено до власного будинку Урусових і розташувався він у шести верхніх кімнатах [179, с. 269]. Такому переносу сприяло переобладнання палацу у шпиталь, організованого коштом катеринославського губернського дворянства. Це теж було заслугою М.П. Урусова. Шпиталь розпочав свою роботу 6 грудня 1914 року і налічував 100 місць для солдатів, а у крилі будинку Харченка було облаштовано лазарет для офіцерів. Старшою сестрою у ньому була племінниця М.П. Урусова і дружина віце-губернатора – Д. Желіхова. З часом В.Г. Урусова сама посіла цю посаду, у зв'язку з переводом чоловіка Желіхової на нове місце служби [179, с. 269–271]. Весь комплекс шпиталю існував за коштів катеринославського дворянства, але наприкінці 1916 року виникла необхідність і у фінансуванні з боку держави. Для цього на дворянському зібранні було прийнято рішення про звернення до уряду за безвідсотковою ссудою у розмірі 100 000 руб. на два роки з зобов'язанням перекрити її власним коштом. На тому ж зібранні було продовжено довгострокову оренду землі Потьомкінського саду та видано довіреність кн. Урусову на ведення справ дворянства у цій справі. Окремо М.П. Урусову було винесено подяку від дворянства за його турботу щодо лазарету, а також за вдале використання дворянської казни [101, с. 4]. Свідченням професійної

організації шпиталю є те, що його пацієнти забезпечувалися не лише лікуванням. Їм було створено комфортні умови для швидкого одужання. Так, у теплу пору року вони могли прогулюватися алеями саду, наданого у їхнє розпорядження, а у холодну пору для них організовувалися численні розважальні заходи – Різдв'яні вистави, ігри, циркові номери, лекції, катання на санях та екіпажах [179, с. 269–271]. До речі, читання організовувалися у всіх шпитальних закладах губернії [112, с. 4].

Окремий шпиталь на 20 місць був облаштований Урусовими і у Котівці. Завідувала у ньому Тамара Абахідзе, у якої досвіду сестринської справи і набула В.Г. Урусова, що у подальшому й дозволило їй стати старшою сестрою у шпиталі дворянства. Була приділена увага дозвіллю пацієнтів і у ньому. Вони могли гуляти великим садом, кататися на човнах, їздити екіпажами тощо. На зимовий час шпиталь мав припиняти свою роботу, оскільки через погані дороги неможливо було транспортувати поранених [179, с. 269–271].

Особливу увагу на початку війни було приділено налагодженню сестринської справи. Місцевим управлінням Червоного Хреста були організовані тримісячні курси підготовки сестер милосердя для осіб, які мали середню освіту [179, с. 269–271]. Вимоги до бажаючих їх прослухати були наступними: вік від 16 до 40 років; російське підданство; християнки за віросповіданням; освітній ценз – не менше 6 класів гімназії, або навчальних закладів до неї прирівняних. По завершенню курсів проводилися іспити та практичні випробування. Але отримання свідоцтва про завершення курсів не гарантувало можливості роботи сестрою. Для цього було необхідно приєднатися до однієї з сестринських общин. Подібне свідоцтво давало першочергове право приписатися до катеринославської Катерининської общини сестер милосердя [107, с. 5]. Були серед слухачів цих курсів і дружини відомих місцевих діячів. Однією з них стала М.І. Харченко, яка закінчила курси у 1916 р. і була заступницею В.Г. Урусової у Дамському комітеті Червоного хреста [13]. Цей комітет було організовано через тиждень після оголошення мобілізації. Одразу ж було розпочато роботу з поширення білизни для укомплектування перших пересувних лазаретів, до якої залучалися на добровільних засадах професійні швачки та дружини і рідні мобілізованих. Пізніше, цю роботу було розширено у бік виготовлення білизни для катеринославських, чорноморських плавучих та більшості шпитальних закладів південного району. Було налагоджено виготовлення та роздача подарунків воїнам, чим часто особисто займалася В.Г. Урусова з чоловіком. Для цієї справи багато людей приносили пожертви, або власною працею допомагали у цьому. Тим, хто з якихось причин не міг бути присутнім у комітеті для цієї роботи, але бажав допомагати, вона видавалася на дім. З затягненням у часі військових дій, збільшенням дороговизни і розширенням сфери застосування жіночої праці комітет розпочинає надавати матеріальну допомогу родинам мобілізованих на фронті. У той же час, ці фактори призвели до зменшення добровільних працівниць. Це змусило генерувати нову ідею подальшого розвитку справи. Планувалося організувати майстерню з поширення білизни для південного району та відправки подарунків на фронті, таким чином даючи заробіток працівницям–дружинам воїнів, яким була необхідна грошова допомога [120, с. 4]. Але цей останній проект так і залишився нереалізованим через політичні зміни у державі, які з часом взагалі призвели до її ліквідації.

Спираючись на дані, наведені у опублікованому в 1915 р. у Петрограді виданні «Список сестер милосердия Российского общества Красного Креста, назначенных для ухода за ранеными и больными воинами в лечебные учреждения Красного Креста, военного ведомства, общественных организаций и частных лиц», можемо стверджувати що на серпень 1915 р. до Катеринославської катерининської общини сестер милосердя Червоного хреста входило 209 жінок. У цьому виданні наведена інформація і про відрядження представниць общини до місць служби в структурі Червоного хреста, що дозволяє реконструювати її в масштабах Катеринослава на 1915 р. Так, до цієї структури воєнного періоду входили: Катеринославський центральний госпіталь Червоного хреста, госпіталь общини Червоного хреста, два Катеринославські лазарети Червоного хреста за номерами 1 і 2, лазарет Червоного хреста Катеринославського дворянства, лазарет Червоного хреста при 1-й Катеринославській класичній гімназії. Окрім цього, місцевим відділом було створено три рухомі лазарети – два імені Катеринославського губернського земства і один імені населення Катеринославської губернії, назви яких свідчать про джерела фінансування для їх організації. Окремо можемо виділити лазарет імені населення Катеринославської губернії, який засвідчує майстерну організацію роботи зі збору пожертв серед губернських мешканців та відгук на неї з боку останніх. Тож на серпень 1915 р. Червоний хрест мав дуже потужну структуру у Катеринославі і це не враховуючи її відгалуджень в губернії, організація якої була заслугою Миколи Петровича та його дружини.

Катеринославська община готувала кадри не лише для своїх потреб, її сестри милосердя виконували свої обов'язки як у загальновійськових госпіталях, лазаретах і санітарних відділах, так і працювали у інших містах – Кременчузі, Тирасполі, Львові, Любліні, Бердичеві [199, с. 99–111]. Окрім головування у Дамському комітеті, В.Г. Урусова була ще і головою правління притулку «Югобіженець», за що отримала подяку від Великої княжни Тетяни Миколаївни [129, с. 4].

Одним з напрямків діяльності благодійницької організації завжди є пропагування власної роботи, що забезпечує надходження кадрів, поліпшення матеріально-технічної бази та збільшення грошової маси (товарів, послуг тощо) необхідної для виконання поставлених завдань і проектів. З іншого боку, цей напрямок надає зворотній зв'язок з громадою, яка має змогу відстежувати роботу організації, а отже і впливати на неї за допомогою громадської думки, схвалюючи чи, відповідно, засуджуючи її методи і дії. У досліджуваний період ця робота не вирізнялася великою кількістю засобів. Це пояснюється обмеженням колом осіб, на яких вона спрямовувалася. Серед того сегменту суспільства який виявляв свою зацікавленість до благодійництва, інформація здебільшого передавалася під час особистих контактів. З вступом Росії в війну, виникла необхідність більшого поінформовування населення про роботу відповідних організацій, а також залучення всіх прошарків до роботи в них. Тому благодійні організації були змушені звернутися до друкованих засобів масової інформації. Працювало над цим і управління катеринославського Червоного хреста. Окрім публікацій у місцевій пресі, восени 1914 р. було випущено одноденну газету «Допомога пораненим». Надруковано її було в Катеринославі, на обладнанні місцевого відділення Червоного

хреста, а редактором виступив М.П. Урусов [309, с. 143]. Користуючись патріотичним настроєм, газета мала за мету привернути увагу та спонукати активну участь населення в роботі Червоного хреста. Це стало результатом проведеної мобілізації, яка призвела до зменшення кількості працездатних громадян, яких можна було залучити до роботи в Червоному хресті. Зараз неможливо визначити наскільки дієвим був цей крок адміністрації, але проблема робочих рук була вирішена іншим шляхом – залученням менонітів. У будь-якому випадку це був унікальний досвід, оскільки, за нашими даними, лише три місцеві управління провадили друк власних видань під час Першої світової війни – Катеринославське, Читінське, Владивостоцьке [309, с. 143]. А на середину 1914 р., між іншим, на місцях працювало 97 управлінь і 465 комітетів Червоного хреста [326, с. 18]. На рівні ж Головного управління Російського товариства Червоного хреста існували два загальнодержавних видання: «Вісник Російського товариства Червоного хреста» та «Відомості Червоного хреста». Також друк матеріалів стосовно організації та її роботи провадився у всеросійській газеті «Російський лікар» [326, с. 14].

Іншим шляхом пропагування власної роботи були різноманітні благодійні вечори, зустрічі, спектаклі тощо. У цьому напрямку, форми діяльності Катеринославського відділення Червоного хреста не виходили за рамки класичних – проведення вечорів на його користь, збір пожертв. У цьому підтверджується організаційний талант Урусових. Показовим у цьому відношенні був благодійний вечір, який відбувся 3 лютого 1914 р. у Англійському клубі, на якому був присутній М.П. Урусов. Програма складалася з двох частин, перша з яких була співучою. У ній виконувалися національні номери під відповідні пісні різних народів: французькі, німецькі, російські, єврейські, українські, латишські, циганські. Друге відділення було танцювальним і складалося з гопака, мазурки та танго. Цей вечір викликав резонанс серед місцевої громади і виявився надзвичайно вигідним у матеріальному відношенні [147, с. 3]. Інший подібний захід згадується у листі-запрошенні до Д.І. Яворницького від родини Урусових. У ньому повідомляється про концерт-виставу та танцювальний вечір, які влаштовувалися знову в Англійському клубі. Цей вечір проводився на користь дитячої лікарні та амбулаторії у Катеринославі. Розробка подібних форм залучення громади до діяльності Червоного хреста у Катеринославі лише підтверджує неформальний і творчий підхід Урусових до організації такого роду заходів.

Робота по лінії Червоного хреста разом з обов'язками головноуповноваженого з улаштування біженців цілковито поглинала М.П. Урусова під час Першої світової війни. Він постійно перебував у відрядженнях на фронті, по району своєї відповідальності та у Петербурзі. Через це, він відмовився від переобрання до Державної ради, про що повідомлялося раніше [101, с. 4].

Після змін які відбулися в державі внаслідок Лютневої революції, кадрові ротації відбулися і в Червоному хресті. У березні 1917 р. М.П. Урусова було усунено від виконання обов'язків головноуповноваженого Червоного хреста, а вже у першій декаді квітня головне управління Червоного хреста розпочало роботу у оновленому складі [106, с. 3]. Сприяв цьому рух в середині самої організації Червоного хреста на фронті, що стало відображенням загальнодержавних процесів. На Західному фронті

цей рух очолював Л.Х. Попов – відомий лікар, який до липня 1914 р. працював в Ананіївському повіті Херсонської губернії, очолюючи там підпільну революційну діяльність (за що ще з 1902 р. перебував під наглядом поліції), після чого його було мобілізовано на фронт до Червоного хреста. На початку 1917 р. він вів активну роботу з реорганізації Червоного хреста, став організатором 2-го та 3-го делегатських з'їздів Червоного хреста на Західному фронті. Активізував роботу він після свого обрання головою фронтового комітету Червоного хреста, а пізніше – військово-революційного комітету Західного фронту [262, с. 4]. Ці процеси на рівні фронту, разом зі змінами у центральному керівництві Червоного хреста і стали причинами усунення Миколи Петровича.

Головноуповноваженим при арміях південного фронту став катеринославець В.Е. Бродський, а його тимчасовим заступником ще один вихідець з Катеринослава – лікар А.Є. Вартминський. Останній не одразу погодився, вирішивши перед тим скликати екстренну раду співробітників Червоного хреста у Катеринославі, місцеве відділення у якому продовжував очолювати М.П. Урусов. Рада підтримала Вартминського, висловивши задоволення тим, що це перший раз, коли рядовому співробітнику організації висловлюють довіру зайняти таку посаду, хоча й тимчасово [97, с. 4]. Таким чином, М.П. Урусов все ж продовжував зберігати вплив на діяльність організації. Одним з перших рішень Вартминського на цій посаді було намагання провести через виконавчий комітет у Катеринославі справу виділення під лазарети приміщень учбових закладів, готелів, громадських будівель, а за необхідності, і приватних квартир. У першу ж чергу мало бути зайняте арестантське відділення, у якому наглядачів планувалося перекваліфікувати у санітарів [121, с. 4]. Сам Вартминський входив до управління Червоного хреста у Катеринославі, тому він безперечно радився з його очільником – М.П. Урусовим.

Останнє відоме засідання місцевого відділення Червоного хреста за головування в ньому М.П. Урусова, відбулося на початку червня 1917 року. На ньому було розглянуто грошовий звіт по діяльності відділення, який було визнано задовільним. Лікар Вартминський доповів про діяльність лікарні Червоного хреста та місцевої общини з 19 червня 1914 р. по 1 січня 1917 р. За результатами його виступу подяку було винесено персоналу общини, лікарні та аптеки. Окремо, було розглянуто роботу аптеки відділення по якій доповідав її керуючий – Д.Ю. Юрасов. Він наголосив, що за останній рік аптека принесла 20 000 руб. чистого прибутку, а населення отримало 24 000 руб. у вигляді 25-відсоткової знижки. Далі за порядком денним були заслухані звіти з будівничої діяльності відділення, жіночого комітету та кадрового складу місцевої організації. Наприкінці засідання було обрано новий склад правління місцевого відділення. М.П. Урусов одностайно був переобраним на посаду голови правління, а його дружина – попечительниці общини сестер милосердя [98, с. 4]. Через декілька місяців, як вже згадувалося, М.П. Урусов був змушений рятуватися втечею до Кисловодська від свого другого арешту.

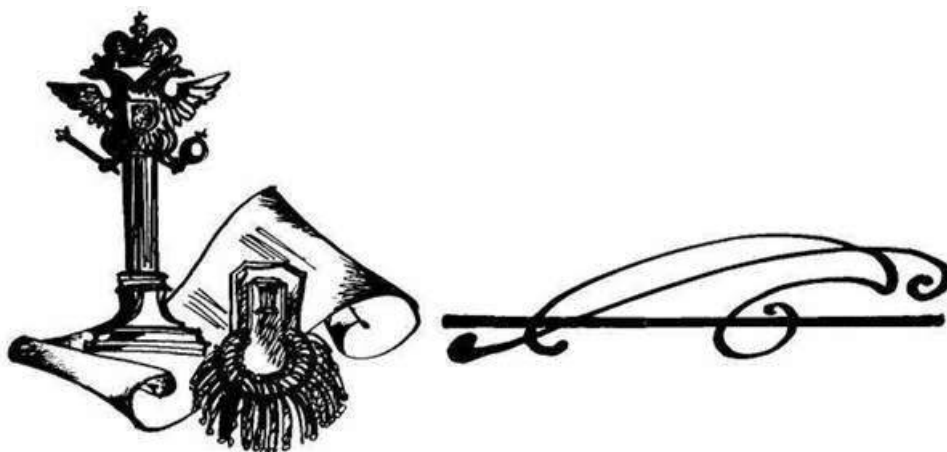
За власну діяльність на ниві Червоного хреста, М.П. Урусов у червні 1916 р. був нагороджений Великою Княжною Тетяною Миколаївною жетоном 1-го ступеню [114, с. 7]. Особливо зазначалися його заслуги і при відвідинах лазаретів у Катеринославі царем Миколою II, які відбулися 31 січня 1915 р. Перебуваючи у

Катеринославі всього декілька годин, імператор встиг відвідати госпіталь у Потьомкінському палаці та лазарет у Маріїнській гімназії [308, с. 9].

Незважаючи на певні новаторські ідеї, втілені М.П. Урусовим у діяльності місцевого відділення Червоного хреста, загальні форми були звичними для всього Російського товариства Червоного хреста. Прикладом цього може слугувати засудження потоплення 17 березня 1916 р. німецьким підводним човном у Чорному морі пароплаву-шпиталю «Португаль», на якому загинуло 115 осіб, у тому числі сестри милосердя Червоного хреста, лікарі, санітари (службу на пароплаві проходили і сестри милосердя з Катеринославської общини – на серпень 1915 р. їх налічувалося 13). У рамках загальнодержавної кампанії засудження цього нападу, взяв участь і катеринославський місцевий відділ Червоного хреста. 23 березня того ж року у кафедральному соборі Катеринослава було відправлено панахиду за загиблими в цій трагедії. Під час панахиди В.Г. Урусовою було зібрано 240 руб. на спорудження пам'ятника [113, с. 6].

Родина Урусових брала участь у благодійності і в приватному порядку, що було нормою того часу. Так відомо про деякі факти внесення пожертв родиною Урусових. У січні 1911 р. вони пожертвували кошти на користь катеринославського дитячого притулку відомства закладів Імператриці Марії Федорівни. У січні 1917 р. їхні прізвища були опубліковані у переліку осіб, які замінили звичні візити та привітання з нагоди Нового року грошовими пожертвами. Половина з цих пожертв була спрямована на користь вихованців дитячого притулку імені Спадкоємця Цесаревича Олексія Миколайовича, а інша половина – на будівництво при лікарні Червоного хреста у Катеринославі храму-пам'ятника [133, с. 4]. А у квітні того ж року вони жертвують кошти у «Фонд свободи» [135, с. 5]. Також фінансову допомогу від Урусових отримувало і місцеве відділення Російського технічного товариства [134, с. 101]. З початком Першої світової війни та оголошеної у зв'язку з цим мобілізації, М.П. Урусов у власних маєтках бере на забезпечення родини воїнів які пішли на фронт, незважаючи на те, що кількість таких постійно збільшувалася.

3.2. Попечительська діяльність родини Урусових у Катеринославській губернії

У Російській імперії службова кар'єра високопосадовців губернского, а тим більше державного рівня, неодмінно була пов'язана з попечительською діяльністю. Це забезпечувалося посередництвом автоматичного набуття певної посади в попечительських організаціях (радах), після вступу на конкретну посаду державної служби. Такий підхід дозволяв центральній владі контролювати в значній мірі сферу попечительства, а також благодійності. Незважаючи на формальний дозвіл утворювати благодійні і попечительські організації приватним особам, вони не отримали широкого розповсюдження. Здебільшого це були організації певних національних та етнічних груп. Їхня ж діяльність перебувала під контролем міністерства внутрішніх справ, губернской влади, охоронного і жандармського управлінь. Якщо такі організації в своїй діяльності могли розраховувати лише на пожертви, то продержавні організації утримувалися казною, а частка пожертв у їхньому фінансуванні займала далеко не пріоритетні позиції. Більшість попечительських організацій перебували під протекцією представників царської родини і входили до Відомства закладів імператриці Марії Федорівни, що додавало престижу службі по їхній лінії.

Окремим напрямком попечительської діяльності були посади попечителів у різного роду закладах. У цьому розумінні Великий тлумачний словник сучасної української мови дає таке визначення терміна «попечитель» – офіційна особа, яка керувала певними установами, навчальними закладами і т. ін., а також особа призначена почесним керівником якого-небудь закладу, установи; куратор [315, с. 1056]. До функціональних обов'язків попечителів відносився загальний нагляд за справами закладу (установи), участь у адмініструванні, вирішенні спірних ситуацій (конфліктів), складання протекції перед владними структурами (у цьому випадку найбільш вдалим за своїм змістом є сучасний термін «лоббізм» – Авт.) тощо.

Для предводителів губернского і повітового дворянства, вся їхня служба на посаді була попечительством по відношенню до дворянства певної територіальної одиниці. Це було законодавчо закріплено: «Общее свойство всех дел, возлагаемых на Предводителей как Губернского, так и Уездных, есть попечение о пользах дворянства и охранение в сём сословии благоустройства и порядка» [202, с. 139]. Таким чином, до їхнього відомства, а отже і до сфери попечительства, відносилися дворянська освіта, медицина, соціальний захист.

Після обрання на посаду Катеринославського губернского предводителя дворянства, М.П. Урусов був залучений до попечительської діяльності за всіма наведеними напрямками. На 1908 р. М.П. Урусов був досвідченою в справах попечительства людиною. Він залишався пожиттєвим членом Володимирського губернского попечительства дитячих притулків. Цей статус був особливим і надавався за особисті заслуги перед попечительством. Відомостей про гродненський період Урусова, пов'язаних з попечительством ми не маємо, але безперечно він входив до відповідних установ та організацій за своєю посадою губернатора. Інша річ, що в Гродно князь Урусов взагалі не виділився вагомими справами чи проектами, а тому не можливо дати і оцінку його роботі в цьому напрямку. Ряд посад

відповідного спрямування він обіймав і в Полтаві, що теж було передбачено його службовими обов'язками губернатора.

Оскільки основною посадою для Урусова в Катеринославі була посада губернського предводителя дворянства, то і його увага мала бути спрямована здебільшого на опіку над потребами дворянського стану. У цьому сенсі, одним з ключових питань була дворянська освіта.

На засіданні губернського дворянського зібрання 1911 року Урусов підняв питання щодо Маріїнської жіночої гімназії у м. Катеринославі. Проблема полягала в тому, що вона була заснована і утримувалася виключно на кошти дворянства, а навчалися у ній діти різних станів. Така ситуація мала об'єктивні причини, а саме відсутність подібного роду закладів у губернії. На 1911 р. у місті вже нараховувалося декілька повних жіночих гімназій, що давало змогу переглянути умови навчання у Маріїнській гімназії. На зібранні було висунуто подання, яким передбачалася відміна всестановості навчання в ній і позаконкурсний вступ дітей дворянських сімей. Прийняття до гімназії дітей інших станів православного віросповідання передбачалося лише у випадку незаміщення всіх вакантних місць нащадками дворян [143, с. 5]. Окремо передбачалося облаштування гуртожитку при гімназії. На вимоги цього подання зібрання затвердило утворення гуртожитку, а також внесло зміни до загального положення про жіночі гімназії. Ними передбачалося, що М.П. Урусов, як губернський предводитель дворянства, автоматично ставав головою попечительської ради гімназії, яка могла на власний розсуд встановлювати платню за навчання. Для підвищення якості виховання і навчання, обов'язковими для вивчення у гімназії визнавалися наступні предмети – французька і німецька мови, малювання, співи, танці і гімнастика. Затверджено було і положення щодо скасування всестановості гімназії [143, с. 5]. М.П. Урусов, окрім посади голови попечительської ради, був головою правління Товариства допомоги нужденним ученицям Катеринославської Маріїнської жіночої гімназії. Отже, Урусов контролював всі справи щодо закладу.

Вже наступного року, 12 листопада, при Маріїнській гімназії було відкрито запланований пансіон-гуртожиток. Він мав назву «Дворянський пансіон у пам'ять 300-річчя царювання Романових» і був влаштований за підтримки та за ініціативою М.П. Урусова [245, с. 15]. Посилаючись на економію грошей, дворянство планувало звести будівлю пансіонату у дворі гімназії, або надбудувати третій поверх до її існуючої будівлі. Однак залучені Урусовим інженери дійшли висновку, що фундамент гімназії не розрахований на надбудову, а двір виявився замалим для будівництва. Після цього, Микола Петрович розпочав пошук будинку, який можна було б придбати і переобладнати для цих цілей. У травні 1912 р. ним було придбано дворове місце з будівлями за 43 500 руб. Ділянка розташовувалася поблизу гімназії, на вул. Казанській, і за площею була близько однієї десятини [245, с. 15].

Намагаючись прискорити процес відкриття пансіону, вже у липні 1912 р. було розпочато роботи по переобладнанню будівель і капітальній перебудові розташованого на ділянці флігеля з відповідним переплануванням внутрішніх приміщень. До жовтня того ж року роботи з переобладнання та ремонту було завершено. На них було витрачено 11 648 руб., а ще 1 568 руб. 24 коп. на закупівлю меблів. Наприкінці жовтня було призначено і завідувачу пансіоном разом з

помічницею [245, с. 16]. У рік відкриття до нього було прийнято 6 вихованок, 5 з яких на безкоштовній основі. До 1916 році їхня кількість збільшилася до 42, з яких 25 на платній основі. На початку власної діяльності місячна плата у пансіоні становила 30 руб., а з 1916 р. була збільшена до 40 руб. в місяць. Пансіон утримувався виключно за рахунок катеринославського дворянства, яке витратило на це 6 000 руб. щорічно. Утримання однієї вихованки протягом півріччя становило менше 140 руб. Сам пансіон задумувався виключно як дворянський, але виховувалися в ньому діти й інших станів. На 1916 р. з 66 вихованок, які в ньому перебували та вже завершили своє виховання, – 34 належали до дворян, 22 доньки особистих дворян, священників та службовців, а 10 – інших станів. На дворянському зібранні, яке відбулося 9 жовтня 1916 р. Урусов висловлював сподівання, що за сприятливих умов буде можливим улаштування при пансіоні власної лікарні, але це так і залишилося планами. Заслуги були відзначені обранням його пожиттєвим попечителем пансіону і виражені у словах дворянина С.В. Бахірева: «Пансион – это любимое детище нашего предводителя» [101, с. 4]. Гімназія, як і пансіон, теж отримала назву на честь 300-річчя царювання Романових – «Катеринославська Маріїнська дворянська жіноча гімназія в пам'ять 300-річчя царювання Романових» [245, с. 16].

На 1913 р. було досягнуто кінцевого результату за вимогою дворянства стосовно гімназії. 7 березня 1912 р. Микола II затвердив зміни, які містилися в клопотанні М.П. Урусова, за якими губернський предводитель дворянства за посадою ставав і головою попечительської ради гімназії, а також щодо прийняття до гімназії дітей не дворянського походження – це дозволяло виключно при наявності вакантних місць, які не побажали зайняти нащадки дворян. Різничинці мали бути виключно православного віросповідання [245, с. 17–18].

Окрему увагу дворянством та князем Урусовим, як його предводителем, було приділено і Катеринославській класичній гімназії. Невдоволення у середовищі дворянства було викликано фактом відсутності позаконкурсного вступу дворянських дітей до класичної гімназії та неможливістю самостійно обирати її попечителя на власному черговому зібранні (він обирався дворянами сумісно з попечительською радою гімназії). Ці положення підкреслювалися як виключне право дворянства. Ще 30 січня 1908 р. губернському предводителю дворянства разом з почесним попечителем гімназії було доручено скласти відповідне клопотання щодо відновлення історичних прав дворянства. Через два роки, 21 травня 1910 р., М.П. Урусов звертається до міністра народної освіти, з вимогою про задоволення клопотання дворянства. Він особисто зустрічається з тодішнім міністром А. Шварцем з цього приводу, і отримує від нього відповідь про потенційну можливість задоволення лише частини вимог, а також запевнення в тому, що Шварцем буде зроблено все необхідне для цього [142, с. 4]. Але, до чергового дворянського зібрання відповіді на клопотання не було отримано, як і вирішення цього питання взагалі. Тому, на засіданні 21 січня 1911 р. дворяни доручили Урусову повторно надіслати клопотання, що було ним виконано 3 лютого того ж року [245, с. 13]. Цього разу вимоги Катеринославського дворянства були розглянуті на найвищому рівні. Їх було внесено до доповіді профільного міністра перед імператором. 18 травня 1912 р. Микола II дозволив обирати попечителя класичної

гімназії виключно дворянам. Що ж стосується прийому дворянських дітей поза конкурсом (за умови вдало складеного іспиту), то міністерство визнало неможливим виконання цієї вимоги, оскільки вона суперечила нормативним актам відносно гімназій. Разом з тим, приймаючи до уваги заслуги та витрати губернського дворянства з відкриття гімназії, було дозволено надавати дітям дворян Катеринославської губернії перевагу при прийомі, але виключно за рівності всіх інших вимог [245, с. 14]. Таким чином, позитивного рішення за клопотанням було досягнуто, про що Урусов відзвітував перед зібранням 1913 р. Визнанням заслуг стало його обрання попечителем класичної гімназії.

Окрім двох гімназій, Урусов був попечителем 1-го реального училища [229, с. 195–196]. Основна робота щодо управління і розвитку училища виконувалася його директором – А. Синявським, що дозволяло Урусову не втручатися у ці процеси.

Згідно правових норм, М.П. Урусов, як губернський предводитель дворянства, був головою губернської училищної ради [202, с. 140]. У 1911 р. виникли чутки про підготовку законопроекту, згідно якого справа народної освіти мала бути вилучена з відома предводителів, а отже дворянства загалом. Це викликало реакцію дворянського зібрання, яке 22 січня 1911 р. доручило Урусову клопотати перед Імператором щодо збереження за дворянством і предводителями прав на управління освітою. Через зносини з відповідними міністрами М.П. Урусов дізнався, що законопроект не існує, а йде лише вивчення цього питання. Тому клопотання не було направлено, а рекомендовано лише відстежувати хід справ довкола проблеми [245, с.12–13]. Ця позиція предводителя була підтримана і дворянським зібранням. Активність довкола цього питання пояснюється масштабами впливу предводителя дворянства у сфері народної освіти, втрачати який було не вигідно. Так, Урусов займався опікою над початковими училищами, дозвільною документацією для домашніх наставників, вчителів та вчительок (до його відома відносилось надання дозволу на роботу з виховання дітей у приватному будинку, а також на переїзд в іншу губернію або, навіть, зміну роботодавця) [202, с. 140].

У сфері дворянської освіти було і інше важливе питання – стипендії на виховання дітей дворянського стану. За триріччя, з 1908 по 1911 рр., катеринославське дворянство користувалося 21 стипендією у Петровському Полтавському кадетському корпусі [142, с. 4]. За цей же період на відсотки з капіталу виховного фонду дворянства було організовано 19 стипендій по 400 руб. на рік кожна. Чотири з них були іменними. Це було нормальною практикою того часу. Таким стипендіям давалися імена осіб, які жертвували власне майно на користь дворянства. Як правило це відбувалося після смерті такої особи. Так, за заповітом дворянина Катеринославської губернії І.П. Коваленського, катеринославське дворянство отримало у спадок його родовий маєток у Ростовському окрузі Області війська Донського, який мав у собі 1 862 дес. землі. На 1916 р. було завершено ліквідацію майна Коваленського, після чого дворянством було отримано суму у 139 681 руб. З цієї суми було виділено капітал для заснування чотирьох стипендій «імені Коваленського». Залишок було поділено на дві частини, одна з яких була включена до допоміжного фонду дворянства, а на основі іншої було створено недоторканий капітал імені Коваленського. Відсотки з фонду, у розмірі більш ніж

1 500 руб. на рік, було вирішено використати на допомогу нужденним дворянам, а на відсотки з іменного капіталу – надавати матеріальну підтримку учням та ученицям. При цьому, князем Урусовим було запропоновано утворити чотири спеціальних стипендій для жінок, що на той час було новиною [245, с. 12–13]. У цілому ж, на 1913 р., існувало 10 іменних стипендій у різних навчальних закладах [245, с. 34–37]. Окрема стипендія виділялася онуці О.Я. Риндовської, колишньої очільниці Маріїнської гімназії [245, с. 36]. За ініціативи М.П. Урусова була заснована стипендія «імені О.П. Андрєєва» в новоутвореному пансіоні Маріїнської гімназії. Вона носила ім'я батька пані Міллер, у якої було придбано місце під будівництво гуртожитку [245, с. 16].

Окрім означених стипендій, згідно з законом від 25 травня 1899 р., Катеринославському дворянству було надано 12 стипендій у Кадетських корпусах імперії, які справно надавалися протягом перебування Урусова на посаді губернського предводителя [245, с. 32–33].

Низка стипендій були безіменними, а їх розподіл відбувався по повітах. Географія навчальних закладів за цими стипендіями була вражаючою: Санкт-Петербурзький політехнічний університет, Санкт-Петербурзький університет, Харківський імператорський університет, Московський сільськогосподарський інститут тощо [245, с. 34].

Ще одним напрямком роботи Урусова, пов'язаним з попечительством, було надання матеріальної допомоги нужденним дворянам губернії. Станом на 1911 р., таку допомогу було виділено у розмірі: 1908 р. – 2 355 руб.; 1909 р. – 2 590 руб.; 1910 р. – 2 320 руб. [142, с. 4]. Продовжувалася практика надання допомоги і в подальшому. Так, в період з 1911 по 1913 рр., лише з відсотків допоміжного фонду дворянства було виділено 3 225 руб., а отримали допомогу 89 осіб [245, с. 37–38, 44]. 22 січня 1911 р. губернським дворянським зібранням було поставлено перед Урусовим завдання щодо порушення клопотання з приводу вшанування нащадків учасників війни 1812 р. Поштовхом до цього послугувала його доповідь стосовно необхідності проведення комплексу заходів напередодні 100-річного ювілею військової кампанії. Пріоритетами М.П. Урусов визначив надання малозабезпеченим дітям-нащадкам пільгової освіти та виховання у всіх, без виключення, навчальних закладах держави з правом першочергового вступу, а також надання вдовам і сиротам прямих нащадків учасників війни права позачергового вступу до відповідних притулків [245, с. 9–10]. Реакцією на клопотання була відмова Комісії з обговорення питань, пов'язаних зі 100-річним ювілеєм Вітчизняної війни 1812 р. виконати висунуті вимоги. Причиною слугувала наявність 20 000 звернень від нащадків, задовольнити які було неможливо. У подальшому, статс-секретарем Будбергом, було зроблено роз'яснення, згідно якого відміченими мали бути лише нащадки воїнів, що мали особливі заслуги та відомі своєю участю в війні 1812 р. [245, с. 11]. Серед дворян Катеринославської губернії таких пільг не було надано нікому.

Подібне намагання вшанувати пам'ять воїнів-дворян вже було в практиці Урусова, хоча соціальні вимоги висувалися вперше. У 1908 році, М.П. Урусов на черговому губернському дворянському зібранні підняв питання про вшанування

пам'яті загиблих воїнів у російсько-японській війні. Відповіддю на цю ініціативу стало доручення від зібрання М.П. Урусову зібрати в головному штабі відомості про всіх вбитих і поранених дворян Катеринославської губернії, а за їх наявності, розмістити портрети цих дворян у одному з залів палацу дворянського зібрання. У листопаді 1908 року М.П. Урусов звернувся з запитом до головного штабу. 14 січня 1909 року було отримано відповідь, що особливому відділу штабу доручено скласти іменні списки втрат серед офіцерів під час війни і через деякий час їх було віддруковано. Але проблема було в тому, що подібного роду списки укладалися за чинами та полками, а тому не містять відомостей про губернію та походження і відповідно до цього, задовольнити у повній мірі звернення катеринославського дворянства не було можливим [142, с. 4].

Стосовно дворян, відомості про яких були, князь Урусов звернувся до їхніх рідних з проханням надіслати фотокартки загиблих. Завдяки ним повинні були створити портрети. Отримано було лише дві фотокартки, за якими виготовлені портретні зображення і розміщені у Великій залі палацу. За цю справу М.П. Урусову було висловлено подяку від дворянського зібрання [142, с. 4].

М.П. Урусов сприяв утворенню декількох закладів попечительського спрямування через дворянське, а також губернське земське зібрання. У власному звіті, проголошеному перед дворянським зібранням у 1913 р. Микола Петрович доповідав про відкриття у губернії нового притулку для дворян, ініціатором створення якого він і був. Цей заклад було відкрито у маєтку дворян Катеринославської губернії Фадєєвих, який було принесено в дар губернському дворянству. Для облаштування притулку у маєтку було обрано цегляний сарай критий залізом, який був 30 аршин у довжину, 11 у ширину і 10 у висоту. Після облаштування сараю, у ньому з'явилися кухня, сіни, вбиральня, столова, передня і вісім кімнат. Відкрито його було восени 1911 р., та одразу розміщено 4 пристарілих дворянина. Бюджет переобладнання складав 4027 руб., а витрати на кожного розміщеного дворянина складали 20 руб. на рік [245, с. 25]. Цей притулок був чоловічим. У павлоградському повіті ще існував і жіночий притулок Фадєєвих. Цікавою була система його утримання. Основну суму коштів притулок заробляв сам, завдяки оренді власної землі. З 1-го січня 1911 р. по 1 вересня 1913 р. притулком за оренду було отримано 6 144 руб. 64 коп. [245, с. 49]. Таким чином, баланс по його функціонуванню взагалі був позитивним.

У 1916 р. помирає Ольга Семенівна Поль, заповівши Катеринославському губернському земству частину власного маєтку, що знаходився у Верхньодніпровському повіті, а саме: 2124 дес. 717 кв. саж. землі, включаючи маєток з панським будинком, різними господарськими будівлями, парком і садом [214, с. 107–109]. Умовою цього дару було облаштування у маєтку лікарні та санаторію для хворих на туберкульоз. За заповітом покійної, в санаторій мали прийматися мешканці міст і сіл Катеринославської губернії, але перевага мала віддаватися представникам Верхньодніпровського повіту, краще навіть найближчих до маєтку сіл [145, с. 3].

Це питання розглядалося губернським земським зібранням на початку серпня 1916 р. та було прийнято рішення про найскоріше, по можливості, відкриття цього

закладу з проведенням робіт по розробці плану споруд, укладанні бюджету, переобладнанню маєтку, випрацюванню статуту санаторія та лікарні. На час проведення цих робіт передбачалося відкриття у маєтку тимчасового санаторія. Процес відкриття ускладнював борг по маєтку, який було закладено у дворянському банку. Рішенням губернського земства борг було прийнято на його рахунок та постановлено проводити погашення частинами, шляхом реалізації частини майна маєтку чи господарської експлуатації наявних земель. Але цей проект теж залишився лише проектом в силу подальших історичних подій. М.П. Урусов не брав участі у його реалізації особисто, але як голова губернського земського зібрання та зацікавлена у розвитку земської медицини особа всіляко сприяв цим рішенням [145, с. 3].

Окрім вищезазначеного, Микола Петрович за посадою очолював або входив до управління багатьох установ та організацій, пов'язаних своєю діяльністю з попечительством. Він був членом Катеринославського губернського попечительства дитячих притулків, відомства закладів Імператриці Марії Федорівни. У сфері відповідальності цього попечительства перебував дитячий притулок на 100 осіб (50 дівчат та 50 хлопців) з ремісничим відділенням (столярним та слюсарним) та рукодільною майстернею для дівчат [189, с. 236]. Він був головою Катеринославського окружного правління імператорського товариства спасіння на водах, яке перебувало під покровительством її імператорської величності Марії Федорівни, а також Олександрівського відділу попечительства государині Імператриці Марії Федорівни над глухоніми. Олександрівський відділ попечительства государині Імператриці Марії Федорівни над глухоніми був вражаючою, за власним розмахом, структурою. Базовим закладом в ньому було училище-хутір, відкрите ще у 1903 році тодішнім міським головою Олександрівська – Ф.Ф. Мовчановським. Воно було одним з найбільших закладів подібного типу у системі закладів попечительства над глухоніми, оригінальним по організації та системі навчання, а також по підготовці вихованців до подальшого трудового життя [329, с. 107].

У системі закладів Олександрівського училища-хутора були дитячий садок, у який приймалися діти у віці 5-6 років для підготовки до шкільного навчання, школа для глухих (викладалися усна мова, граматики, арифметика, малювання і креслення, ремесла), школа для відсталих дітей, школа-санаторій у Євпаторії для дітей зі слабким здоров'ям. При Євпаторійській школі було збудовано лікарню та баню [234, с. 252]. У комплекс навчальних закладів входили різні виробничі об'єкти: завод сільськогосподарських машин для випускників училища, які не мали зв'язку з сільським господарством, друкарня [329, с. 107–108]. У 1911 році піклуючись про професійне виховання випускників для можливого самозабезпечення ними у подальшому житті, у рамках комплексу було відкрито ряд майстерень. Для хлопців – кузня, столярна, корзиночна, шевська та кравецька, а для дівчат – рукодільні класи [216, с. 266]. Для розвитку сільського господарства, садівництва та огородництва, училищу було відведено 120 гектарів землі. До училища переважно приймалися діти з селянських родин (до 80%) [234, с. 253]. Батьки дітей при вступі до училища давали підписку, що діти перебуватимуть в ньому протягом восьми років без відпусток. З

ранніх років вихованці брали участь у господарських роботах та провадили самообслуговування. Це було не лише училище, а і сільське господарство, яке теж велося силами учнів. Вся організація життя та діяльності в училищі була орієнтована на виховання майбутніх селян, але з належним рівнем загальних та спеціальних знань [329, с. 107–108]. Станом на грудень 1913 р. в училищі виховувалися 156 дітей [216, с. 266].

Якщо на початку свого існування училище підтримувалося з боку Попечительства над глухоніми, то у 1913 році у нього виникають фінансові проблеми. На 1913 р. асигнування земств і міст Катеринославської губернії на утримання училища склали 6824 руб. (включаючи 2000 руб. – від губернського земського зібрання). Іншим джерелом доходів для утримання вихованців були стипендії. Їх надавалося 101, а розмір коливався від 150 до 300 руб. на вихованця в рік, у той час як витрати на утримання одного складали понад 300 руб. [216, с. 266]. Ці кошти не покривали навіть третини витрат з розвитку та забезпечення життєдіяльності училища, тому проводилися різноманітні лотореї-алегрії та бралися займи. У 1913 р., у зв'язку з погіршенням економічної ситуації в країні, училище було змушене припинити власну комерційну діяльність, а для розрахунку по займам – продати сад, город, поля та машинобудівний завод [329, с. 107–108]. У лютому 1913 року було значно скорочена зарплатня учительському складу та взагалі ліквідована посада директора закладу. Але навіть незважаючи на це, прибуток закладу за 1913 р. склав 43 430 руб., а видатки – 46 305 руб., тобто дефіцит становив 2785 руб. Цього ж року було розпочато ремонт головної будівлі, гуртожитку та бані, що надзвичайно ускладнило фінансові справи закладу, які були ще більше погіршені продажем заводу та втратою доступу до електроенергії, що змусило будувати власну електростанцію. У цих умовах керівництво закладу та відділу звернулося по допомогу до Катеринославського земства, яким було виділено 3500 руб. на проведення відповідних робіт [216, с. 266–267].

Окрім самої структури, вражаючим був і склад ради Олександрівського відділу, до якого входили П.А. Столипін, О.Б. Нейдгарт (член Державної ради, гофмейстер двору), єпископ Катеринославський та Таганрогський Симеон, єпископ Таврійський та Сімферопольський Алексій. Почесним членом ради відділу був також і М.П. Урусов, який до 1913 р. пішов з посади голови відділу [88]. З початком Першої світової війни і саме училище практично припиняє існування.

У 1909 році М.П. Урусов обійняв у Катеринославі дві посади, пов'язані з попечительством. Перша з них – голова комісії з будівництва Народного будинку попечительства над народною тверезістю (Микола Петрович входив до відповідного губернського) [189, с. 317; 190, с. 239]. Проблема зловживання алкоголем ще з початку XIX сторіччя гостро стояла у Російській імперії та багаторазово підіймалася у владних структурах. А з рештою взагалі вилилася у заборону торгівлі алкогольними виробами. Але означена проблема більше відносилася до державного рівня. На місцях громаду цікавили питання соціальної сфери. Саме до неї, а конкретніше до земської медицини, відносилася друга посада яку в 1909 р. посів М.П. Урусов. У зв'язку зі смертю попечителя губернської земської лікарні В.Ф. Малама, 19 грудня 1909 року на черговій сесії губернського земського зібрання

були проведені вибори на цю посаду. Висунуто було лише одну кандидатуру – Урусова, якого і було одноголосно обрано [229, с. 258]. Обрання викликало бурхливі оплески в гласних. У подальшому довкола попечительства виник конфлікт, в основу якого були покладені протиріччя між самим Урусовим з одного боку та адміністрацією лікарні, а пізніше і губернською земською управою з іншого. Причому, проблемна ситуація виникла ще до обрання М.П. Урусова попечителем. Вона полягала в залежності лікарні від Червоного хреста у питанні забезпечення догляду пацієнтів. Місцева община забезпечувала лікарню сестрами милосердя, і робилося це на договірних умовах [229, с. 93].

З метою виправлення ситуації, на черговій, 43-й сесії 1908 р. губернського земського зібрання, губернська управа у особі К.Д. фон-Гесберга намагалася отримати згоду на набір до лікарні власного штату сестер. Аргументом на цю користь було використано факт, що ніби то общині було складно відряджати сестер до лікарні [229, с. 93]. М.П. Урусов спростував це і зібрання відхилило пропозицію управи, посилаючись на фінансову недоцільність набору власних сестер (за підрахунками управи на набір і підготовку сестер потрібно було 3600 руб, тоді як праця аналогічного і більш кваліфікованого персоналу з Червоного хреста обходилася у 2000 руб.) та порушення вже відрегульованого механізму співпраці [229, с. 93–96].

У подальшому виник конфлікт повноважень між попечителем та управою. Зважаючи на амбіції Урусова, він сприймав посаду попечителя фактично як керівника лікарні, або, принаймні, як людини, яка має вирішальне слово у питаннях адміністрування в ній. Управа ж, посилаючись на статут лікарні, наполягала на виключності своїх прав в цій царині. Окрім того, в земській управі один з її членів курирував роботу лікарні. Така ситуація призвела до необхідності розмежування інтересів конфліктуючих сторін і тому губернське земське зібрання постановило розробити ревізійно-редакційній комісії положення про права та обов'язки попечителя Катеринославської губернської земської лікарні. Таке положення було розроблено і представлено на засіданні зібрання 20 грудня 1910 року.

Згідно з положенням, князь Урусов отримував повний контроль над перебігом життя у лікарні, що разом з іншими посадами (Голова відділення Червоного хреста) давало йому повноту влади над нею. Тому він був цілком згодний з такою трактовкою його прав і обов'язків. У процесі обговорення положення було доповнено ще одним пунктом – попечитель лікарні запрошується на засідання губернської управи з усіх питань, що стосуються губернської земської лікарні. Таким чином, Урусов отримував контроль і над роботою управи в питаннях лікарні [237, с. 602].

Губернська управа та адміністрація лікарні, активно протидіяли цьому рішення, вимагаючи його перегляду у бік зменшення повноважень попечителя. Так, частково було змінено сьомий пункт положення. В новій редакції, він не вимагав запрошення попечителя на засідання управи, але йому мали повідомлятися всі постанови щодо лікарні [236, с. 2261]. Суть особливо не змінилася, а отже не було розв'язано і протиріччя. Цей конфлікт призвів до відмови Урусова у грудні 1912 року від попечительства над лікарнею. Губернське земське зібрання прохало його

продовжувати роботу на цій посаді, паралельно доручивши управі розробити нове положення про права та обов'язки попечителя у співпраці з Урусовим. Та це було неможливо, оскільки вони не могли дійти консенсусу у цьому питанні. Микола Петрович погодився на це, але лише до обрання нового попечителя. У той же час, на засіданні губернського земського зібрання 19 грудня 1911 р., за результатами ревізії земської лікарні управою, М.П. Урусову, як почесному попечителю лікарні, було винесено подяку «за руководство и неутомимую энергию в деле попечения о больнице» [237, с. 605].

У квітні 1913 року відбулася позачергова сесія земського зібрання, на якій було прийнято рішення про відтермінування розгляду положення про попечителя лікарні, а також виборів нового попечителя до найближчого зібрання, на якому був би присутнім М.П. Урусов. Одночасно з цим, зібрання знову звернулося до Урусова з проханням про подовження його перебування на цій посаді до нових виборів [237, с. 602].

Наприкінці 1913 року губернське земське зібрання знову відкладає вибори попечителя лікарні до позачергової сесії, знову ж таки прохаючи Урусова продовжувати виконання обов'язків попечителя. На тому ж засіданні приймається рішення і стосовно положення про його права та обов'язки. Було постановлено перенесення його розгляду і обговорення на ту ж таки позачергову сесію. До сесії воно мало бути передане на попередній висновок ради лікарні [237, с. 603].

Крапка у цьому протистоянні була поставлена лише у 1914 р. Положення про права та обов'язки так і не було доопрацьоване та затверджене, оскільки голова управи К.Д. фон-Гесберг залишався при власній думці, що право безмежного контролю та впливу, які надавалися попечителю, були занадто великими. Окремо він підкреслював, що більшість таких лікарень існують взагалі без цієї почесної посади. Редакційно-ревізійна комісія управи зробила висновок, що у зв'язку з реорганізацією лікарні у самостійний земський заклад, яке цілком виокремилася з приказу призначення, посада попечителя взагалі не є обов'язковою і може бути ліквідована. А тому і укладання положення про попечителя не потрібне. Урусов різко виступав проти такої позиції, мотивуючи це тим, що попечитель лікарні є представником губернського земства і тому безперечно має брати участь у її діяльності, на противагу тому, що на той момент він не міг відвідувати всі приміщення лікарні, контролювати її фінансові операції та навіть не отримував звіти про її стан. Тому він прийняв рішення про кінцеве складання з себе повноважень попечителя [122, с. 5]. Тим не менше, управі таки було доручено завершити розробку такого положення з урахуванням інтересів попечителя, але це так і не було зроблено. Причину цьому слід шукати у тодішньому законодавстві, яке не передбачало обов'язкової посади попечителя для таких закладів, а навіть при її наявності вона трактувалася як посада людини яка надає пожертви та виступає на захист закладу у спірних ситуаціях [103, с. 2].

Якщо М.П. Урусов був задіяний у справі попечительства за багатьма напрямками, що було зумовлено посадою губернського предводителя дворянства, то його дружина займалася попечінням лише одного закладу. Окрім роботи у Червоному хресті, вона була попечителькою катеринославського пологового

будинку, облаштованого в 1897 році. При ньому діяла і акушерська школа. Після заснування будинок було розраховано на 10 ліжок, а вже у 1908 р. у ньому було 26 ліжок, а на рік він приймав 1 300 осіб. Окрім породіль, гінекологічну допомогу та ліки в ньому отримували і звичайні жінки (55 % з них складали мешканки сільської місцевості губернії) [234, с. 282–283]. При цьому, попит на роботу закладу постійно збільшувався. Ускладнювала ситуацію і поступова відмова губернської земської лікарні від прийняття породіль (на 1909 рік їх кількість становила до 100 осіб на рік і продовжувала зменшуватися). Зростала і потреба у фінансовому забезпеченні, яка становила 15 000 руб на рік [234, с. 282–283]. Наприкінці 1909 р. В.Г. Урусова звернулася до губернського земського зібрання з клопотанням про збільшення фінансування від земства, яке й було задоволено у розмірі 3000 руб. на рік. Окрім того, земством було асигновано 400 руб. щорічної допомоги [229, с. 47].

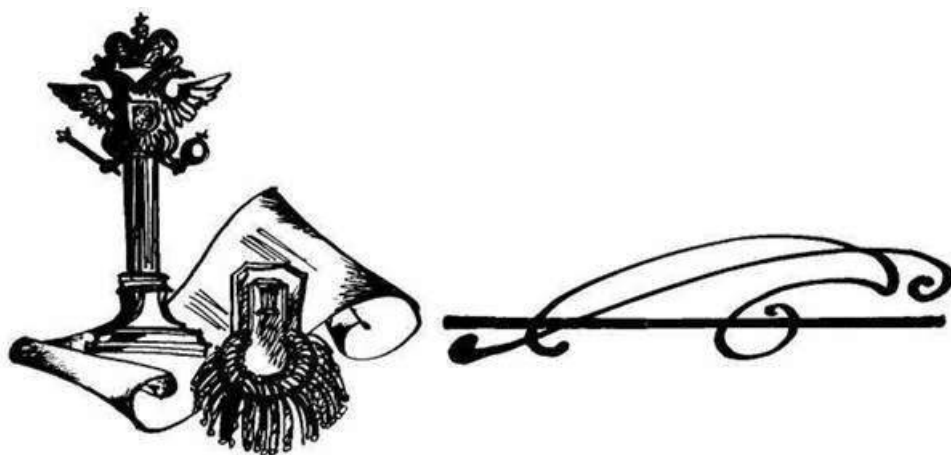
Безперечно, що й цього забезпечення було мало, а тому окремо потребувалася увага з боку благодійників. В.Г. Урусова спланувала та реалізувала громадську кампанію для підтримки пологового будинку. У ній провадився як збір коштів у грошовому еквіваленті, так і речами і навіть тваринами. Останнє робилося для можливості проведення благодійного аукціону (проводився у формі лотереї) на початку вересня 1911 року. З запрошенням до участі в заході В.Г. Урусова, разом з С.І. Розмариця – його розпорядницею, звернулася до громадських діячів Катеринослава, одним з яких був Д.І. Яворницький. Важливо, що при цьому Віра Георгіївна не забула і про необхідність підтримки Червоного хреста. Частина чистого прибутку від проведення аукціону мала йти на облаштування рентгенівського кабінету при лікарні Червоного хреста, першого у Катеринославі [64].

У 1914 році у Катеринославі знову була розпочата практика проведення літніх дитячих колоній для дітей з малозабезпечених родин, які переважно навчалися у міських початкових училищах. Це було продиктовано нагальною необхідністю допомоги таким родинам в умовах поступового зростання цін, а також приділенням малої уваги таким дітям. Планувалося організувати колонію для 50 дівчат та такої ж кількості хлопців на кожній зі змін (дві зміни). Це була ініціатива правління катеринославського товариства попечительства над дітьми [108, с. 5]. Перша зміна відпочиваючих здійснила свій заїзд 14 червня на пароплаві [109, с. 4]. Місцем проведення колонії була Паньківка – маєток Урусових. Спираючись на цей факт, можемо констатувати участь в цьому Миколи Петровича та Віри Георгіївни. Жоден з них не входив до складу установи, яка організовувала колонію, а тому не міг виступити організатором. Але надання території власного маєтку теж є непересічною подією, що свідчить про розуміння потреб знедолених дітей.

Отже, благодійна і попечительська діяльність Урусових не була ситуативною, а носила системний характер. Беручи початок з незначних, локальних, проектів та заходів, вона сягнула свого піку під час служби у Катеринославській губернії. Ними була побудована потужна система закладів Червоного хреста у губернії, яка продовжувала постійно зростати та якісно розвиватись навіть під час Першої світової війни. Цьому сприяли організаційні та управлінські якості Урусових, вмільний підбір виконавців, використання передового досвіду та власного творчого підходу. Наявність потужного адміністративного ресурсу дозволила розвивати паралельно і

інші структури цього ж спрямування, віддаючи перевагу розвитку медицини та освіти. Мотивами цих дій можемо визначити як виклики тодішньої епохи і традицію у середовищі еліти, так і внутрішнє, підсвідоме, бажання допомоги оточуючим, підсилене особистими амбіціями М.П. Урусова.

Розділ 4

Мережа особистих зв'язків князя М.П. Урусова

4.1. Місце родини в оточенні М.П. Урусова

Відтворення соціальних мереж, які виникали довкола представників відомих дворянських родів, урядовців, громадських діячів, і у контексті яких розгорталася їхня діяльність, дозволяє дослідити той сегмент міжособистісних взаємовідносин, який не піддається аналізу звичними методами. Останні, залишають без з'ясування питання про те, чому той чи інший фігурант, конкуруючи з подібним собі за «соціальною природою» фігурантом, міг активно використовувати акторів, належних до іншого класу, стану, прошарку тощо. Більше того, міг бути пов'язаним із ними міцним особистим зв'язком, причому не обов'язково патронатно-клієнтального типу.

Ідеї та методи, що пройшли впевнену апробацію у дослідженнях суспільств сучасного типу (як, зокрема, теорія соціальних мереж), можна застосовувати для вивчення суспільства Російської імперії кінця XIX – поч. XX ст. із значними застереженнями, зважаючи на більшу вагу консервації у ньому соціальної ієрархії (наявність станів) і менші обсяги соціальної мобільності. Кожен стан не лише являв собою певну закриту інкорпорацію, а і характеризувався своєю моделлю поведінки. Дворянський стан був найбільш замкненим суспільним утворенням, що пояснюється привілейованістю його становища, традиціями, рівнем виховання і освіти.

Сучасний дослідник соціальних мереж, професор університету Торонто, Баррі Уеллман зауважує, що «найбільш активні родинні зв'язки пов'язані з небагатьма близькими родичами... І дуже небагато з наявних далеких родичів – активні члени мережі зв'язків». Причому, найбільша частота контактів у активних відносинах припадає не на друзів чи родичів, а на колег чи сусідів [320, с. 80, 83].

Безперечно, що такий висновок був зроблений Б. Уеллманом по відношенню до постіндустріального та інформаційного суспільства, в якому соціальна ієрархія не виражена у вигляді стійких станів. Можна припустити, що в становому суспільстві питома вага родичів у мережах особистих зв'язків була істотно більшою, так само як і дієвість комбінацій шлюбів, кумівства та інших способів родичання, використовуваних для підвищення, або зміцнення своїх позицій у тодішній соціальній ієрархії. Далі ми на конкретному матеріалі розглянемо, яке місце посідали «слабкі» та «сильні» зв'язки у соціальній мережі, вузловим осердям якої був князь М.П. Урусов.

Як вже зазначалося, М.П. Урусов походив з відомого дворянського роду, який своїм корінням сягав за однією версією XIV ст., а за іншою – майже початку нашої ери. Батьки Миколи Петровича були відомими світськими особами, в коло оточення яких входили представники культури і мистецтва, політики, громадські діячі тощо.

Безперечно, що батьки були моделлю поведінки для власних дітей, але це має відношення більше до становлення особистості Миколи Петровича. Тому ми можемо прийняти цей зв'язок, як такий, що входить до його соціальної мережі, але не має глобального впливу на її формування та функціонування. Хоча, соціальна мережа зв'язків його батьків цілком могла слугувати за приклад оформлення власної. Батько та мати М.П. Урусова померли, коли він ще не досяг піку своєї службової кар'єри, при цьому забезпечивши його гарним вихованням і освітою [295, с. 35–36]. Тому найбільш вдалим для аналізу родинних зв'язків є відносини між братами та сестрами М.П. Урусова, з якими він контактував впродовж свого життя. Цьому сприяла не лише генетична спорідненість, а і спорідненість інтересів і цінностей.

Брати Миколи Петровича присвятили своє життя державній службі, залишаючись переконаними монархістами та прихильниками існуючого державного ладу. Володимир Петрович Урусов служив по відомству міністерства закордонних справ, а в кінці 1880-х років перейшов до МВД. Був Красноярським та Херсонським віце-губернатором, а з 1903 р. – членом ради головного управління у справах друку. Сергій Петрович, після проходження військової служби, у 1903 р. вступив на службу до МВД, а у 1905 р. вже був дійсним статським радником. Останній з братів, Олександр, взагалі був одним з ініціаторів створення Всеросійського національного союзу (ВНС). О.П. Урусов включився в політичну боротьбу під час революції 1905 р. Він, як один з видних представників тульського дворянства, брав дієву участь в роботі з'їздів уповноважених дворянських товариств (Об'єднаного дворянства). На 1-му з'їзді Об'єднаного дворянства він виступав з ініціативою створення Всеросійського дворянського банку, покликаного об'єднати дворянські капітали заради боротьби з революцією, а також тиску на уряд з консервативних позицій. Олександр Петрович у 1906 р. був обраний до II Державної думи, де увійшов до фракції октябристів та помірно правих, схилиючись більше до останніх. У 1907 р. його було переобрано до III Державної думи, а потім і до IV думи також. Незважаючи на своє депутатство у трьох думах і участь у низці думських комісій, О.П. Урусов у цілому відносився до російського парламенту негативно. Власне політичне кредо князь виразив у таких словах: «Я призываю всех дворян идти смело и открыто в бой, а там – что будет, то и будет». «Дворянство всегда умело умирать, – зазначав він, – хотя, мне кажется, о смерти преждевременно думать: мы необходимы Государю как его опора, без Монарха же Россия не будет существовать», «мы обязаны стать с правительством, покуда оно является правительством монархическим, и не можем от него отстраниться» [318]. Відповідно до своїх поглядів на парламентаризм, О.П. Урусов ставився і до партій. У 1906–1907 рр. він закликав до створення єдиного блоку між чорносотенцями та октябристами, посиляючись на те, що «в России нет партий, а есть только верноподданные нашего царя» [318]. Олександр Петрович також був одним з ініціаторів створення у 1909 р. Всеросійського національного клубу. З часом, він вийшов з рядів ВНС (1911 р.), не порозумівшись з іншими його лідерами, а 1913 р. став членом елітарної організації чорносотенців – Російське зібрання.

Окрім ідеологічної спорідненості братів, яка, на нашу думку, походила з виховання в родині, схожість між ними спостерігається і в питаннях господарських

інтересів і пріоритетів, основу яких складало сільське господарство. Брати М.П. Урусова, як і він сам, були великими землевласниками та займалися сільським господарством, але найбільше виділяються Сергій та Володимир. Окрім практичного захоплення сільським господарством, а у більшій мірі – тваринництвом, ними було створено багато теоретичних напрацювань. Володимир надрукував з цієї тематики ряд статей, а у Сергія вже з 1880-х років з'являються книги з тваринництва, присвячені рогатій худобі, свинарству, птахівництву тощо. У 1890-х роках С.П. Урусов був головним редактором журналів – «Русский охотник» та «Русский спорт». Та головну увагу Сергій Петрович завжди приділяв конярству. Також, ним було створено Російське товариство козоводства, через яке велася активна діяльність з пропагування цього виду тваринництва та завезення до імперії іноземних порід. На сторінках своєї праці – «Книга о козе», він згадує і про Миколу Петровича Урусова, як засновника одного з відділів означеного товариства. Вони обоє були сенаторами та шталмейстерами, а С.П. Урусов ще був членом ради Головного управління державного конезаводства та головним редактором газети «Правительственный вестник», у якій першочергова увага приділялася сільськогосподарській тематиці, що пояснюється загальним політичним курсом тогочасного уряду. Брат Олександр теж активно займався сільським господарством, до того ж мав репутацію людини, яка робила це прогресивним способом. Після служби в армії, О.П. Урусов переїхав до Симбірської губернії, де оселився в родовому маєтку. У цей період він співпрацював з багатьма сільськогосподарськими журналами, головним чином публікуючи матеріали з питань тваринництва та садівництва [318]. У 1890 р. Олександр Петрович перебрався у Тверську губернію, в маєток дружини, де продовжував здобувати практичний досвід у сільському господарстві. Тож не дивно, що М.П. Урусов теж займався сільським господарством та розумівся на ньому.

Достеменно можна сказати про існування прямого зв'язку М.П. Урусова з братом Володимиром. Це підтверджують листи В.П. Урусова до Д.І. Яворницького. У них Володимир повідомляє про звернення Миколи Петровича з проханням про допомогу Д.І. Яворницькому. З листів В.П. Урусова видно певну поінформованість про життя та службу брата [67; 66]. Швидше за все, В.П. Урусов особисто відвідував брата у Катеринославській губернії. Принаймні його син – Петро (племінник М.П. Урусова), точно бував у Котівці. Окрім того, Петро Володимирович перебував у постійному листуванні з подружжям Урусових (Миколою та Вірою) [87].

Щодо двох інших братів, підтвердження безпосередніх зносин з М.П. Урусовим немає. До опосередкованих, можемо віднести згадку Сергієм Петровичем про брата на сторінках своєї праці «Книга о козе». Зважаючи на обмеженість кола осіб, причетних до цього виду тваринництва, вони обов'язково мали контактувати між собою. У номері Катеринославської земської газети, за 2 лютого 1916 р., є повідомлення про обрання на засіданні Катеринославського губернського зібрання князя В.П. Урусова представником до Всеросійської сільськогосподарської палати. Ініціали обраного свідчать, що ним міг бути Володимир Петрович. Але це не можливо, оскільки він на той час вже помер (у 1914 р.) [100, с. 3]. Тож це друкарська помилка. Обраним міг бути лише Сергій Петрович. Таким чином, С.П. Урусов був відомий у Катеринославській губернії, чому сприяв М.П. Урусов.

М.П. Урусов підтримував спілкування і з рідними сестрами. Так, у листах до Д.І. Яворницького Микола Петрович неодноразово передавав вітання від сестер, які гостювали в Котівці [78; 83]. Перший з них датований 1907 р. Визначити імена тих, хто саме передавав вітання, а отже і гостював в Урусова, неможливо. Точно можемо сказати лише про перебування на Катеринославщині Софії Петрівни та Катерини Петрівни, про яких згадує в одному з своїх листів В.Г. Урусова [51]. Вона зверталася до Яворницького з проханням показати сестрам Миколи Петровича музей. З цього ж листа отримуємо інформацію про те, що Катерина Петрівна тяжко хворіла.

Окрім близьких родичів до соціальної мережі М.П. Урусова входив і чоловік його сестри Софії – Олексій Валеріанович Бельгардт (камергер, сенатор, член головного управління у справах друку, Естляндський губернатор). З ним були особисто знайомі як Микола, так і Володимир Урусови. Листи обох містять у собі низку згадок про звернення за сприянням у декількох справах до Олексія Валеріановича [67; 76]. При цьому, хронологічна розбіжність в листах (перший лист – 1894 р., останній – 1905 р.) свідчить про те, що цей зв'язок не переривався і підтримувався не за посередництва сестри Софії, а напяму. Знала його та користувалася послугами і Віра Георгіївна, на що вказує один з її листів [18]. Описуючи цей зв'язок, слід звернути увагу на ідеологічну платформу О.В. Бельгардта. Він, як і брати Урусови, був переконаним монархістом. Вже перебуваючи в еміграції в Берліні, він очолював одну з монархістських організацій – «Святогор», яка ставила собі за мету реставрацію монархії в Росії [166, с. 195–196].

Підтвердженням тісних родинних зв'язків М.П. Урусова може слугувати ситуація з його від'їздом з Катеринослава, восени 1917 р. Намагаючись врятуватись від переслідувань, які розгорнулися в умовах нової внутрішньополітичної ситуації, Микола Петрович обрав Кисловодськ, як кінцевий пункт для втечі. Цей вибір був зваженим, оскільки там перебував його брат Сергій з дружиною, а також вдова Володимира Урусова з донькою [179, с. 270–271].

Зважаючи на активну комунікацію з родичами першої лінії можемо висунути гіпотезу про більш широке коло рідних, які входили до мережі соціальних зв'язків М.П. Урусова. Так, у 1898 р. В.Г. Урусова в своєму листі писала про перебування у них в гостях племінниці [21]. Зважаючи на те, що Віра Георгіївна не могла мати племінниці, оскільки її сестра Ольга померла не залишивши дітей, то це, швидше за все, була одна з доньок В.П. Урусова. У цьому ж листі авторка повідомляла про очікування в гості родичів з Москви [21]. Ними могли бути як В.П. Урусов з дружиною, який з 1898 р. був переведений на службу в Москву, так і родичі М.П. Урусова за лінією батька (О.П. Урусов походив з Москви). Більш вірогідним є другий варіант, оскільки адресат згадуваного листа (Д.І. Яворницький) був особисто знайомий з Володимиром Петровичем, а тому В.Г. Урусова могла прямо вказати на приїзд в гості його родини, але цього не було зроблено. Опосередкованим підтвердженням цієї версії може слугувати те, що мова в листі йшла про запрошення адресата в гості до Урусових у Володимир, але, посилаючись на приїзд родичів, В.Г. Урусова писала про його відтермінування. У випадку особистого знайомства між адресатом та очікуваними в гості особами, таке перенесення не було б необхідним. Тим більше, що адресат та родина Урусових перебували між собою в

дружніх стосунках, які будуть окремо розглянуті дослідником. Цими родичами могли бути двоюрідні брати М.П. Урусова – Федір Михайлович, або Олександр Іванович Урусови, які на 1898 р. мешкали з родинами в Москві. Ф.М. Урусов був ад'ютантом Московського генерал-губернатора князя Долгорукова (1907 р. вийшов у відставку в званні генерал-лейтенант), а О.І. Урусов – один з найвідоміших судових ораторів та юристів того часу, театральний критик [295, с. 47–48, 53]. До речі, Федір Михайлович Урусов теж був страчений в ніч з 18 на 19 жовтня 1918 р. в П'ятигорську, разом з братами Сергієм Петровичем та Миколою Петровичем.

Ще одним зв'язком, який гіпотетично міг мати місце, були взаємини М.П. Урусова та Д.С. Сіпягіна. Вони доводилися один одному двоюрідними братами, по лінії матері Миколи Петровича (Катерина Миколаївна була рідною сестрою Сергія Миколайовича Сіпягіна – батька Дмитра Сергійовича) [253, с. 666]. Фактів, які б підтверджували наявність позаслужбових контактів між двоюрідними братами нами не віднайдено, але існує одне співпадіння, яке дозволяє вести мову про існування такого спілкування. У 1900 р. Д.С. Сіпягіна було призначено на посаду міністра внутрішніх справ, на якій він провадив жорсткий курс, спрямований на придушення революційних рухів та русифікацію західних губерній імперії [287, с. 345]. А через рік, Миколу Петровича було призначено виконуючим обов'язки губернатора Гродненської губернії, в якій русифікація була одним з пріоритетних напрямків державної політики (перевід відбувся з глибини імперії – Володимирської губернії). При цьому, саме в Гродненській губернії знаходилася велика частина маєтностей матері Урусова і, в той же час, рідної тітки Д.С. Сіпягіна. В цій же губернії були і маєтності батька Миколи Петровича, отримані як винагорода за службу [295, с. 36]. А дитинство М.П. Урусова минулося в сусідній, Віленській губернії. Звільнено Миколу Петровича з цієї посади і призначено губернатором в Полтаву, одразу після смерті Сіпягіна, якого було вбито у квітні 1902 р. Таким чином, термін його служби в Гродненській губернії майже повністю збігається з перебуванням Д.С. Сіпягіна на посаді міністра внутрішніх справ, а перевід на нове місце точно є результатом призначення нового очільника в МВС – В.К. Плєве. Наявний фактаж не може бути виключно низкою випадкових збігів, а тому можемо говорити, що все ж позаслужбові контакти між двоюрідними братами існували, хоча визначити їхню глибину й інтенсивність ми не маємо змоги.

Таким чином, спираючись на підтверджене широке коло родинних зв'язків М.П. Урусова, можна припустити, що зв'язок підтримувався з більшістю рідних братів та сестер, а також з низкою родичів другої лінії.

У 1894 р. соціальна мережа Миколи Петровича значно розширилася за рахунок укладеного шлюбу з Вірою Георгіївною Алексєєвою. Цей шлюб був вдалим у всіх відношеннях. Віра Георгіївна була донькою Георгія Петровича Алексєєва – значного державного діяча, дійсного таємного радника, обергофмейстера двору. Г.П. Алексєєв був нагороджений майже всіма орденами Російської імперії: святого Станіслава І ступеню, святої Анни І ступеню, святого Володимира ІІ ступеню, Білого орла, Олександра Невського [89, спр. 13 – арк. 1, спр. 15 – арк.1, спр. 16 – арк.1, спр. 17 – арк.1, спр. 23 – арк.1, спр. 28 – арк.1]. Окрім того, він мав низку нагород

французького уряду [89, спр. 30 – арк. 1, 1 зв.]. Георгій Петрович був членом ради міністра внутрішніх справ [89, спр. 19 – арк. 1].

Весілля відбулося 24 або 27 квітня 1894 р. в Санкт-Петербурзі, принаймні такі числа називав Г.П. Алексєєв в листі, написаному 25 лютого 1894 р., до Д.І. Яворницького [159, с. 19]. Знайомство М.П. Урусова та В.Г. Алексєєвої швидше за все відбулося у Санкт-Петербурзі. Напередодні весілля Віра Георгіївна була представлена імператриці Олександрі Федорівні, а 17 квітня 1894 р. Алексєєв отримав лист від міністра імператорського двору І.І. Воронцова-Дашкова щодо призначення його доньки фрейліною імператриці [89, спр. 39 – арк. 1, спр. 49 – арк. 1]. Того ж числа, Г.П. Алексєєв написав лист у відповідь І.І. Воронцову-Дашкову, в якому клопотав про дозвіл Миколи II на шлюб Віри Георгіївни та М.П. Урусова [89, спр. 40 – арк. 1]. Такий дозвіл був необхідною умовою для одруження, оскільки молодята належали до двору його імператорської величності (Микола Петрович був камер-юнкером). У цьому ж листі Алексєєв конкретизує дату весілля – 24 квітня [89, спр. 40 – арк. 1]. Георгій Петрович мав особисто знати І.І. Воронцова-Дашкова і бути з ним у добрих стосунках, про що свідчить текст листа, а інша річ, що він був написаний лише за тиждень до дати весілля [89, спр. 40 – арк. 1]. Тобто автор листа був впевнений, що незважаючи на всі бюрократичні процедури, дозвіл від імператора буде отримано вчасно. Паралельно з весіллям, Алексєєв вирішував і питання кар'єрного росту М.П. Урусова (призначення віце-губернатором до Володимира).

Після весілля родина Урусових мала наміри провести місяць у маєтку батьків Віри Георгіївни – Котівці, вже після чого відбути до Володимира. Котівка, на думку С.В. Абросимової – відомого історика та дослідниці роду Алексєєвих, була своєрідним культурним центром, яка об'єднала довкола себе відомих громадських діячів, а також представників культури та мистецтва з Катеринославської губернії. С.В. Абросимова вводить формулювання «котівський гурток», задля окреслення кола осіб, які на різних етапах часто бували в Котівці та підтримували дружні стосунки з її власниками. До нього входили: губернатор І.М. Дурново з дружиною, друг та родич Алексєєвих генерал-лейтенант О.М. Синельников (зять І.М. Дурново і нащадок першого катеринославського губернатора І.М. Синельникова), родини Струкових, Коростовцевих, Джунковських, Міклашевських, Євєцьких, Канкріних та ін. Товариство, яке збиралося в маєтку вирізнялося тим, що до нього входили не лише дворяни, а і різночинці та духовенство [247, с. 156]. Звісно, що М.П. Урусов не був особисто знайомий з усіма з названих відвідувачів Котівки, але певні зв'язки Алексєєва могли працювати на нього і опосередковано. Так, наприклад, клопотання Г.П. Алексєєва щодо переводу Урусова з Томська, цілком могло бути спрямовано на І.М. Дурново, який на той момент був Міністром внутрішніх справ (1889 – 1895 рр.), а у 1895 р. очолив уряд імперії (1895 – 1903 рр.). Тим більше, що все-одно це призначення мало провадитися саме Дурново, а тому звертатися до іншої особи не мало сенсу.

Окрім вже названих зв'язків Алексєєва, перейнятих з плином часу родиною Урусових, можемо додати ще ряд відомих прізвищ катеринославського дворянства. Це такі як: Корфи, Талі, Комстадіуси. Про них згадувала В.Г. Урусова у власному

листі. Характер тексту вказує на тривале знайомство з означеними родинами, а також на обізнаність у деталях їхнього повсякденного життя [19].

Формуванню подібного інтелектуального товариства сприяли характеристики особи самого Г.П. Алексєєва. Він закінчив Харківський університет, отримавши ступінь кандидата юридичних наук. Його наукові і практичні інтереси зосереджувалися на народній освіті і науці: з метою огляду системи початкових училищ два роки провів у відрядженні в Франції, Німеччині, Бельгії. Все своє життя він приділяв багато уваги школі [272, с. 41–42]. У сфері освіти Алексєєв широко провадив попечительську та благодійну діяльність. У 1862 р. він був обраний почесним попечителем катеринославського повітового училища, а потім і почесним попечителем катеринославської губернської класичної гімназії [247, с. 156]. А попечительською радою Маріїнської жіночої гімназії навіть була заснована стипендія його імені [89, спр. 22 – арк. 1,1 зв.]. Він багато жертвував на заклади, які були під його опікою [247, с. 156]. Благодійна діяльність Г.П. Алексєєва розповсюджувалася і на церкву. У 1884 р. в Котівську церкву ним була подарована духовна література, періодика та ікони. Дослідникам відомий лист ігумена Новоафонського Симонокананитського монастиря (Кавказ) з проханням про пожертву. У листі зазначалося, що до монастиря «дошли прекрасные отзывы о добросердечии и христианской сострадательности» Георгія Петровича до нужденних [247, с. 156]. Ще одним підтвердженням того, що Алексєєв був відомий своєю благодійницькою діяльністю далеко за межами Катеринославської губернії, є підписний лист комітету для збору пожертв на будівництво соборного храму в місті Ревель [89, спр. 14 – арк. 1, 1 зв.]. Вершиною ж попечительської діяльності Георгія Петровича стало його призначення почесним опікуном Санкт-Петербурзького присутствія опікунської ради закладів імператриці Марії [89, спр. 20 – арк. 1.]. Таким чином, попечительська і благодійницька діяльність М.П. Урусова цілком могла сформуватися на базі роботи в цій сфері Алексєєва. Особливо це простежується на катеринославському періоді Урусова, коли він виявляв цікавість до тих самих закладів, якими раніше займався тесть.

Поступове ознайомлення Урусова з традиціями родини Алексєєвих, а також зі знайомими та друзями родини («котівським гуртком») відбувалося завдяки частим відвідинам Котівки. За відомими даними, М.П. Урусов не успадкував від батьків маєтностей, а тому Котівка стала для нього малою батьківщиною (до того ж з потенційною можливістю успадкувати маєток, яка стала реальністю зі смертю незаміжньої старшої доньки Алексєєвих – Ольги). Таке ставлення до Котівки і Катеринославської губернії в цілому підтверджується вже згадуваним листом В.Г. Урусової, в якому вона ще в 1901 р. озвучила бажання Урусова балотуватися на посаду катеринославського губернського предводителя дворянства [29].

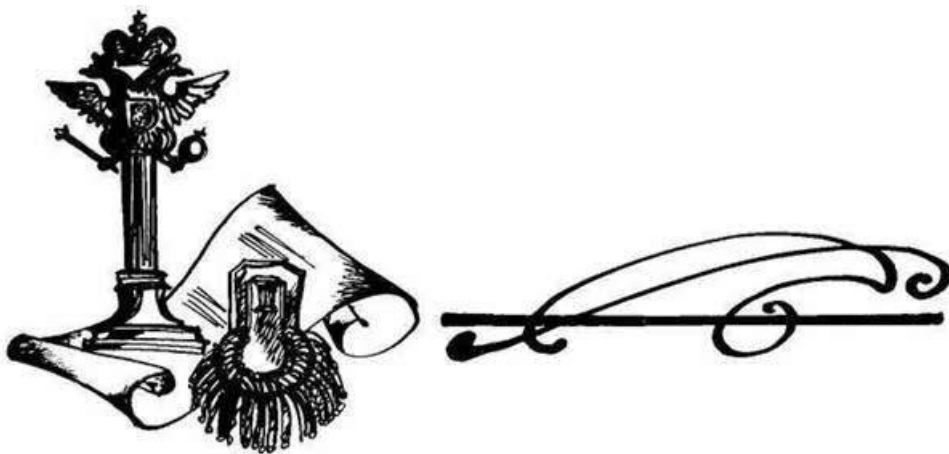
Аналізуючи листи Урусових, можемо дійти висновку, що за кожної можливості і незалежно від місця служби, вони приїздили до маєтку [71; 73; 78; 79; 80; 82; 83; 86; 15; 16; 17; 18; 26; 29; 31; 37; 43; 44; 54; 55; 56; 57; 58; 59; 60]. Цьому сприяла часта відсутність батьків Віри Георгіївни, які багато часу проводили за кордоном. Найчастіше вони були у Франції, звідки була родом мати В.Г. Урусової – Анжель Петрівна (повне ім'я в дівоцтві: графиня Марія Єлизавета Анжель Дюбрель-Геліон-

Дело-Герон'єр) [272, с. 41–42]. У 1909 р. Котівку відвідував племінник М.П. Урусова – Петро [87]. Також великою є вірогідність її відвідин і сестрами Миколи Петровича – Софією та Катериною. У періоди відсутності Г.П. Алексєєва, Микола Петрович займався господарськими справами Котівки та її розбудовою [83]. Разом з дружиною вони провадили підбір персоналу для маєтку [36].

Окрім того, М.П. Урусов виявився корисним і під час подій в Котівці, викликаних революцією 1905 р. Так, у 26 томі видання «История городов и сел Украинской ССР», присвяченого Дніпропетровській області, наводиться інформація про те, що з жовтня 1905 р. серед селян Котівської економії активно велася пропагандистська робота збоку Бюро провінційних організацій РСДРП Катеринославської губернії. Пропаганда виражалася у розповсюдженні листівок, які закликали селян об'єднуватися з робітничим класом у боротьбі проти самодержавства. У кінці жовтня 1905 р., під впливом агітації та революційних подій у країні, селяни Котівки відмовилися працювати в маєтку Алексєєва, вимагаючи зниження плати за користування землею і збільшення заробітної платні за наймом. Розмах подій призвів до того, що в листопаді 1905 р. катеринославський губернатор був змушений просити полтавського губернатора ввести до Котівки війська [277, с. 379]. Губернатором у Полтаві на той час служив саме М.П. Урусов. А в Катеринославі губернатором був О.Б. Нейдгарт. Швидше за все, саме Г.П. Алексєєв домігся від губернатора звернення про допомогу до зятя, а домогтися дозволу на це від уряду теж не складало проблеми, оскільки Столипін з Урусовим перебували у дружніх відносинах, а Нейдгарт взагалі доводився Петру Аркадійовичу рідною (його рідна сестра була дружиною П.А. Столипіна).

Таким чином, часте перебування в маєтку, спілкування з самим Алексєєвим та його найближчим оточенням формувало в М.П. Урусова обізнаність у внутрішніх справах губернії, її фінансово-економічному потенціалі, дворянстві. Це було однією з умов, які дозволили йому в 1908 р. балотуватися та обійняти посаду губернського предводителя дворянства. Хоча не менш важливими були його власний авторитет, частково сформований завдяки Котівці, та незаперечний авторитет тестя. Г.П. Алексєєв обійняв посаду катеринославського губернського предводителя дворянства у 1874 р., а потім ще тричі переобирався на неї.

4.2. Відносини Урусових та Д.І. Яворницького

Серед «котівського гуртка» виділилася людина, відносини з якою займали окреме місце в житті Алексєєвих, а потім і Урусових. Це був Д.І. Яворницький. Дмитро Іванович часто відвідував Алексєєвих у Котівці, чому сприяли взаємні інтереси з Г.П. Алексєєвим у сфері історії. Тогочасна Котівка мала вигляд музею. На алеях її парка були встановлені половецькі кам'яні баби, поруч з якими розміщувалися античні статуї. Будинок прикрашали зброя, вироби з фарфору і скла, картини, східні килими та ін. [247, с. 156]. Окрім того, Алексєєв мав колекції старожитностей, дніпровського бурштину і нумізматики, яка була його особливою гордістю [272, с. 43]. Сам Д.І. Яворницький зазначав, що «Г.П. Алексєєв известен в науке как нумизмат, а во всем Новороссийском крае – как собиратель древностей и обладатель большого музея, стоящего около сотни тысяч рублей. В его музее есть немалая часть и запорожских вещей...» [325, с. 9]. У процесі спілкування, відносини Алексєєвих з Яворницьким переросли в дружні.

На щирість відносин та повну довіру, якою користувався Д.І. Яворницький в Алексєєвих вказує те, що він одним з перших дізнався про заручини та весілля В.Г. Алексєєвої з М.П. Урусовим. Цю новину йому повідомив Георгій Петрович Алексєєв, зазначаючи й місце весілля – Санкт-Петербург [159, с. 19]. Звертає на себе увагу і форма повідомлення – телеграма. Оскільки вона теж є підтвердженням близькості Д.І. Яворницького до родини Алексєєвих. Безперечно, що це була надзвичайно важлива подія в житті родини, яка повідомлялася в першу чергу найближчому колу осіб. Телеграма ж була найшвидшим тогочасним засобом зв'язку, а отже її використання дозволяє зробити висновок про входження до цього кола Д.І. Яворницького, бо у іншому випадку можливо було надіслати листа. Яворницький на той час перебував у відрядженні в Самарканді, яке було пов'язано зі звинуваченням у неблагонадійності. До речі, сам Яворницький розумів вимушеність цього відрядження і називав його засланням [330, с. 56].

Вже через місяць після телеграми, а саме 20 березня 1894 року, Г.П. Алексєєв надсилає рекомендаційного листа на ім'я Д.І. Яворницького, у якому пише про весільні приготування. З нього починається і перше знайомство Яворницького з М.П. Урусовим. Алексєєв дав останньому наступну характеристику: «...мы благословляем Господа, что он посылает ей (доньці – Авт.) достойнейшего во всех отношениях человека...» [159, с. 19–20]. Поглибила це попереднє знайомство своїм листом і В.Г. Алексєєва. До нього вона додала, на прохання самого Д.І. Яворницького, фотокартку М.П. Урусова. Заочно Д.І. Яворницького представляли Урусову, розповідаючи йому про нього [15].

Як зазначалося вище, Д.І. Яворницький був незадоволений перебуванням у відрядженні і своїм загальним положенням. Це стимулювало, з його боку, пошук можливостей повернення до європейської частини імперії і до викладацької діяльності зокрема. Сприяв цьому і М.П. Урусов. Для вирішення цього питання, Урусов направив Яворницького до свого брата – Володимира, який перебував у Москві. Останній домовляється з О.В. Бельгардом, правителем канцелярії Санкт-Петербурзького обер-поліцеймейстера, щодо допомоги Яворницькому. Про це він

повідомляє Яворницького листом від 17 травня 1894 р.: «Благоволите зайти в 10 часов (и не позже 11 ½ часов утра) к правителю канцелярии обер-полицеймейстера ... с прилагаемой карточкой. Алексей Валерьянович Бельгард мною предупрежден и сделает все, что потребуется» [67]. О.В. Бельгард, як вже зазначалося, був чоловіком сестри Володимира Петровича та Миколи Петровича – Софії. Таким чином, провадження у цій справі велося через низку представників родини Урусових, з подання М.П. Урусова. Ми не маємо змоги стверджувати, що лише втручання Урусова дало позитивний результат, але з квітня 1894 року Д.І. Яворницький вже не повертався до Середньої Азії.

У той самий час, між Д.І. Яворницьким та В.П. Урусовим виникла взаємозацікавленість, обумовлена захопленням історичною наукою. В.П. Урусов приділяв їй увагу, про що може свідчити те, що у третьому випуску дев'ятнадцятого тому видання «Древности. Труды Московского археологического общества» за 1902 рік, він публікує «Доклад о раскопках 1901 г. в окрестностях с. Каменки Харьковской губернии, Изюмского уезда.» [208]. В.П. Урусов сприяв і у наукових пошуках Яворницького в архівах, для чого направляв до нього власну людину, яка займалася роботою у архівах Міністерства закордонних справ. Все це стало можливим лише за допомоги М.П. Урусова, який надав Яворницькому добрі рекомендації. Цей висновок можливо зробити з того, що на той момент В.П. Урусов та Д.І. Яворницький навіть не були особисто знайомі та не мали зустрічей, обмеживши власне спілкування лише листуванням. Причиною цього була хвороба Володимира Петровича [66].

Допомога Д.І. Яворницькому у цих питаннях сприяла налагодженню роботи над архівними матеріалами, стосовно історії запорізького козацтва, які в подальшому були опубліковані у його праці – «Источники для истории запорожских казаков». Видання цієї роботи проходило надзвичайно складно. Друк було розпочато 1897 року в Санкт-Петербурзі у друкарні (типо-літографії) П. Бабкіна, а завершено вже у Володимирі. Така ситуація виникла через продаж друкарні Бабкіним у той час, коли публікація роботи Д.І. Яворницького ще не була завершена [246, с. 5–23]. Саме тому, за підтримки М.П. Урусова, друк було відновлено у Володимирі (на Клязьмі) у 1899 р. Яворницький був змушений провадити цей друк як приватне замовлення, власним коштом, у губернській друкарні м. Володимира. У лютому 1899 року Яворницький обговорював з князем Урусовим можливість друкування «Источников» у м. Володимирі. А 3 березня 1899 р. разом зі своїм листом до Д.І. Яворницького Микола Петрович надсилає до Москви і зразок шрифту. У своєму листі він зазначає вигідність розцінок на папір для губернської друкарні, по відношенню до якої фабрика-постачальник не робить націнок. Оговорювався і термін виконання цього замовлення – протягом літа того ж року, і форма його оплати – або за віддруковані аркуші у певний проміжок часу, або у визначений термін. У відповідь на це, Яворницький мав надіслати зразок паперу для початку друку [69]. 17 березня П. Бабкін отримав прохання Д.І. Яворницького відправити до м. Володимира рукопис та вже віддруковані аркуші «Источников». Своім листом від 9 квітня 1899 р., Микола Петрович повідомляв Яворницького про отриману накладну на його

книги [70]. Менш ніж за місяць, 3-го травня 1899 р., до губернської друкарні м. Володимира надійшли раніше віддруковані аркуші [246, с. 5–23].

Зважаючи на те, що губернська друкарня була постійно завантажена публікацією різного роду офіційних документів і циркулярів це призвело до повільного друку праці Яворницького. 3-го березня 1900 року він звернувся до редактора «Владимирских губернских ведомостей» з проханням прискорити друк, а М.П. Урусов взагалі зробив відповідне розпорядження [246, с. 5–23]. Під час друку вистачало і технічних проблем, але, завдяки спільним зусиллям Яворницького та Урусова, восени 1903 р. книга потрапила до рук читачів. Важко переоцінити важливість цієї праці для історичної науки взагалі, оскільки переважну більшість цього видання склали грамоти, інструкції, листи, а також документи судочинства і дипломатичних відносин, в яких висвітлювався устрій і управління в Запорозькій Січі, стосунки козацтва з царським урядом, Національно-визвольна війна українського народу, залюднення Півдня України, будівництво фортець тощо [246, с. 5–23].

На час початку друку «Источников», Яворницький з Урусовим безперечно вже були знайомі особисто, але коли і за яких обставин це знайомство відбулося, на жаль, поки що дослідити неможливо. У одному з своїх листів, датованому 18 квітня 1897 р., Дмитро Іванович дає таку характеристику М.П. Урусову: «у мене есть приятель великий, вице-губернатор, «светлейший» князь Грузинский. Немудра по мозку людина, але щирий і добрий чоловік, із города Владимира «на Клязьме» [160, с. 29]. Фраза «князь Грузинский» має двозначне трактування, оскільки серед російського нобілітету був рід князів Грузинських. Проте, звертаючи увагу на наведену Яворницьким посаду та місце служби, можемо зробити висновок, що мова йде саме про М.П. Урусова, а зворот – князь Грузинский, вжитий виключно на жартівливий манір.

Наприкінці 1904 року Д.І. Яворницький, який планував прочитати лекції у Кременчузі, але не міг цього зробити без відповідного дозволу губернської влади, звертається по допомогу до Урусова. Останній одразу надав дозвіл [75]. Взагалі, Яворницький часто бував у Полтаві, зупиняючись у Урусових та інколи допомагаючи їм у благодійній діяльності, а саме – влаштовуючи власні виступи на різноманітних заходах. Зазначимо, що у родині Алексєєвих-Урусових існувала цікавість до роботи Яворницького не лише як дослідника, а і як літератора та публіциста. Вони зверталися до Дмитра Івановича з проханням надати їм для ознайомлення його нові, часто ще не опубліковані твори, стаючи одними з перших читачів [73; 76; 80; 27; 28; 39]. Окрім того, завдяки Яворницькому та батьку родини – Г.П. Алексєєву, вони не були байдужі до української культури та мови, звороти з якої використовувала В.Г. Урусова у своїх листах до Дмитра Івановича [15; 32; 37; 49; 50; 56; 59]. А М.П. Урусов у одному зі своїх листів, прохав Яворницького написати йому декілька назв саме українських рослин і квітів, які були придатні для імен коней [72].

Листування Д.І. Яворницького з В.Г. Алексєєвою було більш інтенсивним, ніж з князем Урусовим, що можна пояснити більшою заклопотанністю останнього у справах служби. Листування було безперервним, не припиняючись ні у Гродно, ні в Полтаві, а тим більше у Катеринославі. Зв'язок підтримувався навіть у проміжний

період між Полтавою та Катеринославом, під час якого Урусови перебували за кордоном, де М.П. Урусов відновлювався після тяжкої хвороби. Тематика листів лише підтверджує обізнаність Яворницького та Урусових як у особистому житті, так і у справах один одного.

З обранням М.П. Урусова Катеринославським губернським предводителем дворянства, зв'язок з Яворницьким лише зміцнюється, оскільки перестає існувати перепона віддаленості. Урусови постійно запрошують Яворницького відвідати їх на свята, на обід чи то просто без конкретної мети. Звичайно, він не завжди відповідав на такі запрошення, через власну зайнятість, або за відсутності у губернії. Разом з Дмитром Івановичем у будинку Урусових бували й інші видні діячі – член Державної думи В.І. Карпов її голова – М.В. Родзянко.

23 грудня 1908 року Урусова було обрано почесним членом Ради Музею ім. Поля, обґрунтовуючи це його колишніми заслугами по створенню музею у м. Володимирі та ученої архівної комісії у м. Полтава [10, арк. 9 зв.]. Це обрання сприяло розвитку музею, чого не міг не розуміти Д.І. Яворницький. Урусов, через губернське дворянське зібрання, сприяв виділенню коштів на його утримання. А через губернське земське зібрання пройшло виділення допомоги на будівництво другої музейної будівлі та археологічні дослідження під керівництвом Яворницького.

Заслуговує на увагу участь М.П. Урусова у встановленні двох пам'ятників на Кодаку та Ненаситецькому порогі. Передумови встановлення пам'ятника князю Святославу Ігоровичу над Ненаситецьким порогом на сьогодні надзвичайно погано досліджені. Навіть мотивація його встановлення є не дуже зрозумілою, оскільки точне місце смерті князя Святослава залишається невідомим. Можливо, що Ненаситецький поріг було обрано для встановлення пам'ятника лише через те, що він був найвідомішим серед порогів Дніпра.

Вже у 1840-х роках «в 30 верстах от Екатеринослава, близ самых Ненасытецких порогов, показывают место, где по словам жителей, убит великий князь Святослав» [197, с. 157]. Але найбільшої популярності ця легенда набула після того, як у 1882 році її озвучив А.М. Міклашевський на сторінках газети «Московские ведомости». Саме з цього часу вона знайшла багатьох прихильників у наукових колах і досить швидко почала сприйматись, як незаперечний факт.

Зараз вважається, що ініціатором встановлення дошки був Д.І. Яворницький. За однією версією дошку було виконано на Олександрівському Південно-Російському заводі Брянського товариства, безпосередньо на його замовлення і встановлено у 1911 році. За іншою версією дошка була виготовлена і встановлена у 1910 році на кошти, виділені Катеринославським Губернським Земським зібранням. Сам Дмитро Іванович згадував, що дошка була встановлена Катеринославською ученою архівною комісією. Називається навіть вартість дошки – 3 000 рублів. Разом з тим, серед документів, як Катеринославського губернського, так і Катеринославського повітового земств не виявлено згадок про виділення коштів на встановлення пам'ятної дошки. Натомість існує лист до Д.І. Яворницького від члена Імператорського воєнно-історичного товариства, полковника М.О. Сулькевича від 20 серпня 1910 року в якому він торкається проблеми встановлення пам'ятника: «Как идут дела с памятниками на Кодаке (Койдаке) и на Ненасытце. Подталкивайте это

дело. Пусть князь Урусов осуществляет постройку по проектам Эдуардса, вызвал Бориса Васильевича из Одессы (Софиевский пер., 3). С уходом Каульбарса и моим работам некому, и если Вы не будете толкать это дело в Екатеринославе, оно замёрзнет и отпущенные три тысячи пропадут» [159, с. 582–583.].

Завдяки листу Б.В. Едуардса від 21 жовтня 1910 р. до Д.І. Яворницького розкривається участь у цьому заході і М.П. Урусова. Він повідомляв про обрання останнього дійсним членом Військово-історичного товариства [9]. За цих умов, на наступному засіданні мав бути складений лист до М.П. Урусова щодо реалізації ним до весни 1911 року проектів пам'ятників Едуардса на Кодак та Ненаситці, автор яких і мав займатися їхнім виготовленням. Через це Едуардс мав приїхати до Катеринослава. Але Урусов був долучений до цього ще до власного обрання членом Товариства, оскільки Едуардс зазначав, що ці проекти вже давно ним відправлені з Одеси (де розміщувалося Одеське відділення товариства) [9]. Але, з невідомих причин, робота за цим напрямком на певний час припинилася. Цілком можливо, що і Едуардс до Катеринослава не приїздив.

Тільки через декілька років представник Одеського відділення Імператорського російського військово-історичного товариства генерал від інфантерії І.А. Романенко уклав із скульптором Б.В. Едуардсом контракт на роботу над пам'ятниками. За цим контрактом Едуардс мав, згідно з затвердженими Товариством 1 листопада 1912 року ескізами та кошторисами, виготовити пам'ятники для фортеці Кодак та Ненасицького порога. За умовами контракту: «Памятная плита для Ненасытецкого порога должна быть отлита из чугуна по форме и с надписью, указанными в проекте, а к ней сделаны четыре угловых тоже чугунных розетки с железными пирами, для закрепления плиты в гранитном гнезде на отвесе Ненасытецкого порога» [7, арк. 4.]. Едуардс мав виготовити пам'ятники із обумовлених матеріалів, або сам, або там де б визнав за доцільніше, доправити на місце і встановити. Весь комплекс робіт мав бути завершений до 15 травня 1913 року. За умовами контракту Едуардс мав отримати 2 731 крб., як плату за роботу, але невідомо, чи оплатили йому перед цим роботу над ескізами. Чавунну дошку вагою понад 25 пудів (близько 400 кг.) було встановлено на скелі Монастирско [7, арк. 4 зв].

Таким чином, можна сказати, що Д.І. Яворницький разом з М.П. Урусовим дійсно брали участь у встановленні пам'ятників, але неможливо визначити на якому з етапів робіт над ними вона припинилася. Ініціатором же цих дій було скоріше за все Воєнно-історичне товариство, яке покладало велику надію на співпрацю з М.П. Урусовим.

Люди, що входили до кола спілкування Яворницького, знали про його приятельські відносини з Урусовим. Зважаючи на походження і статус Урусова, він міг собі дозволити лише оточення свого рівня, до якого входив, завдяки власним досягненням та дружбі з Алексєєвими, Яворницький. Останній же не був обмежений такими умовами, що дозволяло йому спілкуватися з особами різних станів, матеріального статку тощо. Тому до Дмитра Івановича часто зверталися з проханням про посередництво для складання протекції князем Урусовим.

Найбільш вдало це можна пояснити застосувавши поняття «інтелектуальне співтовариство», яке адаптувала до українських історичних досліджень І.І. Колесник.

На її думку, «до повноважень інтелектуальних співтовариств на українському ґрунті входить легітимація культурного дискурсу – утворення й поширення різноманітних культурно-освітніх практик (установ, українознавчих часописів, наукових інституцій, університетських кафедр, наукових шкіл), продовження культурних традицій, збереження цінностей» [283, с. 169–193]. Таке співтовариство характеризується наявністю певного центру в ньому, яким виступає окрема людина, або невелике коло однодумців. Навколо такого центру вже і починає формуватися система особистих зв'язків, яка має взаємовплив на кожен її окремий елемент. Така система зв'язків центру називається «інтелектуальна мапа». Саме завдяки цьому напрацюванню мережевого аналізу і можливо пояснити систему зв'язків – «співтовариство – Яворницький – Урусов». Урусов та Яворницький були центрами у своїх «інтелектуальних співтовариствах», а через їхній особистий зв'язок взаємодіяли і самі співтовариства. Мережевий аналіз розроблявся як система дослідження постмодерного, інформаційного суспільства, але, як доводить І.І. Колесник, він має цілкове право на життя і у рамках української історичної науки, за умови його кореляції до історичного періоду апробації [283, с. 169–193]. Тож, враховуючи вищезазначені умови, цілком можна вести мову саме про наявність такого співтовариства.

Так привертає до себе увагу звернення до Яворницького О. Пчілки. Її прохання стосувалося власної доньки – О.П. Косач-Кривинюк, яку вона хотіла влаштувати у Катеринославі за допомогою М.П. Урусова [158, с. 240]. Через нього Яворницькому і вдалося скласти цю протекцію. В травні 1910 року доньку було призначено патронажним лікарем у с. Лоцманська Кам'янка [322, с. 257]. Пізніше вона стане активним діячем Катеринославської «Просвіти», увійшовши таким чином до «інтелектуального співтовариства» Яворницького. Сама ж О. Пчілка познайомилася з Яворницьким у серпні 1905 року, коли відвідувала у Катеринославі XIII археологічний з'їзд. Пізніше, по допомогу від М.П. Урусова для О. Пчілки звертається кум Яворницького – Я.Г. Гололобов, який не зміг улаштувати переїзд її видання «Рідний край» з Києва до Полтавської губернії. Визнаючи у листі від 27 квітня 1914 р. свою неспроможність, Гололобов апелює до Яворницького зазначаючи, що лише Урусов зможе посприяти вирішенню цього питання [159, с. 138]. Дослідником не віднайдено документальних підтверджень передачі цього прохання Урусову, а також його втручання у вирішення цієї справи, але з 1915 року «Рідний край» розпочав видаватися у м.Гадяч, Полтавської губернії. Це опосередковано свідчить про його участь.

До Урусова, через Яворницького, зверталися з особистими проханнями низка інших відомих осіб, а саме: М.Г. Сластіон – музейний діяч; О.Г. Сластіон – живописець, графік, архітектор, мистецтвознавець, етнограф і педагог; К.Є. Котов – культурно-громадський діяч, поет, письменник та ін. Відстежити ступінь завершеності більшості з їхніх прохань, зачасти не є можливим, що зумовлено їхнім приватним характером. Вирішення таких питань могло провадитися на рівні зустрічей М.П. Урусова з особистими контактами і, відповідно, – не мати документального підтвердження.

На окрему увагу заслуговує звернення Д.І. Дорошенка до Д.І. Яворницького. У листі від 18 лютого 1915 року він звертається з проханням відносно М. Грушевського, якого через неблагонадійність відряджали до Симбірська. Дорошенко просив Яворницького звернутися до М.П. Урусова, аби той міг вплинути на перегляд вироку на предмет заміни Симбірська, як кінцевого поселення, на місто яке б мало університет. При цьому він натякав на необхідність проживання Грушевського у Москві для роботи в архівах [157, с. 234]. У випадку позитивного вирішення цього питання, це давало змогу М.С. Грушевському продовжити власні дослідження. Це звернення є цікавим з точки зору мережевого аналізу, оскільки Грушевський сам був центром «інтелектуального співтовариства», але воно не мало у своєму колі такої впливової людини як М.П. Урусов. Дорошенко ж виявився людиною яка входила до мапи зв'язків як Яворницького так і Грушевського. Яворницький не зміг зарадити у цьому проханні, можливо через зайнятість М.П. Урусова під час війни, або через неможливість його вирішення. Цей факт свідчить про авторитетність Яворницького у середовищі української інтелігенції, незважаючи на можливі розбіжності у поглядах з ним. Урусов теж був відомою фігурою через власну впливовість та небайдужість до діяльності Яворницького, що мало екстраполюватися як ставлення до всього українського загалом. Це призводило не до нехтування його послугами, а навпаки – намагання скористатися ними бодай через Дмитра Івановича.

До «інтелектуального співтовариства» Д.І. Яворницького відноситься і Катеринославська «Просвіта», а отже, автоматично, певні її інтереси мали лобіюватися і Урусовим. Офіційним днем створення товариства «Просвіта» на Катеринославщині слід вважати 7 жовтня 1905 р., коли губернатор О. Нейдгарт затвердив її статут. Незважаючи на дозвіл, товариство не мало можливості плідно працювати в умовах запровадженого у місті військового стану.

«Просвіта» відновила діяльність після зборів 4 червня 1906 р., на яких Яворницького було обрано до ради Товариства. «Тільки дякуючи заходам відомого Д. Еварницького, товариство придбало собі дозвіл на загальне зібрання» – таку оцінку давав ролі вченого у долі подальшого розвитку Товариства «Рідний край» [322, с. 501–502]. Катеринославське товариство «Просвіта» проіснувало до лютого 1916 року, сприяли чому відносини Яворницького і Урусова. Підтвердженням цьому можуть служити слова Д.І. Дорошенка, які Євген Чикаленко занотував у власному щоденнику в січні 1914 року: «Під утиском майже всі «Просвіти» позакривалися, залилася тільки катеринославська та кілька її філій. Своім існуванням вона зобов'язана губернаторам, які дивляться на них крізь пальці. (Я з своєї сторони скажу, що зобов'язані вони існуванням Д. Яворницькому, який живе в приятельстві з катеринославським губернським предводителем кн. Урусовим, що має великий вплив на губернаторів – Є.Ч.)» [177, с. 263]. Саме завдяки цим відносинам «Просвіта» у Катеринославі проіснувала найдовше з поміж усіх існуючих на теренах губерній, розташованих у межах сучасної України. Під час Першої світової війни Катеринославське товариство «Просвіта» було корисним і для М.П. Урусова, як для Головноуповноваженого з улаштування біженців Південно-Західного фронту. Організацією було створено так званий «Комітет допомоги населенню Галичини»,

який опікувався біженцями з західноукраїнських земель. Він займався їх розміщенням, облаштуванням побуту, збором коштів і дозвіллям. А все це входило у сферу обов'язків Урусова. Окрім того, «Просвіта» відкрила їдальню для сімей фронтовиків, влаштовувала різдвяні ялинки по селах Катеринославщини для дітей селян-фронтовиків, концерти на користь поранених тощо [249, с. 550].

Окрім службової користі від існування «Просвіти», Урусов був до певної міри залежним від її членів. Якщо розглядати персональний склад вищезгаданої організації, то можемо зробити висновок, що більшість з її активних членів (які входили до її керівного органу – Ради), працювали в структурах та закладах, очолюваних Урусовим. Так, А. Синявський був директором Комерційного училища (попечитель – М.П. Урусов), проф. М. Рогович – головним лікарем общини Червоного хреста, Ю. Павловський – лікарем громади Червоного хреста (очільник місцевого відділення Червоного хреста – М.П. Урусов). Микола Петрович також головував у Катеринославській ученій архівній комісії, членами якої були «просвітяни»: А. Синявський – товариш голови, В. Біднов – секретар, М. Рогович – член комісії. Пізніше, на посаді секретаря комісії В. Біднова змінив Д. Дорошенко, оскільки перший збирався до переїзду в Харків [175, с. 61]. Урусов не виявляв особливої активності на посаді голови комісії, а тому діяльність у ній мали проводити інші представники. Як зазначав у своїх спогадах Д. Дорошенко, А. Синявський був теж постійно заклопотаний, а тому основна робота лягала на В. Біднова, а в подальшому на Д. Дорошенка [175, с. 61]. Таким чином, виступивши проти «Просвіти», Микола Петрович міг зіпсувати відносини з її представниками і, як результат, розбалансувати роботу підконтрольних собі закладів.

Разом з тим, Урусов зіпсував би відносини і з Яворницьким, який відіграв провідну роль у катеринославській «Просвіті», а також архівній комісії та громадському житті міста. Негативно це було б сприйнято і громадою, де, за виразом Д. Дорошенка, «український національний рух робив справді великі успіхи» [249, с. 550]. Таким чином, лояльне ставлення до товариства було вірним рішенням для Урусова, яке стало можливим завдяки відносинам з Д.І. Яворницьким.

Збираючи предмети старовини до колекції музею, Д.І. Яворницький також отримував підтримку в цій справі з боку Урусових. Важко визначити масштаби цієї участі, але певні факти цього можемо навести. У 1904 році Яворницький звернувся до Урусових з приводу придбання для музею вишиваних рушників і хусток, на що було отримано схвальну відповідь. На той час у Полтаві існував госпіталь для поранених у російсько-японській війні, де такі речі використовувалися для потреб пацієнтів. Звернувши на це увагу Яворницький і вирішив викупити подібні експонати. Ціну на них було довірено обрати самому Яворницькому.

Зі смертю Г.П. Алексєєва у 1914 р. особливу цікавість у Яворницького викликала як колекція його старожитностей, так і унікальна Котівська домашня бібліотека тестя Урусова, який і став їх власником. Яворницький, розуміючи відсутність зацікавленості з боку Урусова до цих зібрань, звертався до нього з проханням про їх передачу музею ім. Поля. Але від Урусова до музею поступила лише карета Катерини II [160, с. 125]. Урусов у більшості випадків йшов на зустріч Яворницькому, але ж у випадку з зібраннями Алексєєва це відбулося лише частково.

Тільки після революції 1917 р. В.Г. Урусова та її мати, з метою збереження найбільш цінних екземплярів бібліотеки передали їх до музею [288, с. 71]. Разом з екземплярами бібліотеки, Віра Георгіївна передала до музею і частину колекції Алексеєва – Урусова, а також особистих речей Миколи Петровича, з яких можемо виділити його повний сенаторський мундир. Проте доля більшості колекції та бібліотеки залишається невідомою. Багато з переданого до музею княгинею Урусовою було втрачено через пограбування музею у 1922 р. Участь у формуванні музейної колекції брав і брат М.П. Урусова – Володимир. Ним було передано Дмитру Івановичу давній світильник з червоної глини. Цікавив Яворницького і архів М.П. Урусова, який він намагався зібрати вже після його смерті. Частину паперів йому вдалося отримати, і серед них були надзвичайно важливі справи, що стосувалися Герцена і які в умовах тієї суспільно-політичної ситуації мали надзвичайну вагу [160, с. 65]. Таким чином, М.П. Урусов виявився корисним для Яворницького навіть після власної смерті.

Взаємини Яворницького та Урусова не можна оцінювати лише у площині їх користі для Дмитра Івановича. Просуваючись по кар'єрній драбині, Урусову була необхідна підтримка його діяльності «з низу», що дозволяло б концентруватися на конкретних справах, будуючи загальну систему та розробляючи механізми реалізації, при цьому не заглиблюючись у їхні деталі. Це і забезпечував Яворницький з власними зв'язками. За рахунок цього, Урусов підіймав власний авторитет та вплив на різних владних рівнях і у межах територіальної громади губернії. Яворницького можна вважати не лише другом родини Алексеєвих – Урусових, а і у якійсь мірі її членом, який розділяв родинні свята, трагедії, був у курсі всіх новин та користувався безмежною довірою. Сам Урусов навіть надавав Яворницькому фінансову підтримку у скрутні для нього часи. А В.Г. Урусова продовжувала підтримувати з ним зв'язок, навіть перебуваючи у еміграції. Безумовно, що спілкування Урусових та Яворницького не завжди характеризувалося однаковим рівнем інтенсивності, що було обумовлено зайнятістю кожного з акторів. Так, у листі від 21 грудня 1909 р. В.Г. Урусова жартує робила зауваження Дмитру Івановичу, що той забув за Урусових, і вони навіть не знають чи живий він, чи ні [46]. А менше ніж через рік, вже Яворницький писав своєму приятелю Г.І. Маркевичу, що буває у Урусових лише під час парадних обідів, а по-домашньому не був давно і навіть не знає «коли князя і виїздить за кордон і куди саме» [160, с. 65]. В останньому випадку, М.П. Урусов був постійно заклопотаний облаштуванням і проведенням виставки 1910 року, що не могло не відбитися на спілкуванні зі знайомими. Незважаючи на певні спади, відносини М.П. Урусова та Д.І. Яворницького продовжували залишатися приятельськими. Так, з нагоди святкування 30-ліття літературно-наукової діяльності Д.І. Яворницького 24 листопада 1909 р. відбулося спільне урочисте засідання архівної комісії та ради обласного музею, на якому з вступним словом «Д.І. Яворницький – історик Запоріжжя» у якості голови комісії виступив М.П. Урусов [136, с. 6]. Цей факт лише підкреслює те, як цінував Урусов відносини з Яворницьким, оскільки це один з небагатьох випадків, коли він скористався своєю посадою голови архівної комісії для публічного виступу.

4.3. М.П. Урусов та науково-технічна еліта Катеринослава

На початку ХХ ст. Катеринослав набуває особливого промислового, технічного, культурного розвитку. У першу чергу, це було пов'язано з відкриттям Катеринославського вищого гірничого училища, музею ім. О. Поля, створенням спеціалізованих товариств. Особливу роль у цих процесах відігравала технічна інтелігенція. Та неабияке значення мало співробітництво інтелігенції з предводителями дворянства, особливо з Миколою Петровичем Урусовим. Саме завдяки його активності, допомозі, вдалося на високому рівні провести Південно-Російську обласну, сільськогосподарську, промислову і кустарну виставку, яка відбулася у Катеринославі в 1910 р. Співпраця технічної інтелігенції та М.П. Урусова також проявлялася у роботі Катеринославського відділення Російського технічного товариства.

Ідея про проведення Виставки, яка мала робочу назву «Південно-Російська промислова виставка» виникла ще у 1908 р. Саме тоді був створений Розпорядчий комітет, який очолив князь М.П. Урусов. У його складі були місцеві громадські діячі, професори Катеринославського вищого гірничого училища, члени Біржі та великі промисловці [248а, с. 14]. Перше засідання Розпорядчого комітету виставки, під головуванням М.П. Урусова, відбулося 11 листопада 1908 року, а друге – 8 січня 1909 року. На обох засіданнях були одразу напрацьовані основні положення майбутньої Виставки, пізніше вміщені губернською земською управою в основу доповіді на 43-й черговій 1908 року сесії губернського зібрання. У ній земська управа зосередилася на двох основних питаннях – поповнення штату Розпорядчого комітету за рахунок представників промисловості та торгівлі, а також питання фінансування Виставки за рахунок земства. Всі побажання було підтримано зібранням, а у питанні фінансування навіть було надано більше коштів, ніж вимагалось на той період [229, с. 217–221]. Після цього Розпорядчий комітет розпочав активну діяльність з організації Виставки. Почесними попечителями заходу були обрані: Голова Ради Міністрів П.А. Столипін, міністр фінансів В.М. Коковцев, міністр шляхів сполучення С.В. Рухлов, міністр торгівлі та промисловості С.І. Тімашев, а також керуючий землеустроєм та землеробством О.В. Кривошеїн. У найближчий час з Санкт-Петербурга було отримано дозвіл на розширення району Виставки, а також на долучення промислових відділів, причому експонентам було надано право на безкоштовний зворотній провіз експонатів. Закордонні експонати звільнялися від мита під час їхнього транспортування [302, с. 24]. Цей крок дозволяв значно розширити експозицію Виставки, створюючи сприятливі умови для напрацювання ділових угод у її рамках та автоматично, підвищуючи престиж заходу. Під час розгортання організаційної частини проведення Виставки засідання Розпорядчого комітету відбувалися рідко – раз у два місяці. А з вересня 1909 року, збори комітету стали проводитися раз у два тижні. Безпосередньо перед початком Виставки, у 1910 році, вони вже відбувалися три рази на місяць і навіть щотижня. Інтенсивність роботи комітету, якщо взяти за еталон частоту проведення зборів,

досягла свого піку наприкінці проведення заходу, що пояснюється необхідністю здійснення експертиз задля визначення лауреатів. Так, наприклад, у жовтні 1910 р. відбулося 6 засідань [302, с. 101–102].

Щодо учасників Виставки, то у ній брали участь більшість структур та організацій регіону. У грудні 1908 року запрошення було надіслано Раді З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, з пропозицією участі у Виставці. 11 грудня 1908 року, на власному засіданні, З'їздом було ухвалено, що участь гірничих підприємств у виставці є необхідною, але питання про надання субсидії навіть не розглядалося [302, с. 31–32]. З'їзд планував створити як загальний павільйон, так і індивідуальні – окремим гірничим та гірничозаводським підприємствам. Під експозицію Ради З'їзду було виділено площу у 100 кв. саж. і вона була однією з найцікавіших на Виставці. Серед гірничозаводських підприємств які обрали індивідуальну форму участі можемо виділити: Брянське товариство, Новоросійське товариство, Вознесенський рудник Карпових, Должанський рудник княгині Юсупової та ін. Активну допомогу було надано і Катерининською залізницею, яка була тісно пов'язана з сільським господарством та промисловістю регіону. Нею був облаштований весь залізничний відділ. Відгукнулися на заклик Розпорядчого комітету Катеринославське відділення Російського технічного товариства та Катеринославське вище гірниче училище. Багато їхніх представників очолювали відділи, входили до комісій та проводили експертизи, організували З'їзд діячів з гірничої справи, металургії та машинобудування. У складі Розпорядчого комітету існувала потужна Інформаційна комісія, яка і забезпечувала рекламу Виставки не лише на теренах Російської імперії, але і за її межами. Це стало кроком вперед при організації подібних заходів і використовується і дотепер.

Одним з перших питань, яке потрібно було вирішити, це місце проведення Виставки. Таких варіантів було два. За першим, пропонувалося провести виставку у Потьомкінському саду (сучасний парк ім. Т. Шевченка) біля палацу князя Потьомкіна який перебував у власності Дворянських зборів. Як зазначалося у альбомі: «Цей сад розміщений на обривистому березі Дніпра і представляє собою дивне живописне місце, на якому Виставка могла б розкинутися широко і красиво» [248а, с. 18].

Також існував інший варіант, який врешті і був підтриманий більшістю – Технічний сад (сучасний парк ім. Л. Глоби). З цього приводу подає цікаві відомості Альбом Південно-Російської виставки, на його сторінках автори ставили за мету донести до організаторів наступних виставок ті прогалини, які були допущені під час організації Виставки 1910 р. Ось що вони пишуть про вибір місця: «Проте помалу взяло гору бажання влаштувати Виставку у так званому Технічному саду, смутному (унылом – Авт.), занедбаному місці в центрі, завдяки його близькості до вокзалу та можливості легкого підвозу експонатів. Розпорядчий комітет, на жаль, рахувався тільки з практичністю та випустив з виду природну красу. Це було великою помилкою» [248а, с. 18]. Отже, навіть питання місця проведення Виставки мало велике значення і тільки

перевагою у два голоси організатори зупинилися саме на Технічному саду. Зауважимо, що на засіданні Катеринославського відділення Російського технічного товариства, яке проходило 4 липня 1909 р., зазначалося, що на 5 липня голову Відділення запросили у комісію для огляду Потьомкінського саду на предмет влаштування там обласної виставки [126б, с. 382]. Та, на жаль, нам не відомо за який варіант проголосував голова Відділення, але його думка також враховувалася при призначенні місця Виставки.

Щодо року проведення Виставки, а саме у 1910 р., то в деяких представників технічної інтелігенції виникали сумніви щодо прискорення її підготовки. Так, А.Ф. Родзевич-Білевич ще у 1908 році закликав організаторів провести її у 1911 р. Для цього у нього були аргументи, які він висловив на сторінках Гірничо-Заводського Листка, друкованого органу З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Антон Фабіанович зазначав наступне: «1910 р. потрібно визнати незручним з причини того, що у цьому ж році влаштовується міжнародна промислова виставка у Брюсселі. Південно-російські бельгійські заводи і рудники, напевно візьмуть участь у цій виставці і їм, щоб одночасно бути присутніми і на Катеринославській виставці, потрібно виготовити експонати у двійній кількості. Якби ж відкласти Виставку до 1911 р. то матимемо впевненість, що експонати Брюссельської виставки з'являться і на Катеринославській. Крім того, зайвий рік підготовки до Виставки може бути тільки корисним для її успіху» [129а, с. 10948]. Таким чином, Виставка яка тільки організовувалася, не залишала байдужою технічну інтелігенцію.

У самих організаторів виникали проблеми взаємодії різних відповідальних інстанцій. Не було чітко закріпленого підпорядкування між Виконавчим та Розпорядчим комітетами. Так як не було обрано генерального комісара Виставки, то природно, що вся робота лягла на плечі невтомних робітників в особі завідувача господарською частиною, його помічника, секретаря та архітектора Виставки та ще двох-трьох осіб, під керівництвом голови комітету – князя М.П. Урусова. Організація заходів щогодини вимагала вирішення тисяч питань, а відкладати їх до наступного засідання Розпорядчого комітету було неможливо. Тому доводилося всі ці невідкладні справи вирішувати адміністрації Виставки, на чолі з М.П. Урусовим, які робили свою роботу під постійною тривогою не затвердження з боку Розпорядчого комітету [248а, с. 18]. Ця тривога виникала у зв'язку з тим, що питання постійно вирішувалися, але вони вимагали затвердження Розпорядчого комітету, який не міг постійно збиратися.

Архітектурою Виставки займалася будівничо-технічна комісія на чолі з І.І. Тихоновим та головним архітектором заходу – Ф.Є. Вишинським. Не обійшлося без втручання кн. М.П. Урусова і в питання загальної концепції дизайну планованого заходу, що лише підтверджує його цілковиту обізнаність не тільки у загальних питаннях, а і в деталях. Стосовно цього висловився у власному листі до редакції газети «Південна зоря» Ф.Є. Вишинський. У ньому він виступив з спростуванням тези, що саме М.П. Урусов був першоджерелом

ідеї облаштування виставкових павільйонів та прилежних територій у стилі «ампір», про що заявлено було у «Віснику Південно-Російської обласної виставки у Катеринославі» [139, с. 4]. Архітектор зауважував, що це була його ідея, яка спочатку не підтримувалася Розпорядчим комітетом через великий кошторис її реалізації. Наступна пропозиція стосувалася стилю «модерн». На її користь працювали приклади оформлення виставок у Західній Європі, де «модерн» був визнаним стилем. Вона була підтримана на засіданнях Технічної комісії і Розпорядчого комітету. Ухвала дала змогу Ф.Є. Вишинському розпочати проектування, дотримуючись саме його. Це відбувалося у жовтні 1909 року. Наступного місяця М.П. Урусов змінює рішення, акцентуючи увагу на необхідності роботи в рамках місцевого «малоросійського» стилю, який би, на його думку, найбільше пасував заходу та підкреслював специфіку місця проведення. Цей задум було втілено лише частково у малоросійському хуторі. Загальна ж концепція наприкінці листопада була остаточно затверджена кн. Урусовим у стилі «ампір». За нею і була декорована Виставка.

Організаційна робота була проведена М.П. Урусовим на найвищому рівні, і всі комісії у складі Розпорядчого комітету розпочали працювати вчасно та пропрацювали злагоджено до завершення Виставки. Таких комісій налічувалося тринадцять, а саме: виконавча, погоджувальна, будівельно-технічна, садово-декоративна, інформаційна, з розваг, фінансова, ревізійна, юридична, з організації лекцій, авіаційна, з прийому гостей, щодо нагород службовців. До складу Розпорядчого комітету станом на 1910 рік входило 116 осіб різного соціального положення та професій [302, с. 38].

Відкритим залишалося питання продажу квитків. Воно виникло у зв'язку з непорозумінням з місцевою владою. Проблема була у наступному. На засіданні Виставки 12 березня 1910 р. було постановлено вважати територію технічного і міського садів розмежованими. Ця постанова була шкідливою для Виставки. На сторінках Альбому ця проблема була розглянута з наступного ракурсу: «Справа в тому, що місто віддало у користування Виставки сусідній міський сад, але два дні з тижня (найкращі дні: субота і неділя) Виставка не могла користуватися цим садом, так як він на все літо у ці дні був відданий містом для благодійних гулянь. Крім того, кожен, хто в інші дні взяв квиток до саду (45 коп.), повинен був для проходу на Виставку доплатити ще 15 коп. А ті, хто придбав повний виставковий квиток, на благодійні гуляння входу не мали. Такий порядок був вкрай небажаний, бо розважальна частина на Виставках у жодному разі не повинна була відокремлюватися від освітньої. Виставка слугує підняття культури і брати окрему платню за вхід до саду не варто. Зазначимо, що голова Розпорядчого комітету, князь М.П. Урусов, з самого початку був проти цього розподілу, а провели його особи, які бажали зменшити витрати земства» [248а, с. 25–26]. Таким чином, ми бачимо, що Розпорядчий комітет і його голова, постійно стикалися з питаннями організаційного характеру. Навіть у такому питанні, як платня за квитки, теж не було знайдено порозуміння.

Те, що розважальна частина Виставки користувалася особливою опікою Розпорядчого комітету, свідчить наступна череда заходів. 22 серпня 1909 р. на

засіданні Комітету були заслухані доповіді інформаційної комісії та комісії з влаштування розваг. Перша доповідь надала інформацію про те, що для друку оголошень у газетах необхідно витратити не менше 6000 руб., тоді як Розпорядчий комітет відпустив на ці заходи 1000 руб.; друга повідомила, що нею зроблено оголошення у чотирьох газетах про те, хто хоче взяти на себе організацію розваг. Програма представлених заходів напрощуд строката: театр, відкрита сцена, кінематограф, ресторан, кондитерська (?), пивна (?), ще пивна, павільйон для продажу морозива, чайний трактир, кегельбан, тир, гойдалки, катання на човнах, три кіоски для продажу виставкового путівника і газет, теніс, футбол, два оркестри, екскурсії на пороги, соляні копальні в Києві, гуляння у сусідньому міському саду, відданому у розпорядження Виставки [248а, с. 22]. Проект був колосальним, але втілені в життя не без допомоги М.П. Урусова були наступні розваги: ресторани, кав'ярні та пивна, американські гірки. На відкриту сцену був запрошений хор, який вніс стільки непристойності, що його діяльність довелося припинити у зв'язку зі скаргами публіки. Крім того, намагалися влаштувати карнавал, який зазнав повного фіаско. У літньому театрі, по черзі, грала драма, оперетка і фарс, які мали середній успіх і щорічно функціонували без Виставки. Ні екскурсії, ні подорожі до Києва, ні широкі плани авіаційного тижня, ні скільки-небудь серйозна музика (тільки наприкінці проведення Виставки грав оркестр лейб-гвардії Преображенського полку, завдяки особистим клопотам М.П. Урусова) [248а, с. 22]. Організатори Виставки думали, що від розваг будуть отримувати прибуток, але перед цим не зробили належної організації задуманого.

Отже, неабияка роль по організації Виставки лягла на плечі М.П. Урусова. На сторінках Альбому Виставки зроблена така оцінка його діяльності: «Як там не було, але Розпорядчий комітет зорганізував Виставку, провів її через такі випробування, як холера, конкуренція Одеси, непогода та ін. Як там не було, але Виставка мала величезний успіх і значна доля цього успіху припадає на Розпорядчий комітет і адміністрацію Виставки на чолі з її головою, блискучим керівником всієї справи, князем М.П. Урусовим, який завдяки своєму освіченому розумінню людей, розпорядливості та знанню справи, зумів, як під час організації, так і під час самої Виставки, об'єднати роботу всіх комісій та підкомісій, чим і пояснюється такий успіх Виставки» [248а, с. 36].

Південно-Російська обласна, сільськогосподарська, промислова і кустарна виставка, яка відбулася у Катеринославі у 1910 р. незважаючи на всі організаційні прорахунки була проведена на високому рівні. Автори Альбому зазначали: «У нашому огляді ми навмисне зупинилися на недоліках та незадачах у діяльності Розпорядчого комітету, надіючись бути корисними викладеними нами відомостями організаторам майбутніх вітчизняних виставок» [248а, с. 36].

Окрему увагу на виставці привертав малоросійський хутір. Він був розміщений у відділі рільництва. Саме тут з одного боку розташувалося дослідне поле, а з іншого – два хутори – малоросійський та американський. Малоросійська хата, ініціатором спорудження якої на Виставці виступив

Д.І. Яворницький, приятель М.П. Урусова, привертала увагу публіки і дійсно була надзвичайно цікава [322]. Житлове приміщення українця було яскраво представлено: у ньому всередині розвішані на вікнах та дверях рушники української роботи, поставлена божниця, мисник з посудом, лавки, застелені килимами, ткацький верстат у коморі, розмальована скриня. Біля хати співав спеціально запрошений кобзар, під акомпанемент кобзи, у якій звучав ритм народної душі України [248а, с. 49–50].

1-го липня 1910 року о 12 годині дня відбулося урочисте відкриття Виставки [302, с. 51]. На відкритті, єпископом Катеринославським та Таганрозьким Симеоном було оголошено подяку кн. М.П. Урусову за його працю на цій ниві, таким чином визнавши його заслуги. Виставка презентувала передовий досвід у різних галузях як сільського господарства, так і промисловості, втілений у її експонатах. Ось лише деякі з експонатів: американська зразкова ферма з повним переліком техніки та будівель; пневмо-молотки фірми «Вюрґлер», вода з мінеральних джерел «Нарзан», парові та нафто-двигунні плуги тощо [306, с. 68–90]. На відкритті Виставки були зачитані телеграми та привітання як від високопосадовців імперії різного рангу, так і від Імператора Миколи II. Термін дії Виставки був визначений з 1-го липня по 25 вересня 1910 року, але Розпорядчий комітет залишив за собою право продовжити Виставку, що пізніше і було зроблено. Завдяки такому кроку Виставка проіснувала до 10 жовтня 1910 року, завершивши свою діяльність тихо, без будь-яких урочистостей з цього приводу. Під час роботи, організаторами були влаштовані показові випробування експонатів, лекції, відбулося шість з'їздів: діячів з гірничої справи, металургії та машинобудування; обласний з'їзд представників земств та сільських господарів Півдня Росії; мукомолів Південного району; обласний з'їзд лікарів та представників промислових підприємств; кустарів та діячів кустарної промисловості, а також дорадчий з'їзд інженерів служби шляху.

Південно-Російська виставка, передбачала одночасну організацію З'їзду діячів гірничої справи, металургії та машинобудування. Це був перший Всеросійський з'їзд з даних напрямків наукових і промислових галузей. Ідея щодо проведення цього заходу належала членам Катеринославського відділення Російського технічного товариства, Товариського гуртка інженерів Катеринослава та педагогічному колективу Катеринославського вищого гірничого училища. Членами цього З'їзду могли бути викладачі технічних та близьких до техніки предметів у різних навчальних закладах, члени технічних товариств, всі особи, які брали або беруть участь у технічній діяльності фабрик, заводів, рудників та майстерень, які відносяться до вказаних галузей промисловості [126а, с. 255]. Таким чином, цей з'їзд був суто спеціалізованим і брати участь у ньому могли відповідні спеціалісти.

Відкриття з'їзду відбулося 1 вересня 1910 року у залі Англійського клубу. Вітальні промови були виголошені головою комітету з'їзду професором М.Й. Лебедевим, І.К. Абазою, міським головою І.В. Способним та численними представниками вищих навчальних закладів [248а, с. 58].

На початку з'їзду було обрано голову та його товариша. Ними стали професор Київського політехнічного інституту В.І. Іжевський, та гірничий

інженер Л.І. Лутугін. Всі подальші засідання проходили у приміщенні Катеринославського вищого гірничого училища. Під час роботи з'їзду Виставку відвідав міністр торгівлі та промисловості С.І. Тімашев. Вона йому дуже сподобалася як зовнішньо, так і за внутрішнім змістом. Міністр був присутній на випробуваннях парових плугів, влаштованих на міській землі. Він висловив співчуття, що не може залишитися у Катеринославі ще на деякий час для того, щоб оглянути Виставку, як вона того заслуговує.

На одному з засідань З'їзду, 5 вересня, був присутній міністр торгівлі та промисловості С.І. Тімашев, який у промові зазначив основні завдання, що стояли перед гірничозаводською промисловістю [126, с. 3]. Міністр нагадав також необхідність врегулювати питання про рудничні випробувальні станції. Далі промова міністра торкнулася питання підняття в Росії сільськогосподарського машинобудування та була висловлена надія, що сільські господарі та заводчики зможуть випрацювати якийсь механізм для зменшення ввозу у Росію закордонних сільськогосподарських машин та знарядь. Загалом, промова міністра була досить знаменною, вона показала, що для підйому і покращення стану південної гірничозаводської та машинобудівної промисловості повинні клопотатися самі промисловці, не розраховуючи на вічну допомогу з боку уряду [248а, с. 58].

На промову міністра відповів Л.І. Лутугін, вказавши, що З'їзд по гірничій справі, металургії та машинобудуванню за ініціативи Виставки є першим у Росії і хоча були порушені найважливіші питання, та навряд чи вони виправдають ті надії, які на них покладає міністр, а тому просить урядовця зі співчуттям віднестися до нової справи і запровадити періодичні з'їзди. Міністр пообіцяв свою співпрацю. Після цього міністр оглянув аудиторію та кабінет Гірничого училища і у супроводі М.П. Урусова відбув на раут у Міську управу, влаштований Катеринославським міським керівництвом на честь членів з'їзду [127, с. 3]. Таким чином, відбувся перший з'їзд, який заклав основи для проведення подальших зустрічей технічної інтелігенції.

Всього на участь у з'їзді подали заявки 420 учасників, а взяли участь 300 делегатів. З'їзд завершився 7 вересня, за іншими даними – 6 вересня [248а, с. 59]. Під час з'їзду, в його перервах проходили огляди місцевих промислових підприємств, а по його закінченню були організовані екскурсії у Донецький басейн [302, с. 76–77].

Наступний з'їзд було вирішено провести через два роки у Петербурзі, крім того була винесена резолюція про необхідність організації та скликання з'їзду з питань вищої технічної освіти за неодмінної участі представників вищих навчальних закладів, навчальних установ та промисловців.

Серед доповідей, які були заслухані учасниками, заслуговують уваги наступні: «Продуктивність забійника по вугіллю» М.М. Протодьяконов, «Про викладання гірничого мистецтва у гірничому училищі» проф. О.М. Терпигорєв, «Про вищу гірничу технічну освіту» В.О. Ауербах, «Щодо питання випробування кам'яного вугілля і зокрема кам'яного вугілля та антрациту Донецького басейну» П.Г. Рубін [248а, с. 59–60]. Таким чином, серед активних

учасників з'їзду були викладачі Катеринославського вищого гірничого училища.

Отже, з'їзд засвідчив визнання гірничопромисловцями імперії Катеринославського регіону як центру гірничої справи. Цікаво, що тоді для промисловців була альтернатива відвідин іншої виставки, яка проводилася у Одесі – Південно-Російська промислова та художня виставка. Але більшість учасників обрала Катеринославську. У своєму звіті Одеське відділення Російського технічного товариства зазначало, що їхня виставка була мало відвідуваною у зв'язку з Катеринославською, яка проводилася саме у той же час [123а, с. 30].

Професори М.Й. Лебедев, О.М. Терпигорев та П.Г. Рубін були членами Розпорядчого комітету виставки. Всі вони входили до складу виконавчої комісії, а професор П.Г. Рубін ще входив до складу комісії з організації лекцій, а також комісії з нагородження службовців. До складу експертного комітету Виставки, який займався оцінкою експонатів та їх представленням на отримання нагород, входили професори М.Й. Лебедев, М.М. Протодьяконов і А.С. Синявський. Окрім представників педагогічного складу Катеринославського вищого гірничого училища, до складу Розпорядчого комітету входила низка відомих громадських діячів: І.К. Абаза (заступник голови Розпорядчого комітету, голова Виконавчої комісії), К.Д. фон Гесберг (член Розпорядчого комітету, голова інформаційної комісії (з 11 серпня 1909 р.), І.Я. Езау (завідуючий господарською частиною виставки, голова Садово-Декоративної комісії, голова інформаційної комісії (до 11 серпня 1909 р., внаслідок відмови від цієї посади, на неї було обрано К.Д. фон Гесберга), С.А. Бродницький (член Розпорядчого комітету), Ф.Ф. Бурмейстер і М.Ф. Бурмейстер (члени Розпорядчого комітету) та ін. [302, с. 95–100, 112, 116]. Таким чином, було сформовано високопрофесійний колектив, який втілював проект в життя на найвищому рівні. Заслуга ж у формуванні його складу належала М.П. Урусову.

Роботою Виставки та З'їзду діячів гірничої справи, металургії та машинобудування співробітництво М.П. Урусова та технічної інтелігенції Катеринослава не зупинилося. Сам Микола Петрович брав постійну участь у благодійництві, допомагав нужденним, займався питанням боротьби з неграмотністю. Він був одним з тих, хто пожертвував кошти на будівництво будинку для вечірніх курсів для дорослих при Катеринославському відділенні Російського технічного товариства. Сума його пожертвування склала 144 руб. 75 коп. [227а, с. 19].

Таким чином, предводитель катеринославського дворянства не стояв осторонь тих нагальних питань, які вирішувала на той час громадськість Катеринослава. Це яскраво видно на тих прикладах, що були розглянуті у цьому розділі.

4.4. Мережа службових зв'язків М.П. Урусова

Кар'єра М.П. Урусова визначила широке коло його службових контактів. Їх активність залежала від двох факторів – фактору часу і територіального. У залежності від місця проходження служби, вони мали різну ступінь інтенсивності. Один з чільних дослідників соціальних мереж, Марк Грановеттер, використовує термінологію, яка орієнтована на вловлювання таких соціальних явищ, як сила зв'язку («комбінація ... тривалості, емоційної інтенсивності.., близькості, або взаємної довіри.., і реципрокних послуг, що характеризують цей зв'язок»), використання або маніпулювання мережею, вища ефективність у передачі інформації слабких зв'язків («знайомий»), порівняно з сильними («родич», «друг») [259, с. 32, 37, 40–41, 47]. Остання теза ґрунтується на наступному аргументі: «ті, з ким ми пов'язані слабо, з більшою вірогідністю входять у ті кола, в які ми самі не входимо, і тим самим вони мають доступ до інформації, якою ми не володіємо» [259, с. 41]. То ж не «друзі», не «родичі», а «знайомі» збільшують можливості для циркулювання інформації в середині мережі, а відтак – полегшують для її учасників доступ до ресурсів і є більш дієвим матеріалом для її вибудови та розгалуження.

Проаналізувати наявні контакти М.П. Урусова можливо, починаючи з періоду його служби у Володимирі. Це пов'язано з браком матеріалу службової діяльності князя на початковому етапі. Проте, спираючись на його стрімке кар'єрне зростання, можемо зробити висновок, що він мав гарні стосунки з своїм безпосереднім керівництвом, незважаючи на місце служби. Так, традиційно вважається, що на початку ХХ ст. самим молодим губернатором в історії Російської імперії був П.А. Столипін, якому було 39 років, коли він обійняв посаду Гродненського губернатора. Але М.П. Урусов очолив Гродненську губернію коли йому було 37 років, а головою Томського губернського правління його було призначено взагалі у повний 31 рік.

Першим з службових зв'язків Урусова, який ми можемо виокремити, були відносини «Урусови – Тереніни». На час призначення Урусова віце-губернатором Володимирської губернії, губернатором там служив М.М. Теренін (таємний радник, камергер) [289, с. 276]. Спільна служба сприяла їхньому зближенню, і невдовзі Урусови були вже в дружніх стосунках з родиною губернатора. Перший лист В.Г. Урусової зі згадкою про Тереніних датований 24 листопада 1895 р. Як видно з листа, на той час Урусови вже були вхожі до їхньої родини та знайомі з усіма її членами. Був знайомий з Тереніними і Яворницький, оскільки В.Г. Урусова повідомляла про переданий їм уклін від Дмитра Івановича [19]. Зближення Урусова та М.М. Тереніна пояснюється характером останнього. Російська краєзнавиця з Ульяновська, Тетяна Захаричева так пише про М.М. Тереніна: «в отношениях с высшей властью всегда спасала безотказная тактика: всюду расставляют своих людей, тормозит все инициативы, кроме тех, которые спускаются сверху, и ловко рапортовать перед столицей» [270]. Даючи характеристику його роботі в Сибірску, де М.М. Теренін був губернатором перед Володимиром,

дослідниця зазначає відсутність у нього адміністраторського хисту. Його діяльність зводилася до популістських рішень, яким надавалася форма збалансованої політики при доповідях у Санкт-Петербург [270]. Про одне з таких рішень Тереніна повідомляє у своєму щоденнику симбірський поміщик О. Родіонов: «Один из наших Помпадуров издал на днях прекуръезный циркуляр: «Ввиду нынешнего неурожая наблюдать за тем, чтобы крестьянские бабы не рядились в красные сарафаны. Что сие означает?! Явную ли ограниченность главы здешней администрации?! Или явное доказательство того, что Михаил Николаевич не делает ничего без «приказания свыше», т.е. своей супруги Надежды Валериановны?! Надо полагать, что он грешен как в том, так и в другом» [270]. За таких умов, Урусов отримував змогу набувати власного досвіду адміністраторської роботи, не особливо розраховуючи на нагороди та швидке підвищення (як у випадку з подіями в Переславлі-Залеському). М.М. Теренін помер у 1898 р., тоді як з його удовою Урусови продовжували спілкування. Останній з чотирьох відомих нам листів зі згадкою про Тереніну, був написаний В.Г. Урусовою на початку 1907 р. [19, 27, 29, 42]. У листі детально описується становище родини Тереніних на той час, а також вказуються місця служби її членів [42].

Дослідники зазначають, що Теренін намагався оточувати себе знайомими людьми. До певної міри був йому знайомий і М.П. Урусов, до служби у Володимирі. Теренін був уродженцем Симбірської губернії, а там знаходився один з маєтків матері Миколи Петровича – К.М. Сіпягіної, який пізніше перейшов у спадок його брату Олександру [318]. У 1871 р. М.М. Тереніна було обрано предводителем дворянства Симбірської губернії, обов'язки якого він виконував протягом 15 років. 1887 р. він був призначений губернатором в тій же губернії [270]. У цей же період свою громадську діяльність в Симбірській губернії починав і О.П. Урусов. Спочатку він був головою Сенгілевської повітової земської управи (три строки підряд), а потім очолив дворянство того ж повіту (1885–1889 рр.) [318]. Зважаючи на посади О.П. Урусова та М.М. Тереніна, вони обов'язково були добре знайомі. Тобто, якщо Теренін і не був знайомий з М.П. Урусовим особисто, але міг знати про нього через його брата. Можливо, він просто орієнтувався на знайомство з О.П. Урусовим, що й послугувало зближенню між ним та М.П. Урусовим, а також між їхніми родинами.

Окрім Тереніних, завдяки листам Урусових, можемо виділити інших осіб, з якими активно контактували Урусови у Володимирі. До таких відносяться родини Грузинських і Мордвинових, а також М.Д. Стрельніков. М.І. Грузинський (світліший князь, єгермейстер двору, дійсний статський радник) походив з роду Багратіонів і був онуком останнього царя Грузії – Георгія XII. З 1885 р. він очолював дворянство Володимирської губернії. На час служби Урусова у Володимирі, М.І. Грузинський був неодмінним членом губернської земської управи, а також очолював ряд комітетів [184, с. 752]. Дружиною його була М.М. Катеніна, донька генерала Михайла Катеніна, ад'ютанта імператора Олександра II. За згадками в листах В.Г. Урусової, можемо дійти висновку, що їхня родина була в приятельських відносинах з Грузинськими, періодично відвідуючи один одного [18; 19].

Другою родиною з якою існували близькі стосунки, були Мордвінови [18; 19]. Відомості було віднайдено лише про голову родини. Ним був статський радник М.Л. Мордвинов, який очолював Володимирську казенну палату [184, с. 749]. У подальшій кар'єрі Мордвинов був директором канцелярії міністерства внутрішніх справ у справах дворянства (1901–1907 рр.). З розвитком партій в Російській імперії він прилучився до «Чорної сотні» і став товаришем голови її елітної організації – «Російського зібрання». Членом цієї ж організації був і брат М.П. Урусова – Олександр.

Родини Урусових, Тереніних, Грузинських і Мордвинових складали єдину соціальну мережу, контакти в якій продовжувалися і після завершення служби у Володимирській губернії. З М.І. Грузинським Урусов служив в сусідніх губерніях. У травні 1899 р. Грузинського було призначено губернатором Віленської губернії, а Урусов у 1901 р. став виконуючим обов'язки гродненського губернатора. Цілком міг він зустрічатися у справах служби з М.Л. Мордвіновим.

Окрім цих трьох родин, Урусови підтримували зв'язок з М.Д. Стрельниковим, знайомство з яким відбулося задовго до Володимира. Принаймні такий висновок можемо зробити з листів В.Г. Урусової. У написаному 24 листопада 1895 р. листі до Д.І. Яворницького, вона висловлюється про М.Д. Стрельнікова, як про давно знайому людину, відому і Яворницькому. Вона повідомляла про одруження Стрельнікова з мадам Бахмутовою, і про те, що він «только что привез сюда свою молодую жену» [19]. Швидше за все це знайомство відбулося у Катеринославській губернії. У Володимирі доктор медицини М.Д. Стрельников служив помічником інспектора лікарняного відділення губернського правління [184, с. 745]. У подальшому М.Д. Стрельников мешкав у Катеринославі і був священиком Успенської церкви.

Завершуючи огляд зв'язків Урусових у Володимирі, зазначимо, що з усіма її акторами були особисто знайомі батьки В.Г. Урусової та Д.І. Яворницький. Вже в Гродно В.Г. Урусова згадувала період служби чоловіка у Володимирі так: «... мы часто вспоминаем Владимир и счастливые годы, проведенные там» [29]. Безумовно, що на формування такої оцінки сильно вплинуло і оточення Урусових.

Дослідження зв'язків М.П. Урусова у Гродно ускладнюється відсутністю інформації щодо них. Так, у листах, надісланих В.Г. Урусовою, є відомості лише про її батьків, які відвідували їхню родину в Гродно [30]. А Г.П. Алексеев писав Яворницькому про гостини Урусових в їхньому будинку у Санкт-Петербурзі [159, с. 25]. Це єдиний контакт, який можна виділити за допомогою епістолярних джерел. Сам по собі етап служби М.П. Урусова в Гродно є непримітним, що зазначається білоруськими краєзнавцями, які зробили спробу проаналізувати діяльність і перебування в місті гродненських губернаторів від часу створення губернії і до початку ХХ ст. На їхню думку, період служби М.П. Урусова не вирізнявся нічим особливим, оскільки співпав з внутрішнім спокоєм у губернії, а серед вагомих подій, які припали на той проміжок часу, можна виділити лише святкування 100-річного ювілею губернії [317]. Швидше за все, в Гродно, М.П. Урусов продовжував користуватися вже набутими зв'язками. Як зазначалося, в сусідній Віленській

губернії губернатором в цей час був М.І. Грузинський, з яким дружні стосунки встановилися ще у Володимирі.

З призначенням Урусова губернатором в Полтаву, можливо відстежити ситуацію з підбором ним помічників задля забезпечення вдалого виконання поставлених завдань. Тобто, формування власної «команди». Власне полтавський період Урусова добре розкривається завдяки спогадам Д.О. Іваненка, опублікованих у 1909 р. За протекцією Урусова з Гродно до Полтави було переведено двох його підлеглих. Першим з них був М.П. Шипін, який у Гродно служив неперемінним членом Гродненського у міських та земських справах присутствія. Знайомство Урусова з Шипіним відбулося ще у Володимирі, де останній служив секретарем губернського статистичного комітету у чині колезького асесора [184, с. 747]. Окрім того, він був одним з членів-засновників Володимирської ученої архівної комісії [238, с. 4]. Шипін не доводився ріднею Урусову, а тому міг бути виокремлений лише завдяки своїм професійним якостям. Завдяки ним, Урусов взяв його спочатку в Гродно, а потім і в Полтаву, підвищуючи по кар'єрній драбині. Іваненко писав, що «Шипин правая рука кн. Урусова, – дельный, трудолюбивый и тонкий законник – посевший за канцелярским столом и изучением законов и циркуляров» [162, с. 191]. У Полтаві Шипін проводив ревізію міської управи, ще не будучи призначеним на жодну посаду [162, с. 191]. Через рік служби в Полтаві, Урусов домагається перевodu для другого підлеглого з Гродно [162, с. 211]. Ним був радник губернського правління – Філонов, який під час подальших подій 1905 – 1906 рр. очолював каральний загін у Полтавській губернії.

Кадрові ротації мали об'єктивні причини, які полягали у Константиноградських подіях 1902 р., після яких і було призначено губернатором М.П. Урусова, але зважаючи на його схильність оточувати себе вірними людьми (як у випадку з Шипіним), то обидва переводи мають чітко виражені ознаки протекції. Характерною рисою кадрової політики, яку проводив Урусов, було намагання догодити обом сторонам – звільненому і призначеному. Так, Д. Симановського, зміщеного з посади на яку було призначено Шипіна, було переведено на рівнозначну в Гродно. Його батька – В. Симановського, який служив радником губернського правління, теж було направлено в Гродно на аналогічну посаду, а в Полтаву влаштовано Філонова. Звільненого з посади поліцеймейстера О.І. Гетінкау, Урусов призначив на знову запроваджену посаду неперемінного члена губернського комітету попечіння над народною тверезістю. Наступника Гетінкау на посаді поліцеймейстера – А.І. д'Айстетена, з часом було призначено Урусовим на посаду правителя власної канцелярії, тоді як О. Данилевському, що займав цю посаду раніше, Урусов виклопотав посилену пенсію [162, с. 211].

Через невдоволення губернатора роботою газети «Губернські відомості», був змушений залишити посаду редактора Д.О. Іваненко. Урусов підтримав його клопотання щодо заснування та видання приватної газети «Полтавський вісник», з яким той звернувся у Головне управління у справах друку (членом управління був О.В. Бельгард). Невдовзі дозвіл був отриманий [162, с. 191]. Дізнавшись про це, Іваненко першу телеграму відправив М.П. Урусову, дякуючи за сприяння у цьому питанні [162, с. 195]. Д.О. Іваненко так охарактеризував М.П. Урусова, з яким

ближче познайомився під час підготовки дозвільної документації для «Полтавського вісника»: «Пока же шло «собиране справок» и проч., прошлось ближе узнать губернатора кн. Урусова, который оказался джентльменом во всех отношениях, не смотря на свою вспыльчивость, подчас ставившую подчиненных ему лиц в неприятное положение» [162, с. 192].

Урусов ставився з повагою не лише до найближчих підлеглих. Подібне ставлення до службовців виражалося під час об'їзду губернії з інспекцією. Прибувши до села або містечка, Урусов особисто відвідував священиків та вищих представників місцевої влади, або через чиновника з особливих доручень надсилав візитівки [162, с. 192]. Такий підхід формував репутацію М.П. Урусова як добропорядного, не зарозумілого сановника.

Полтавський період характеризується тим, що М.П. Урусов позиціонував себе перш за все як представник влади, який знаходиться над суспільством, а тому обмежувався у своїх контактах відносинами «очільник – підлеглий». Брак спілкування в Полтаві Урусови компенсували в Катеринославській губернії, де за можливості проводили час. Це підтверджується епістолярними джерелами. У Полтавській губернії Урусови користувалися вже напрацьованими у Катеринославі зв'язками. Так, багато відомих катеринославських родин належали до дворянства Полтавської губернії, або мали в ній маєтності. Це такі як: Джунковські, Абазі, Міклашевські та ін. З полтавською гілкою Міклашевських Урусовими підтримувалися контакти, про що свідчить лист В.Г. Урусової [31].

До оточення Урусова в Полтаві належали члени Полтавської ученої архівної комісії І.Ф. Павловський та Л.В. Падалка (історики, культурно-громадські діячі). Знайомство з ними відбулося під час створення ПУАК, а в подальшому підтримувалося виключно у рамках ділових відносин. Це було зумовлено тим, що Микола Петрович не приділяв уваги комісії, довіряючи роботу її членам. Такі відносини збереглися і після завершення Урусовим служби у Полтавській губернії. Так, у квітні 1910 р. завершувалися організаційні роботи щодо проведення Південно-Російської виставки у Катеринославі. Полтавське земство брало активну участь у Виставці, особливо у експозиції кустарних промислів. Л.В. Падалка пропонував побудувати на території Виставки типову українську оселю, що мало звернути увагу на українську культуру та народні ремесла. Незважаючи на особисте знайомство Падалки з Урусовим, він звернувся з цією пропозицією не до нього, а до Д.І. Яворницького, який мав лобіювати цю ідею перед головою Розпорядчого комітету [157, с. 414]. Таким чином, можемо сказати, що сила службових зв'язків у мережі Урусова з часом втрачалася, сягаючи максимуму під час спільного проходження служби. Хоча це не є закономірністю, оскільки слід зважити на різний соціальний стан Л.В. Падалки та М.П. Урусова. Подібна ситуація була і з І.Ф. Павловським, з яким після знайомства в Полтаві спілкувався Яворницький, а Урусов не підтримував контактів. Хоча Павловський з повагою ставився до Миколи Петровича і запрошував його на святкування 200-річчя Полтавської битви [141, с. 3]. Подібні службові зв'язки були у М.П. Урусова з В.П. Трегубовим – полтавським міським головою, а також з деякими гласними міської думи: Г.І. Маркевичем, О.О. Несвицьким.

Під час губернаторства у Полтаві, Микола Петрович не був замішаний у гучних скандалах, а в тих що відбулися, він брав участь опосередковано, перебуваючи в тіні безпосередніх учасників. Таких можемо виділити два. Перший з них був пов'язаний з відкриттям у 1903 р. пам'ятника І. Котляревському та заборонаю присутнім на урочистому засіданні міської думи депутаціям виголошувати промови українською мовою [162, с. 212–220]. Основна критика щодо заборони була адресована В.П. Трегубову, тоді як він не мав повноважень для її запровадження. Заборона належала саме М.П. Урусову, як губернатору. Друга конфліктна ситуація мала місце з В.Г. Короленко – відомим письменником, громадським діячем, публіцистом. Свого піку конфлікт досяг у 1905–1906 рр., у зв'язку з публікаціями В.Г. Короленко про «Сорочинську трагедію», одним з головних винуватців якої Володимир Галактіонович вважав Урусова. Не маючи доказів санкціонування губернатором жорстокого придушення селянських виступів у Сорочинцях, Устивиці і Кривій руді, Короленко зосередився на звинуваченнях у небажанні Урусовим розібратися в ситуації та зупинити каральний загін. Але в подальшому так нічого і не було доведено, а проти самого Короленка було порушено карну справу за наклеп (у подальшому закрито за недостатністю доказів).

В.Г. Короленко був політично неблагодійним, а у 1879 р. його, за підозрою в революційній діяльності, було засуджено до заслання, в якому він провів 6 років. Після цього в його літературній діяльності часто використовувалася критика режиму. Виключно, як представник режиму, сприймався ним і Урусов, що призводило до загострення відносин. Урусов же мав сприймати Короленка як ворога режиму. Опосередковано це підтверджується таким фактом. 15 липня 1903 р. В.Г. Короленко виповнювалося 50 років. До цієї дати міською думою Полтави було прийнято постанову про піднесення письменнику вітальної адреси, хоча й з запізненням. Однак постанова не була виконана. Коли гласні звернулися до В.П. Трегубова за поясненнями, він відповів, що постанова не була підписана губернатором, а отже не набула чинності. Коли ж постанову було перезатверджено і прийнято текст адресу, Трегубов просто відмовився її підписати [162, с. 212]. Таким чином, саме Урусов стояв за невиконанням постанови, використавши для цього бюрократичні важелі. Трегубов же, як і у випадку з пам'ятником Котляревському, був виконавцем рішення Урусова.

Коли, у зв'язку з хворобою М.П. Урусов залишав посаду Полтавського губернатора, ряд міст губернії ухвалили клопотання щодо присвоєння йому звання їхнього почесного громадянина, а також були влаштовані проводи, на яких піднесено багато адресів. Як зазначав Д.О. Іваненко, «в общем, кн. Урусов оставил в Полтаве и в губернии добрые воспоминания» [162, с. 281].

У проміжок часу між службою в Полтаві та обранням губернським предводителем дворянства в Катеринославі, М.П. Урусова було призначено в Сенат. Посприяв цьому П.А. Столипін [173, с. 504–505]. Знайомство між Урусовим та Столипініним відбулося ще в дитинстві, а в подальшому переросло у дружні стосунки.

М.П. Урусов разом з П.А. Столипініним належали до старовинних дворянських родів і були однолітками. Перший з них народився 31 березня 1863 року, Столипін же народився 2 квітня 1862 року, а його батьком був обер-камергер Аркадій

Дмитрович Столипін [275, с. 7]. Голови родин були військовими. За однією з версій дитинство Петра Столипіна минуло у підмосковному маєтку Средніково, у якому колись мешкав поет М.Ю. Лермонтов, який доводився Столипіним ріднею (за іншою версією – у маєтку Колноберже під Ковно) [327, с. 6; 249, с. 112]. Батько П.А. Столипіна був учасником Кримської війни та севастопольським героєм, який дослужився до чину генерал-ад'ютанта [250, с. 112]. Певний час навіть був наказним отаманом Уральського козачого війська східного російського форпосту.

З набуттям сином шкільного віку, А.Д. Столипін разом з родиною переїздить до Вільно, де Петра влаштовують на навчання до Віленської гімназії у якій він навчався з 1874 по 1879 рік [327, с. 6]. На жаль, не має точних відомостей про те чи навчався у цій гімназії М.П. Урусов, та спираючись на той факт, що він у 1885 році закінчив Імператорський Олександрівський ліцей, можемо це припустити [187, с. 155]. Такий висновок можливий враховуючи, що термін навчання у ліцеї складав шість років, а до цього він безперечно мав навчатися у Вільно де мешкав з родиною. Тобто Микола Петрович навчався там у той самий період коли й П.А. Столипін, і напевно, тоді й відбулося їхнє знайомство. Цілком можливим є й факт їхнього спільного навчання. Безперечно були знайомі і їхні родини, чому сприяли традиції світського життя та розміри тогочасного Вільно. З 1879 року їхні шляхи розходяться, оскільки М.П. Урусов вступає до Олександрівського ліцею, а з переводом А.Д. Столипіна до Орла, туди переїздить і вся родина. Закінчував своє навчання П. Столипін у тамтешній гімназії, після якої, у 1881 році, вступив на фізико-математичний факультет Санкт-Петербурзького університету. У 1885 році його було затверджено кандидатом цього факультету [250, с. 112].

Свою службову кар'єру вони обидва розпочинали у Міністерстві внутрішніх справ. Але якщо Урусов все життя продовжував свій шлях по цій лінії, то П.А. Столипіна у 1886 р. за власним бажанням, було переведено до Департаменту землеробства та сільського господарства Міністерства державного майна [250, с. 112]. По службі М.П. Урусова та П.А. Столипіна є одне співпадіння – вони обоє були губернаторами Гродненської губернії. Більше того, саме Столипін замінив на цій посаді кн. Урусова, коли його було призначено у Полтаву. Під час свого гродненського періоду П.А. Столипін робив перші спроби реорганізації системи сільського господарства на манір хуторів німецького зразку [250, с. 114–117]. Цілком можливо, що цьому сприяла ревізія, проведена перед тим у губернії М.П. Урусовим [313, с. 105–106].

У фондах Російського державного архіву літератури і мистецтва зберігаються два листи від П.А. Столипіна до М.П. Урусова, які відносяться до полтавського періоду останнього, та є безперечним підтвердженням їхніх дружніх зв'язків.

Перший з листів датовано 22 серпня 1905 року. Він написаний ще під час перебування П.А. Столипіна на посаді губернатора у Саратові. У ньому, Столипін характеризує ситуацію з загонами козаків, які він використовував для наведення порядку у губернії під час селянських заворушень, та прохає Урусова приєднатися до клопотання перед Д.Ф. Треповим, який того часу очолював поліцію та командував жандармським корпусом, стосовно приписки до козацьких загонів офіцерів регулярної кавалерії, що у свою чергу мало сприяти їхній більшій дисциплінованості.

На цей крок його спонукали деякі deboші, влаштовані козаками [173, с. 504–505]. На жаль, фактів підтримки цього клопотання Урусовим немає, однак у подальшому командувати загонами було доручено генерал-ад'ютантам.

Саратовська губернія однією з перших в імперії зіштовхнулася з селянським рухом та революційними виступами. З такими ж проблемами довелося мати справу і М.П. Урусову на посаді губернатора Полтавської губернії. Цікаво те, що він використовував таку ж тактику боротьби з селянськими заворушеннями, як і Столипін.

Другий лист Столипіна підтверджує його участь в призначенні 1907 року М.П. Урусова в Сенат [173, с. 504–505]. Форма звертання Столипіна у листі до Урусова (а саме: «Милый Коля!» у першому листі, та «Дорогой Коля!» – у другому), а також його завершення («Твой старый друг П. Столыпин») передбачає дружні відносини Столипіна та Урусова. А протекція Столипіна у цьому питанні взагалі є непересічним фактом, оскільки за згадками доньки Столипіна – Марії Бок, батько не був прихильником таких взаємовідносин і відмовляв навіть рідні: «Конечно, с первых дней губернаторства моего отца стали осаждать просьбами о получении места. Даже я получала письма с просьбами о заступничестве. Мой отец терпеть не мог этих ходатайств о «протекции», и ни родные, ни знакомые не получали просимого, кроме очень редких случаев, когда были этого действительно достойны» [149, с. 116–117]. За рік до призначення Урусова в Сенат, він став членом Ради міністра внутрішніх справ. Подання на його призначення мав робити саме Столипін.

Відомими є й деякі факти зустрічей Урусова та Столипіна. Так, за спогадами М.П. Бок, князь Урусов відвідував її батька коли той перебував на посаді гродненського губернатора. Перебуваючи у Гродно, в губернаторському будинку Столипіна, М.П. Урусов катався на велосипеді амфіладою кімнат у їхньому будинку, що безумовно є свідченням їхніх близьких стосунків [149, с. 114]. Інша зустріч згадується у листі Я.Г. Гололобова до Д.І. Яворницького. Вона відбулася на початку грудня 1908 року у Петербурзі. Під час зустрічі за одним столом з Урусовим та Столипіним, як пише Я.Г. Гололобов, розмова велася про Яворницького [159, с. 131–132]. Зважаючи на свої часті відрядження у справах служби до Санкт-Петербурга, М.П. Урусов мав змогу бачитись з Столипіним, але інформації про подібні побачення немає.

Аналізуючи ці листи від Столипіна, можна зробити висновок, що окрім його дружніх стосунків з Урусовим знайомими були й їхні родини. Так, у кожному з своїх листів, Столипін переказував вітання дружині князя – Вірі Георгіївні, а також дякував за її пам'ять про нього.

Безперечно, що знайомство з дитинства у значній мірі сприяло подальшим дружнім стосункам між М.П. Урусовим та П.А. Столипіним, та не менш важливою була їхня близькість за поглядами та інтересами. Протягом свого життя вони залишалися переконаними монархістами, постійно підтверджуючи це власною службою. Близькими вони були й за своїми приватними захопленнями. Обоє цікавилися сільським господарством. Це захоплення у П.А. Столипіна помічалось ще з часів навчання у Віленській гімназії, а у зрілому віці захопило його повністю, та втілювалось у його політичних рішеннях, твердженнях та спітчах.

У 1909 р. Столипін відвідував Катеринославську губернію. Його метою була інспекція землевпорядних робіт на банківських, казенних та надільних землях губернії, для чого в супроводі був головноуправляючий землевпорядкуванням та землеробством – О.В. Кривошеїн (гофмейстер, а з 1910 р. – статс-секретар). Протягом 29–30 червня вони перебували в Новомосковському повіті, де відвідали поселення Попасне та В'язівка. Ними була проведена ревізія волосного правління, а також бесіди з посадовими особами та сходками селян означених селищ. Попасне було маєтком М.В. Родзянко (на той час депутата Державної думи, у подальшому – її голови). У 1911 р. очоливши Державну думу, М.В. Родзянко вважався саме «ставленником Столипіна» [152, с. 83–84]. Михайло Володимирович підтримував аграрну політику Столипіна, хоча у господарстві самого селяни не мали широких прав та нормальних земельних наділів. Ще у 1883 р. начальник жандармського управління повідомляв у департамент поліції, що селяни Родзянко мають наділ землі «весьма скудный и почти невыгодный для обработки» [290, с. 13]. Під час візиту П.А. Столипіна до губернії він мав зустрічатися і з М.П. Урусовим, який був в ній предводителем дворянства. Того часу Урусов займався процесом організації виставки, яка відбулася 1910 р. і почесними попечителями якої були обрані Столипін та Кривошеїн.

Знайомими між собою були родини М.П. Урусова та М.В. Родзянко. У одному з своїх листів (від 23 вересня 1910 р.) В.Г. Урусова писала про відвідини їхнього будинку та спільний обід з подружжям Родзянко [49]. Однак, більше згадок про позаслужбові контакти між ними ми не зустріли. Тому, на підставі цього можемо зробити висновок, що Урусов та Родзянко не мали між собою стосунків, які б виходили за рамки виключно службових. Вищезгадані відвідини пояснюються тогочасним світським етикетом, однією з норм якого було нанесення подібних візитів.

Микола II зазначав, що М.П. Урусов був «решительный враг Родзянко». Це твердження він ґрунтував на тому, що у 1912 р. Урусова не було обрано до Державної ради від земства, причиною чому і був Родзянко [156, с. 307]. Наведений ним факт не зовсім відповідає дійсності. 5 вересня 1912 р. Микола Петрович був обраний членом Державної ради від земства на позачерговому засіданні Губернського земського зібрання, а перед цим його кандидатуру було балотовано дворянством губернії. Обраним від дворянства був В.І. Карпов, який з 1907 до весни 1912 р. вже був членом Державної ради і вибув зі складу її членів за жеребом. Таким чином, його було переобрано дворянством [258, с. 37–38]. В.І. Карпов був давнім знайомим М.В. Родзянко. Михайло Володимирович часто звертався до послуг Карпова у складних юридичних та політичних питаннях. Таким чином, Урусов міг змінити своє ставлення до Родзянко після свого необрання від дворянства. Безперечно, що Михайло Володимирович мав вплив у дворянських колах губернії, однак, на нашу думку, обрання Віктора Івановича Карпова відбулося без його протекції. Нами не було виявлено фактів, які б це підтверджували. На той час В.І. Карпов сам користувався значною підтримкою та повагою дворянства, яка була підкріплена вдалим виконанням обов'язків члена Державної ради після свого першого

обрання. Це й дозволило йому бути переобраним. Близькість з Родзянко сприяла його політичній та громадській вазі.

Урусовим були програні вибори до Державної ради від земства у 1915 р. На них Микола Петрович отримав 24 виборчі шари, а його опонент – П.В. Каменський – 28. Таким чином обраним виявився Каменський [212, с. 7]. Петро Валерійович був великим землевласником, протягом 18 років був предводителем дворянства Маріупольського повіту (1890–1908 рр.) він обирався до III Державної думи і очолював центральне бюро партії «Союз 17 жовтня» [307, с.463–464]. Таким чином, він був близьким до Родзянко, але його обрання теж не можна сприймати як виключно протекцію Михайла Володимировича, про що говорить його авторитет земського діяча та 18 років головування дворянством вищезазначеного повіту. Окрім того, у 1916 р. Урусов мав змогу пройти до Державної думи від дворянства губернії, але сам відмовився від балотування.

Тому означений Миколою II конфлікт між Родзянко та Урусовим у більшій мірі є конфліктом амбіцій та інтересів двох особистостей, конкуруючих за вплив у Катеринославській губернії. Свідченням наявності таких амбіцій з боку Урусова можуть бути наведені раніше слова товариша міністра внутрішніх справ Володимира Федоровича Джунковського, який відзначав, що Микола Петрович дивився на губернію як на свою вотчину, не рахуючись з губернатором Колобовим, якого більше сприймав як свого підлеглого [155, с. 492]. Якщо Урусов мав подібні амбіції на рівні губернії, то Родзянко, після обрання Головою Державної думи, максимізував їх до рівня держави. Подібне позиціонування зазначалося його сучасниками.

Відчуваючи підвищену увагу до себе, Родзянко болісно реагував на будь які дії влади, що притісняли «права і свободи» Думи. Іноді доходило до того, що Михайло Володимирович влаштовував скандал через невідповідне до його статусу місце в потязі, або через те, що городовий не віддав честь «другій особі імперії» і т.д. [249, с. 114–126]. На думку російського дослідника І.Л. Архіпова, влада була змушена рахуватися з подібними психологічними особливостями Родзянко, аби запобігти ускладнень у відносинах. Пізніше Родзянко докоряли за те, що він швидко адаптувавшись до посади голови, звик до думки, що «Государственная дума – это я, Родзянко», і став частіше видавати свою власну думку за «голос народного представительства» [171, с. 95]. Родзянко дійсно був упевнений в тому, що від нього багато в чому залежить здатність Думи впливати на урядовий курс і вирішення вагомих суспільних питань. На відміну від своїх попередників, Михайло Володимирович активно користувався правом «всеподданнейшего доклада». Причому, коли імператор не поспішав з аудієнцією, показуючи невдоволеність депутатами, Родзянко заявляв, що «достоинство Думы оскорблено», погрожував піти у відставку і скласти з себе звання камергера. Якщо ж Микола II поступався якимсь вимогам, М.В. Родзянко терміново повідомляв в Думі про отриману перемогу, надаючи цьому забарвлення власного політичного впливу [169, с. 55–56; 163, с. 42–45].

За таких умов і виникла проблема розподілу сфер впливу в губернії, апогеєм якої стали вибори до Державної думи. Посилювалися протиріччя між Урусовим та Родзянко різністю ідеологічних платформ. Якщо Урусов був монархістом і виступав за самодержавство, то Родзянко схилився до конституційної монархії з сильною представницькою владою.

Щодо В.І. Карпова, то він теж до 1912 р. бував у будинку Урусових [48]. Окрім того, він активно підтримував ініціативи Урусова на місцевому рівні. Так, у випадку з будівництвом лікарні Червоного хреста, він був найактивнішим прибічником Урусова в тому, аби земство виділило на це фінансування. Тобто, незважаючи на міжособистісні протиріччя, вони активно працювали на благо губернії. М.П. Урусов та М.В. Родзянко у 1914 р. взагалі одночасно були висунуті Катеринославською міською думою на присвоєння звання почесних громадян міста. Більшість формулювань у списку їхніх заслуг перед містом є однаковими, що підтверджує їх співпрацю у важливих суспільних питаннях [125, с. 3].

Через владні амбіції Урусова він мав напружені особисті стосунки не лише з Родзянко, а й з очільниками Губернської земської управи. Основою для загострення відносин слугувала ситуація довкола попечителя губернської земської лікарні. Не бажаючи поступатися своїм впливом на заклад та, екстраполюючи його на губернський рівень, Микола Петрович вступав у протиріччя з І.К. Абазою (1906 – 1913 рр.) та його наступником на посаді голови губернської управи – К.Д. фон Гесбергом. Лише в 1912 р. Урусов відмовляється від посади попечителя закладу. Причиною цьому була реалізація Урусовим власних планів на державному рівні – обрання членом Державної думи.

Окрім згадуваного В.І. Карпова, Микола Петрович підтримував зв'язки з його молодшим братом – Костянтином Івановичем. Саме К.І. Карпов був заступником Урусова на посаді Головноуповноваженого Червоного хреста. [111, с. 4]. Під час Першої світової війни разом з Урусовим працював Іоган Яковлевич Езау, який у 1905-1908 рр., а потім у 1918 р. був міським головою Катеринослава [252, с. 9]. І.Я. Езау згадував, що добре познайомився він з Урусовим ще під час Південно-Російської виставки 1910 р. [178]. На виставці Іоган Яковлевич очолював її дирекцію [252, с. 11]. Саме Езау запропонував Урусову застосувати для обслуговування потреб Червоного хреста меннонітів, оскільки вони відповідально ставилися до роботи, а також не були мобілізовані [178]. Залученим до роботи в общині Червоного хреста був Ю.А. Павловський – відомий катеринославський «просвітянин». З 1912 по 1914 рр. він працював ординатором-хірургом в общині. З кінця лютого 1912 р., коли у Катеринославі були відновлені нічні чергування лікарів швидкої медичної допомоги, одним з трьох чергових став Юхим Арсенійович. Формуванню колективу Червоного хреста допомагав і Д.І. Яворницький. Так Дмитро Іванович влаштував до Дамського комітету пана Мельникова, якого В.Г. Урусова взяла посаду помічника секретаря комітету. Секретарем же був пан Шимкович [58]. Встановити походження та службовий шлях двох згаданих осіб нам не вдалося. До оточення Урусова в Червоному хресті також належала низка катеринославців: Г.Г. Харченко, А.Є. Вартминський, Д.Ю. Юрасов.

Окрім згаданих представників вищих державних органів влади, Микола Петрович був знайомий з П.Д. Святополк-Мирським та М.О. Маклаковим. З першим М.П. Урусов мав бути знайомий завдяки Г.П. Алексєєву та частим відвідинам Катеринославської губернії на початку своєї кар'єри. Святополк-Мирський протягом трьох років (1897–1900 рр.) служив губернатором Катеринославської губернії. З М.О. Маклаковим Урусов був знайомий з часів губернаторства в Полтаві. Миколу Олексійовича у березні 1906 р. було призначено управляючим Полтавською казеною палатою. Через хворобу Миколи Петровича, їхня спільна служба була недовгою. Посилаючись на це знайомство, Д.І. Яворницький просив Урусова звернутися до Маклакова, аби той посприяв у дослідницько-етнографічній роботі історика [86]. У подальшому, П.Д. Святополк-Мирський та М.О. Маклаков очолювали Міністерство внутрішніх справ.

Сприяло оформленню оточення М.П. Урусова на найвищому рівні і навчання в Олександрівському ліцеї. Фактично однолітками він був з такими його випускниками: В.М. Коковцевим (Голова ради Міністрів, Міністр фінансів), С.І. Тімашевим (Міністр торгівлі та промисловості) [187, с. 232–233]. Встановленню знайомств сприяв закритий характер цього навчального закладу та спільне навчання.

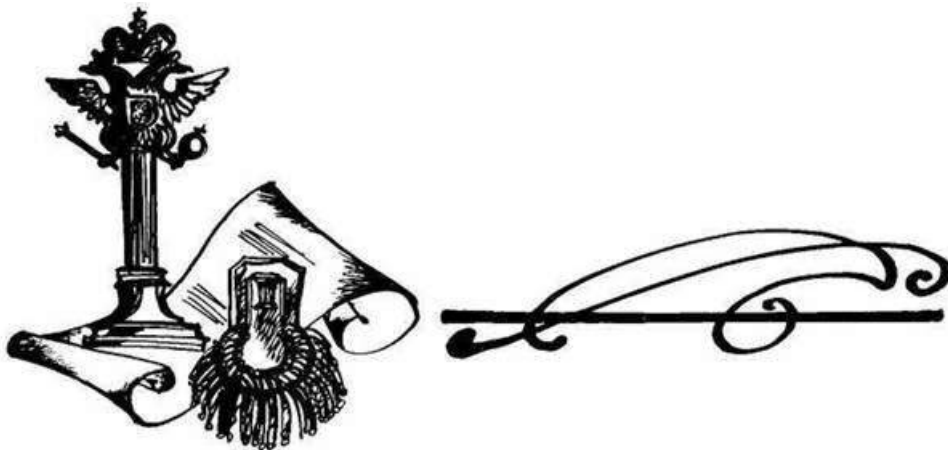
Підсумовуючи викладене, можемо сказати, що М.П. Урусов володів розгалуженою мережею соціальних зв'язків. Микола Петрович активно підтримував та користувався родинними зв'язками, як на побутовому так і на службовому рівнях, що забезпечувалося включенням його рідні до владних структур держави. Так, вдалий шлюб з В.Г. Алексєєвою, забезпечив його підтримкою з боку свого тестя – Г.П. Алексєєва у питаннях служби, а в подальшому дав змогу стати одним з найбільших землевласників Катеринославської губернії, завдяки успадкованому маєтку – Котівка. При цьому, нами не було віднайдено жодного звернення від М.П. Урусова з проханням про складання йому протекції. Останній же активно її надавав своєму найближчому оточенню (Шипін, Філонов, Яворницький та ін.). Аналізуючи складені ним протекції, можемо зробити висновок, що вони були вигідні і для самого Миколи Петровича, оскільки особи, які її отримували, зачасту служили під керівництвом Урусова, або допомагали здійснювати його проекти. Таким чином, існувала пряма залежність між ними та князем, який завдяки сприянню у різного роду питаннях створював, а потім посилював її. Виключення становить лише Д.І. Яворницький, який був близьким другом родини Алексєєвих – Урусових.

Мережа зв'язків М.П. Урусова була дворівневою. До неї входили як представники дворянського стану, так і різночинці. Безумовно, що питома вага дворян серед контактів Миколи Петровича була значно вищою, що було обумовлено становою специфікою суспільства, походженням і статусом Урусова. Однак найбільш активним був його зв'язок з Д.І. Яворницьким. У більшості випадків, саме через Яворницького йшли контакти з особами не дворянського походження. Так, Яворницький мав широку мережу власних зв'язків і міг вільно контактувати в її межах з різночинцями, які у більшості своїй були представниками інтелігенції, тоді як Урусов не міг собі цього дозволити через невідповідність статусу. Окрім того, ведення контактів лише через Яворницького оптимізувало для Урусова процес спілкування з акторами не своєї мережі. Так, цікавим у цьому відношенні є робота

катеринославської «Просвіти», активні діячі якої у більшості своїй працювали в закладах та організаціях, очолюваних Урусовим. Лідируючі позиції у ній мав і Д.І. Яворницький. Тому, за нашою гіпотезою, яку підтверджу Є. Чикаленко, Урусов не міг дозволити ліквідувати «Просвіту», оскільки це могло б призвести до погіршення відносин з Яворницьким і іншими її діячами, що викликало б розбалансування механізмів роботи Катеринославської УАК (Біднов, Дорошенко, Синявський), Реального училища (Синявський), губернського училищного комітету (Синявський) та навіть Червоного хреста (Павловський).

Характеризуючи такі показники мережі як сила і тривалість зв'язків в ній, можемо зазначити, що існувала пряма залежність між ними та службою Миколи Петровича. Зв'язки набуті ним до губернаторства в Полтаві вирізняються більшою стабільністю та силою (Тереніни, Грузинські, Столипін, Шипін, Філонов). Більш пізні, характеризуються існуванням контактів виключно в службовій площині, що зі зміною місця служби призводило до їхнього затухання. Це пояснюється поступовим службовим зростанням Миколи Петровича, який в Полтаві був вже самостійним досвідченим адміністратором, а також географією місць служби. Якщо до Полтави він служив на великій відстані від Катеринославської губернії, в якій була зосереджена основна частина його мережі і контакти з акторами були не такими частими, то в Полтаві, а тим більше в Катеринославі, він міг її активно використовувати, компенсуючи брак спілкування. Більшість позаслужбових зв'язків М.П. Урусова, були встановлені у приватному порядку, оскільки Урусови не були світськими особами.

Висновки

Дослідження суспільно-політичного портрету князя М.П. Урусова дає можливість зробити наступні висновки.

На теперішній момент, існує низка досліджень різного характеру і наукової вартості, прямо чи опосередковано присвячених М.П. Урусову, але загалом його постать у запропонованих тематичних, хронологічних і територіальних рамках ще не стала предметом системного вивчення. Подібна ситуація склалася під дією об'єктивних факторів. Так, якщо до 1917 р. перевага в дослідженнях віддавалася визначенню загальної ролі дворянства в історичному поступі, то після означеної дати, з відомих причин, ця тема виявилася поза межами уваги вчених, оскільки високопоставлені представники дворянства, до яких належав князь М.П. Урусов, не визнавалися об'єктом дослідження в межах парадигми радянської історичної науки. Лише в сучасних умовах у вітчизняній історіографії намітилося зростання інтересу до дворянського стану.

Головними джерелами є архівні матеріали, справочинна документація владних інституцій у яких працював, або з якими був пов'язаний службовими зв'язками М.П. Урусов, законодавчі акти що регламентували його роботу, а також джерела особистого характеру – спогади, щоденники, листування. Різні за походженням та характером джерела, доповнюють одне одного і є репрезентативними та вірогідними.

Дослідження особистості М.П. Урусова засвідчує, що він був типовим представником дворянства з традиційними для цього суспільного стану світоглядом і нормативно-ціннісною системою. Урусову притаманна і низка особливих характеристик, які походять з виховного процесу в родині, оточення, службової кар'єри.

У житті М.П. Урусова умовно можемо виокремити три головні аспекти, що справили на нього найбільший вплив – формування його особистості під впливом традиційного для дворянства виховання, а також службова та громадська діяльності. Ці складові взаємопов'язані між собою і не можуть розглядатися у відриві одна від одної.

Одним з ключових факторів становлення особистості дворянина і його подальшого життєвого успіху було походження. Так, будучи вихідцем з відомого та знатного дворянського роду, представники якого належали до оточення російської монаршої родини (і навіть були у далеких родинних зв'язках з Романовими), доля М.П. Урусова, як успішного службовця, була практично заздалегідь визначеною. Саме походження та статки його батьків дозволили Урусову отримати освіту у Олександрівському ліцеї, що якісно вплинуло на подальшу службову кар'єру. На традиціях роду базувався і процес виховання в родині, в основі якого була теза про виняткову роль дворянства в Росії і неподільності власного блага та блага престолу.

До особливостей виховання в родині Урусових можемо віднести розвиток творчого потенціалу дітей. На той час, культивувалася традиційна для дворянства форма господарювання – сільське господарство. У результаті М.П. Урусов, так і

його брати були великими землевласниками, активно розвивали тваринництво і навіть брали участь у започаткуванні та організації сільськогосподарських товариств. З розвитком капіталістичних відносин Урусов залишався принциповим прихильником сільського господарства, вбачаючи в ньому основу дворянства та платформу для якісної еволюції стану в умовах нових історичних викликів. Такий збіг у цінностях і інтересах дітей родини вказує на послідовність і зваженість виховного процесу, що було типовим для поважних дворянських родин.

Швидке просування по службі забезпечувалося не лише походженням і освітою, а й категоріями мислення М.П. Урусова, які залишалися незмінними протягом життя. Ключовою серед них був неухильний захист інтересів монархії, навіть силовими методами (придушення аграрного руху в Полтавській губернії у 1902 та 1905–1906 рр.) Хоча, Урусов був наділений вмінням вирішувати питання громадської непокори і дипломатичним шляхом (страйк 1894 р. у Переславлі-Залеському). Тим не менше, під час власної служби М.П. Урусов проявив себе як послідовний, цілеспрямований керівник, з жорстким стилем управління. Такий підхід до управління допоміг М.П. Урусову доволі швидко пройти службовий шлях від чиновника департаменту духовних справ іноземних віросповідань Міністерства внутрішніх справ до посади губернатора.

Службові досягнення сприяли поступовому залученню М.П. Урусова до служби у вищих органах державної влади, а саме в Сенаті та Державній раді. Незважаючи на свою чітку державницьку позицію, М.П. Урусов залишався поза політикою, не маючи членства в жодній політичній партії або організації політичного спрямування. До притаманних Урусову рис відносяться широка ерудиція та здатність аналітично мислити, які підкріплювалися його амбітністю (інколи навіть завищеною), що дозволяло досягати поставленої мети.

М.П. Урусов займав активну громадську позицію у питаннях благодійності та попечительської роботи. Основними сферами його уваги були освіта та медицина. Він фінансував будівництво церков, відкривав навчальні заклади, лікарні, притулки, а також матеріально брав участь у окремих громадських ініціативах. Багато благодійницьких проєктів М.П. Урусова були спрямовані на дворянський стан, але були й винятки. Так, за власний кошт ним утримувалися родини селян, годувальники яких були призвані до лав армії під час світової війни, а розбудоване ним в Катеринославі відділення Червоного хреста забезпечувало потреби всієї губернії. Все це сприяло розвитку духовності та освіченості населення губернії. Інтерес Урусова до благодійницької роботи був обумовлений людяністю і релігійністю, притаманними його особистості.

На формування особистості М.П. Урусова і її подальшу еволюцію впливало його оточення, сформоване ним протягом життя. Мережі комунікативних зв'язків Урусова притаманна дворівневість. Якщо в основі службових зв'язків лежали взаємовідносини з рівними собі за статусом, а також відносини «керівник – підлеглий», то приватний рівень складали родинні зв'язки, а також наближені до родини особи. Характерною рисою зв'язків в мережі була взаємність, а подекуди і взаємовигідність. Урусов активно користувався протекцією учасників власної

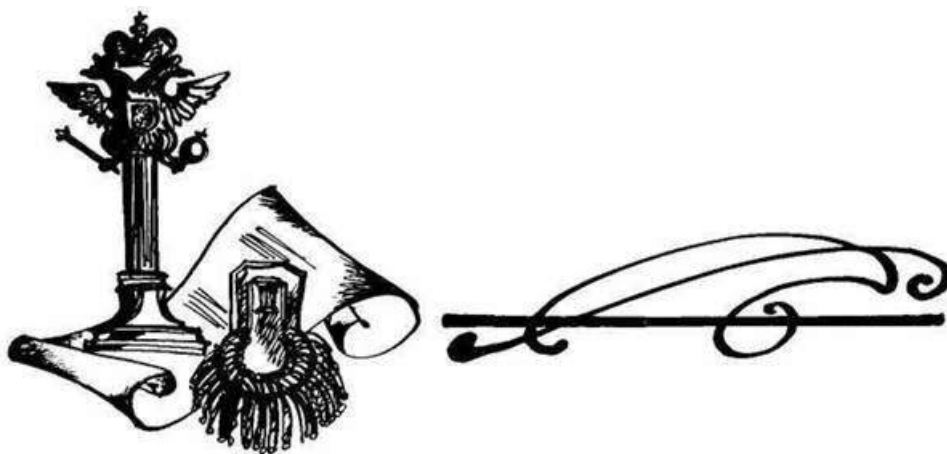

соціальної мережі, що дозволило йому обійняти низку впливових посад, а також сам надавав протекцію.

Такі взаємини, цілком характерні для того історичного періоду, коли, зачасти, перевага віддавалася не професійним якостям претендента на посаду, а його походженню, родинній близькості, спільним знайомствам тощо. Це сприяло слабкості дворянського стану, як стійкого соціального, політичного та культурного утворення, покликаного захищати державні устої та існуючий режим. М.П. Урусова, до певної міри, можна вважати виключенням з цього правила, оскільки наявність управлінських та організаторських рис, виправдовує протекціонізм по відношенню до нього. Професійність також була ключовою умовою для надання протекції Урусовим.

Окреме місце в системі зв'язків М.П. Урусова займають його відносини з Д.І. Яворницьким, які тривали протягом багатьох років. Їх результатом є низка вдало реалізованих культурних та освітніх проєктів. Під впливом Яворницького, в Урусова навіть сформувалося прихильне ставлення до української історії і культури. У своїх контактах М.П. Урусов був послідовним і намагався їх зберігати протягом життя.

Таким чином, можемо вважати, що в особистості князя М.П. Урусова і його життєвому сценарії в узагальненій формі відобразилася доля тогочасного дворянства, яке в 1917 р. пережило повну руйнацію власної системи ідеалів і переконань, втративши таким чином свою батьківщину, майно, сенс подальшого буття, а подекуди (як у випадку з М.П. Урусовим) і власне життя. Однією з головних причин цього можна вважати відсутність згоди в середовищі самого дворянства, яке виявилось включеним у капіталістичні відносини в економіці та децентралізаційні процеси в політиці, що і викликало початкове розмивання традиційних норм і цінностей, а в подальшому – розпад всієї системи.

Перелік використаних джерел та літератури

I. Джерела

а) архівні матеріали

Державний архів Володимирської області (ДАВО)

1. Ф. 262. Владимирское губернское по фабричным и горнозаводским делам присутствие. – Оп. 1. – Спр. 455. Вязниковское фабричное присутствие.

Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО)

2. Ф. 1684. – Оп. 2. – Спр. 188а. Екатеринославская земская управа – 1863, 1866 - 1912, 1915 - 1916, 1918 гг.
3. Ф. 1684. – Оп. 2. – Спр. 299. Екатеринославское дворянское депутатское собрание. г. Екатеринослав – 1851, 1855, 1857–1859, 1863, 1871, 1873, 1877, 1880–1881, 1883–1886, 1889, 1893, 1899, 1902–1909, 1911, 1913–1916.
4. Ф. 1684. – Оп. 2. – Спр. 318. Екатеринославская мариинская женская гимназия. г. Екатеринослав 1900 – 1919 гг.
5. Ф. 1684. – Оп. 2. – Спр. 336. Екатеринославская губернская земская больница 1863–1917 гг.
6. Ф. 1684. – Оп. 4. – Спр. 646. Котовское волостное правление. с. Котовка Новомосковского уезда Екатеринославской губернии.

Державний архів Одеської області (ДАОО)

7. Ф. 154. Особистий фонд Б.В.Едуардса. – Оп. 1. – Спр. 10. Листи до Б.В. Едуардса.

Державний архів Полтавської області (ДАПО)

- 7а. Ф. 80. Полтавское губернское правление, г. Полтава Полтавской губернии (1802–1918). – Оп. 1. – од. зб. 927а. Дело 1–го стола Полтавского губернского правления о службе Полтавского губернатора Двора Его Величества камергера князя Николая Урусова.

Дніпропетровський національний історичний музей

ім. Д.І. Яворницького (ДІМ)

8. ДІМ. – Доверенность князя Н.П. Урусова – М.Л. Сергиенко. 1917 г. Оригинал. – арх.24369.
9. ДІМ. – Едуардс Б.В. Лист до Д.І. Яворницького. 21.10.1910 р. – арх.24715.
10. ДІМ. – Журнал ради Краєзнавчого музею ім. О.М. Поля. 1908 р. Рукопис. – ДА – К – 94/п. – 3.

11. ДІМ. – Перелік подорожувань по місцевостях Полтавщини був. Полтавського губернатора князя Урусова протягом 1902–1905 рр. Рукопис. – арх. 24377.
12. ДІМ. – Свидетельства Ундол-Степановского конного завода князя Н.П. Урусова Екатеринославской губ. Новомосковского уезда Котовской волости. 1902 г. (заполнен. и чистые бланки). – арх. 544.
13. ДІМ. – Свідोцтво М.І. Харченко, про закінчення нею в 1916 р. курсів для запасних сестер милосердя при Катеринославському місцевому управлінні Російського товариства Червоного хреста. 21.06.1916 р. – арх. 24192.
14. ДІМ. – Удостоверение главноуполномоченного по устройству беженцев Юго-Западного фронта члену Государственного совета шталмейстеру Высочайшего двора князя Н.П. Урусова. 3.08.1915 г. Действующая армия. Оригинал. – арх. 24375.
15. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 8.04.1894 р. – арх. 20570.
16. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 27.05.1894 р. – арх. 20622.
17. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 19.07.1894 р. – арх. 20571.
18. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 27.04.1895 р. – арх. 20588.
19. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 24.11.1895 р. – арх. 20610.
20. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 31.12.1895 р. – арх. 20634.
21. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 28.03.1898 р. – арх. 20586.
22. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 10.11.1898 р. – арх. 20577.
23. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 24.10.1899 р. – арх. 20589.
24. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 24.12.1899 р. – арх. 20603.
25. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 17.04.1900 р. – арх. 20612.
26. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 7.10.1900 р. – арх. 20604.
27. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 28.11.1900 р. – арх. 20601.
28. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 18.01.1901 р. – арх. 20631.
29. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 22.01.1902 р. – арх. 20582.
30. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 14.02.1902 р. – арх. 20573.
31. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 15.07.1902 р. – арх. 20598.
32. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 16.11.1902 р. – арх. 20602.
33. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 15.02.1903 р. – арх. 20633.
34. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 30.10.1903 р. – арх. 20609.
35. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 16.11.1903 р. – арх. 20581.
36. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 3.02.1904 р. – арх. 20579.
37. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 19.07.1904 р. – арх. 20580.
38. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 27.12.1904 р. – арх. 20574.
39. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 9.02.1906 р. – арх. 20627.
40. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 20.12.1906 р. – арх. 20575.
41. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. Не пізніше 28.12.1906 р. – арх. 20590.
42. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 30.01. – 12.02.1907 р. – арх. 20592.
43. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 3.10.1908 р. – арх. 20637.

44. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 24.10.1908 р. – арх. 20639.
45. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 2.09.1909 р. – арх. 20628.
46. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 21.12.1909 р. – арх. 20617.
47. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 1909 р. – арх. 20597.
48. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 1909 р. – арх. 20640.
49. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 23.09.1910 р. – арх. 20616.
50. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 13.11.1910 р. – арх. 20606.
51. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 25.11.1910 р. – арх. 20614.
52. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 1910 р. – арх. 20641.
53. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 22.12.1911 р. – арх. 20636.
54. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 23.10.1911 р. – арх. 20611.
55. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 21.09.1912 р. – арх. 20613.
56. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 23.04.1914 р. – арх. 20576.
57. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 22.10.1914 р. – арх. 20583.
58. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. Не раніше 1914 р. – арх. 20587.
59. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 22.07.1916 р. – арх. 20635.
60. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 23.07.1917 р. – арх. 20599.
61. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 24.01.1918 р. – арх. 20600.
62. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 15.02.1924 р. – арх. 20591.
63. ДІМ. – Урусова В.Г. Лист до Д.І. Яворницького. 25.12.1926 р. – арх. 20593.
64. ДІМ. – Урусова В.Г. та Размарица С.І. Лист до Д.І. Яворницького. 05.11 р. – арх. 18947.
65. ДІМ. – Урусова В.Г. та Урусов М.П. Лист-запрошення до Д.І. Яворницького. [19].01.[не раніше 1909 р.] – арх. 24770.
66. ДІМ. – Урусов В.П. Лист до Д.І. Яворницького. 16.05.1894 р. – арх. 20623.
67. ДІМ. – Урусов В.П. Лист до Д.І. Яворницького. 17.05.1894 р. – арх. 20596.
68. ДІМ. – Урусов М.П. Лист до Г.Г. Харченка. (б.д.) – арх. 23099.
69. ДІМ. – Урусов М.П. Лист до Д.І. Яворницького. 3.03.1899 р. – арх. 20618.
70. ДІМ. – Урусов М.П. Лист до Д.І. Яворницького. 19.04.1899 р. – арх. 20572.
71. ДІМ. – Урусов М.П. Лист до Д.І. Яворницького. 23.05.1899 р. – арх. 20619.
72. ДІМ. – Урусов М.П. Лист до Д.І. Яворницького. 20.03.1901 р. – арх. 20621.
73. ДІМ. – Урусов М.П. Лист до Д.І. Яворницького. 30.08.1902 р. – арх. 20595.
74. ДІМ. – Урусов М.П. Лист до Д.І. Яворницького. 30.08.1902 р. – арх. 20625.
75. ДІМ. – Урусов М.П. Лист до Д.І. Яворницького. 11.10.1904 р. – арх. 20620.
76. ДІМ. – Урусов М.П. Лист до Д.І. Яворницького. 25.03.1905 р. – арх. 20632.
77. ДІМ. – Урусов М.П. Лист до Д.І. Яворницького. 30.06.1905 р. – арх. 20568.
78. ДІМ. – Урусов М.П. Лист до Д.І. Яворницького. 21.09.1907 р. – арх. 20567.
79. ДІМ. – Урусов М.П. Лист до Д.І. Яворницького. 11.03.1909 р. – арх. 20585.
80. ДІМ. – Урусов М.П. Лист до Д.І. Яворницького. 25.05.1909 р. – арх. 20608.
81. ДІМ. – Урусов М.П. Лист до Д.І. Яворницького. 27.05.1909 р. – арх. 20630.
82. ДІМ. – Урусов М.П. Лист до Д.І. Яворницького. 19.08.1909 р. – арх. 20629.
83. ДІМ. – Урусов М.П. Лист до Д.І. Яворницького. 20.10.1909 р. – арх. 20615.
84. ДІМ. – Урусов М.П. Лист до Д.І. Яворницького. 17.07.1914 р. – арх. 20607.

85. ДІМ. – Урусов М.П. Лист до Д.І. Яворницького. (б.д.) – арх. 20624.
86. ДІМ. – Урусов М.П. Лист до Д.І. Яворницького. 30.07. [...] – арх. 20638.
87. ДІМ. – Урусов П. Лист до Д.І. Яворницького. 29.10.1909 р. – арх. 20569.

Центральний державний архів кінофотофонодокументів
Санкт - Петербурга (ЦДАКФФД СПб)

88. Учреждения Александровского Отдела Попечительства о глухонемых. – П. 247.

Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК)

89. Ф. 265. Алексеев Г.П. – Оп. 1. – Спр. 66.
90. Ф. 278. Киевское жандармское полицейское управление ж.д. – Оп. 1. – Спр. 316. Приказ главного начальника снабжений армий Юго-Западного фронта от 30 июня 1915 г. о назначении главноуполномоченным по устройству беженцев князя Урусова.
91. Ф. 332. Кичкасский отдел Екатерининской ж.д. – Оп. 4. – Спр. 2. Телеграмма унтер-офицерам железнодорожных станций от 25 декабря 1915 г. о разрешении главному уполномоченному Российского общества Красного креста князю Урусову вывозить продукты для нужд общества из пределов Одесского военного округа.
92. Ф. 715. Комитет Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза. – Оп. 1. – Спр. 115. Переписка с главноуполномоченным по устройству беженцев об оказании помощи беженцам.
93. Ф. 719. Управление главноуполномоченного РОКК при армиях Юго-Западного фронта. – Оп. 1. – Спр. 46. Переписка с общинами РОКК и другими учреждениями об открытии, оборудовании и финансировании лечебных учреждений РОКК.
94. Ф. 719. Управление главноуполномоченного РОКК при армиях Юго-Западного фронта. – Оп. 1. – Спр. 53. Переписка с особоуполномоченным РОКК при IX армии об оборудовании, финансировании и личном составе лечебных учреждений РОКК при армии.

б) періодичні видання

95. А.С. Освящение памятника Екатерине II / А.С. // Южная заря. – 13 июня 1914 г. – С. 3–4.
96. В Государственном совете. // Южная заря. – 13 июня 1914 г. – С. 2.
97. В Красном кресте. // Приднепровский край. – 9 апреля 1917 г. – С. 4.
98. В Красном кресте. // Приднепровский край. – 10 июня 1917 г. – С. 4.
99. Губернское земское собрание // Екатеринославская земская газета. – 29 января 1916 г. – С. 3–4.
100. Губернское земское собрание // Екатеринославская земская газета. – 2 февраля 1916. – С. 3.

101. Губернское дворянское собрание // Екатеринославская земская газета. – 11 октября 1916 г. – С. 4.
102. Дворянский бал // Русская правда. – 25 января 1911 г. – С. 4.
103. Земские дела // Южная заря. – 14 июня 1914 г. – С. 2.
104. К открытию больницы Красного креста // Русская правда. – 4 января 1911 г. – С. 3.
105. Князь Н.П. Урусов // Русская правда. – 8 сентября 1912 г. – С. 4.
106. Красный крест. // Приднепровский край. – 8 апреля 1917 г. – С. 3.
107. Курсы для подготовки сестер милосердия // Приднепровский край. – 24 января 1917 г. – С. 5.
108. Местные дела // Южная заря. – 13 мая 1914 г. – С. 5.
109. Местные дела // Южная заря. – 7 июня 1914 г. – С.4 (паньковка).
110. Местные дела // Южная заря. – 14 июня 1914 г. – С. 3.
111. Местная жизнь // Приднепровский край. – 20 января 1917 г. – С. 4.
112. Местная жизнь // Приднепровский край. – 7 февраля 1917 г. – С. 4.
113. Местная хроника // Екатеринославская земская газета. – 25 марта 1916 г. – С. 6.
114. Местная хроника // Екатеринославская земська газета. – 10 июня 1916 г. – С. 7.
115. На выставке // Южная заря. – 8 сентября 1910 г. – С. 2.
116. Награды по Красному кресту // Приднепровский край. – 1 марта 1917 г. – С. 4.
117. НС. По Красному кресту / НС // Приднепровский край. – 2 марта 1917 г. – С. 3.
118. НС. В Красном кресте / НС // Приднепровский край. – 8 марта 1917 г. – С. 5.
119. НС. Красный крест / НС // Приднепровский край. – 18 марта 1917 г. – С. 4.
120. Н. С-в. Дамский кружок Красного креста. / Н. С-в. // Приднепровский край. – 15 января 1917 г. – С. 4.
121. О помещениях для лазаретов // Приднепровский край. – 12 апреля 1917 г. – С. 4.
122. О правах и обязанностях попечителя больницы // Южная заря. – 12 июня 1914 г. – С. 5.
123. Освящение больницы Красного Креста // Южная заря. – 31 декабря 1910 г. – С. 3.
- 123а. Отчёт Отделения за 1910 год // Записки Одесского отделения Русского технического общества. – 1911. – № 2. – С. 1–37.
124. Порядок заседаний сельско-хозяйственного съезда // Южная заря. – 16 сентября 1910 г. – С. 2–3.
125. Почетные граждане города Екатеринослава // Южная заря. – 16 февраля 1914 г. – С. 3.
126. Пребывание министра торговли и промышленности – С.И. Тимашева // Южная заря. – 7 сентября 1910 г. – С. 3.

- 126а. Проект положения о съезде деятелей по горному делу, металлургии и машиностроению в г. Екатеринославе // Записки Екатеринославского отделения Русского технического общества. – 1910. – № 5–6. – С. 255–258.
- 126б. Протокол заседания Совета 4 июня 1909 года // Записки Екатеринославского отделения Русского технического общества. – 1909. – № 7–8. – С. 382–384.
127. Раут в городском доме // Южная заря. – 7 сентября 1910 г. – С. 3.
128. Раут у князя и княгини Урусовых // Русская правда. – 25 января 1911 г. – С. 4.
129. Рескрипт на имя В.Г. Урусовой // Приднепровский край. – 24 января 1917 г. – С. 4.
- 129а. Родзевич-Белевич, А.Ф. Областная промышленная выставка в Екатеринославе / А.Ф. Родзевич-Белевич // Горно-Заводской Листок. – 1908. – № 134. – С. 10947–10949.
130. Сельско-хозяйственный съезд // Южная заря. – 8 сентября 1910 г. – С. 2.
131. Сельско-хозяйственный съезд // Южная заря. – 14 сентября 1910 г. – С. 4.
132. Сельско-хозяйственный съезд // Южная заря. – 16 сентября 1910 г. – С. 2–3.
133. Список лиц заменивших обычные новогодние поздравления и визиты денежными пожертвованиями. // Приднепровский край. – 1 января 1917г. – С. 8.
134. Список сум, поступивших в Екатеринославское отделение И.Р. Технического общества на постройку собственного дома для курсов и лекций // Записки Екатеринославского отделения Русского технического общества. – 1910. – №1–2. – С. 101.
135. Списки лиц внесших пожертвования в «Фонд свободы», вместо пасхальных визитов. // Приднепровский край. – 6 апреля 1917 г. – С. 5.
136. Сумцов Н.Ф. Д.И. Эварницкий. / Н.Ф. Сумцов // Южный край. – 24 ноября 1913 г. – С. 6.
137. Тимченко П. Отчет об устроенном Екатеринославским местным управлением Красного Креста 21 октября 1916 г. В г. Екатеринославе и его пригородах однодневном кружечном сборе пожертвований в пользу строящегося при больнице Красного креста храма – памятника / П. Тимченко // Приднепровский край. – 6 февраля 1917 г. – С. 4.
138. Урусов Н.П. Ответ. / Н.П. Урусов // Приднепровский край. – 21 мая 1917 г. – С. 6.
139. Ф. Вышинский. Письмо в редакцию / Ф. Вышинский // Южная заря. – 14 сентября 1910 г. – С. 4.
140. Ф.П. Губернское дворянское собрание / Ф.П. // Русская правда. – 21 января 1911 г. – С. 3.
141. Ф.П. Губернское дворянское собрание / Ф.П. // Русская правда. – 22 января 1911 г. – С. 3–4.
142. Ф.П. Губернское дворянское собрание / Ф.П. // Русская правда. – 23 января 1911 г. – С. 4–5.

143. Ф.П. Губернское дворянское собрание / Ф.П. // Русская правда. – 25 января 1911 г. – С. 4–5.
144. Х. Городской исполнительный комитет / Х // Приднепровский край. – 11 марта 1917 г. – С. 3.
145. Чрезвычайное губернское земское собрание // Екатеринославская земская газета – 5 августа 1916 г. – С. 3.
146. Ч.С. Что будет в «Потемкинском дворце»? / Ч.С. // Приднепровский край. – 8 января 1917 г. – С. 5.
147. N.N. Вечер в пользу Красного креста / N.N. // Южная заря. – 14 февраля 1914 г. – С. 3.

в) мемуари, щоденники та епістолярна спадщина

148. Богданович А.В. Три последних самодержца / Богданович А.В. – М.: Изд-во «Новости», 1990 – 604 с.
149. Бок М.П. П.А. Столыпин. Воспоминания о моем отце. – Нью-Йорк: Издательство имени Чехова, 1953. – 348 с.
150. Васильчиков И.С. То что мне вспомнилось... / И.С. Васильчиков. – М.: ОЛМА-ПРЕСС звездный мир, 2002. – 191 с.
151. Вернадский В.И. Письма Н.Е. Вернадской: 1909 - 1940. / Вернадский В.И., Вернадская Н.Е., Левшин Б.В. – М.: Наука, 2003 – 298 с.
152. Глинка Я.В. Одиннадцать лет в Государственной думе (1906-1917). Дневник и воспоминания. / Глинка Я.В. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 400 с.
153. Грабе Ю.П. Дневник. Режим доступа: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=37793>
154. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба добровольческой армии. Май – октябрь 1918 г. / Деникин А.И. – Мн.: Харвест, 2002. – 464 с.
155. Джунковский В.Ф. Воспоминания: в двух томах / Джунковский В.Ф., Панина А.Л. – Т.2. - М.: Издательство им. Собакиных, 1997. – 882 с.
156. Дневники и документы из личного архива Николая II. – Минск.: Харвест, 2003. – 365 с.
157. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип.1: Листи вчених до Д.І. Яворницького / Упоряд. С.В. Абросимова, А.І. Перкова, О.В. Піцик, Н.Г. Чередник – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – 888 с.
158. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І. Яворницького / Упоряд. С.В. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова та ін.; Під заг. ред. Н.І. Капустіної. – Дніпропетровськ, 1999. – 460 с.
159. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д.І. Яворницького / Укладачі С.В. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова та ін.; За заг. ред. Н.І. Капустіної. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – 740 с.

160. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д.І. Яворницького до діячів науки і культури / Упоряд. С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; За заг. ред. Н. Капустіної. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – 500 с.
161. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д.І. Яворницького / Укладачі: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.]; За заг. ред. Н. Капустіної. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2010. – 952 с.
162. Иваненко Д.А. Записки и воспоминания. 1888 - 1908 pp. / Иваненко Д.А. – Полтава.: Отделение электр. типогр. Д.И. Подземского, 1909. – 285 с.
163. Коковцов В.Н. Из моего прошлого. Воспоминания (1903-1919 гг.) / Коковцов В.Н. – кн. 2. – М.: «Наука», 1992. – 458 с.
164. Короленко В.Г. Сорочинская трагедия (по данным судебного расследования) / Короленко В.Г. – СПб.: Типография Н.Н. Клобукова, 1907. – 82 с.
165. Наумов О.Н. Из уцелевших воспоминаний / Наумов О.Н. – Нью-Йорк: Russian Printing house, 1954. – кн. 2. – 584 с.
166. Орлов В.Г. Двойной агент. Записки русского контрразведчика / Орлов В.Г. – М.: Современник, 1998. – 352 с.
167. Половцев А.А. Дневник государственного секретаря А.А. Половцева / А.А. Половцев. – М.: Наука, 1966. – т.1. – 552 с.
168. Революцией призванные: воспоминания екатеринославских рабочих, 1893 – 1917 гг. / Упоряд. В.Я. Борщевський. – Днепропетровск.: Промінь, 1978. – 196 с.
169. Родзянко М.В. Крушение империи [Репринтное издание]. / Родзянко М.В. – Харьков: СП «Интербрук», 1990. – 263 с.
170. Ромашкевич А.Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса. Год второй. (1-е октября 1904 г. – 1-е октября 1905 г.) / Ромашкевич А.Д. – Полтава.: Электрическая типо-литография И.А. Дохмана, 1905. – 116 с.
171. Савич Н.В. Воспоминания / Савич Н.В. – СПб.: «Logos», 1993. – 490 с.
172. Семенников В. Монархия перед крушением / Семенников В. – Л.: Государственное издательство, 1927. – 311 с.
173. Столыпин П.А. Переписка. / Столыпин П.А., Пожигайло П.А. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 704 с.
174. Трушнович А.Р. Воспоминания корниловца: 1914 –1934 / Сост. Я.А. Трушнович. – Москва – Франкфурт: Посев, 2004. – 336 с.
175. Чабан М. У старому Катеринославі. (1905 – 1920 pp). Хрестоматія. Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів. – Дніпропетровськ.: ІМА-прес, 2001. – 360 с.
176. Черкашин Р. Ми – березильці. Театральні спогади-роздуми / Черкашин Р., Фоміна Ю. – Харків.: Акта, 2008. – 336 с.
177. Чикаленко Є.Х. Щоденник (1907 - 1917) / Чикаленко Є.Х. – т.1. – К.: Темпора, 2004. – 428 с.

178. Esau Johan «My life» – Режим доступу: http://findarticles.com/p/articles/mi_hb3474/is_n3_v62/ai_n28677737/pg_28/?tag=mantle_skin;content
179. Letters of life in an aristocratic Russian household before and after the revolution. Amy Coles and princess Vera Urusov. USA.: Edwin Mellen Press, 2000. – 433 p.

г) довідники

180. Адрес-календарь Виленского генерал-губернаторства на 1868 год. – Вильна, 1868. – 812 с.
181. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1904 год. – Полтава: Типо-литография Губернского правления, 1904. – 49 с., 133 с., 99 с.
182. Виленський православний некрополь. – Вільна.: Типографія І. Блюмовича, 1892. – 422 с.
183. Екатеринославский адрес-календарь. 1916 г. – Екатеринослав.: Губернская типография, 1916. – X, 505 с.
184. Памятная книжка Владимирской губернии. – Владимир на Клязьме: Типо-литография Владимирского губернского правления, 1895. – 828 с.
185. Памятная книжка Владимирской губернии. – Владимир на Клязьме: Типо-литография Владимирского губернского правления, 1900. – 415 с., 90 с., 68 с., 208 с.
186. Памятная книжка Гродненской губернии на 1902 год. – Гродна: Губернская Типография, 1902. – 408 с., 41 с., 89 с., 74 с.
187. Памятная книжка лицеистов: 1811 – 1911. – СПб.: Типография министерства внутренних дел, 1911. – с. 155
188. Придворный календарь – СПб.: 1911 – 683 с.
189. Приднепровье: Календарь-ежегодник. на 1910 г. – Екатеринослав: Типография М.С.Копылова, 1909. – 388 с.
190. Приднепровье: Календарь-ежегодник. на 1914 г. – Екатеринослав: Типография М.С.Копылова, 1913. – 424 с.
191. Список высшим чинам государственного, губернского и епархиального управлений. – СПб.: Государственная типография, 1901. – 278 с., XLI
192. Список высшим чинам государственного, губернского и епархиального управлений. – СПб.: Государственная типография, 1902. – 281 с., XLI
193. Список высшим чинам государственного, губернского и епархиального управлений. – СПб.: Государственная типография, 1903. – 283 с., XLII
194. Список высшим чинам государственного, губернского и епархиального управлений. – СПб.: Государственная типография, 1904. – 285 с., XLII
195. Список высшим чинам государственного, губернского и епархиального управлений. – СПб.: Государственная типография, 1906. – 288 с., XLVI
196. Список высшим чинам государственного, губернского и епархиального управлений. – СПб.: Государственная типография, 1907. – 295 с.

д) статистичні матеріали

197. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. 11., Ч. 4. Екатеринославская губерния. – СПб.: Типография Департамента Генерального штаба, 1850. – 3 с., 186 с.
198. Волости и важнейшие селения Европейской России. Губернии новороссийской группы. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1886. – Вып.8 – 158 с.
199. Список сестер милосердия Российского общества Красного Креста, назначенных для ухода за ранеными и больными воинами в лечебные учреждения Красного Креста, военного ведомства, общественных организаций и частных лиц. – Петроград. 1915. – 924 с.

е) законодавчі акти

200. Общий Гербовник Дворянских Родов начатый в 1797 г. – часть VI – СПб.: 1799. – 317 с.
201. Положение об особых преимуществах гражданской службы в отдаленных местностях, а также в губерниях Западных и царства Польского // Свод законов Российской империи. – т.3. – СПб.: Русское книжное товарищество «Деятель», 1912. – книга 3. – с. 330 – 343
202. Сборник законов о Российском дворянстве. – СПб.: Книжный магазин юридической литературы Д.В. Чичинадзе., 1901. – XII, 412 с.
203. Свод губернских учреждений. Положение о губернских и уездных земских учреждениях // Свод законов Российской империи. – т.2. – СПб.: Русское книжное товарищество «Деятель», 1912. – книга 3. – с. 209 – 258
204. Устав о службе по определению от правительства // Свод законов Российской империи. – т.3. – книга 1.– СПб.: Русское книжное товарищество «Деятель», 1912 – с. 1 – 179

ж) справочні матеріали

205. Витте С.Ю. Записка по крестьянскому делу председателя высочайше утвержденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности / Витте С.Ю. – СПб, Тип. В.Ф. Киршбаума, 1904. – 106 с.
206. Высший подъем революции 1905-1907 гг: Вооруженные восстания. Ноябрь-декабрь 1905 года. / Под ред. академика А.М. Панкратова – часть IV – М.:Изд-во Академии наук СССР, 1955. – 1004 с.
207. Гражданская война на Украине, 1918 – 1920 гг. Сборник документов и с. материалов. – т.1. – К.:Наукова думка,1967– вып.1. – 996 с.
208. Древности. Труды Московского археологического общества / Под ред. В.К. Трутовского – М.:1902 г. – 372 с.
209. Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX-начало XX вв.) / Дякин В.С. – СПб.: Лисс, 1998. – 1000 с.

210. Журнал чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания 19 июня 1911 г. с приложениями – Екатеринослав.: Типография губернского земства, 1911. – 2 с., 62 с.
211. Журнал чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания 1 августа 1914 г. – Екатеринослав.: Типография губернского земства, 1914. – III с., 31 с.
212. Журнал чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания 15 сентября 1915 г. – Екатеринослав.: Типография губернского земства, 1915. – 80 с.
213. Журнал чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания 31 марта 1916 г. – Екатеринослав.: Типография К.А. Андрущенко, 1916. – IV, 76 с.
214. Журнал чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания 27 июля 1916 г. – Екатеринослав.: Типография губернского земства, 1916. – 149 с.
215. Журнал чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания 20 ноября 1916 г. – Екатеринослав.: Типография губернского земства, 1916. – 49 с.
216. Журналы Екатеринославского губернского земского собрания 48-й очередной сессии 1913 г. с приложениями – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1914. – LXIII, 1847 с.
217. Журналы Екатеринославского губернского земского собрания 49-й очередной сессии 1914 г. с приложениями – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1915. – LIII, 1312 с.
218. Журналы Екатеринославского губернского земского собрания 51-й очередной сессии 1917 г. с приложениями – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1917. – XXIX, 850 с.
219. Журналы заседаний Екатеринославского губернского земского собрания демократизированного состава. (чрезвычайная сессия 25 – 29 июня 1917 г.) – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1917. – 6 с., IX, 1 с., 2 с., 275 с.
220. Журналы чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания 16 и 17 июня 1910 г. – Екатеринослав.: Типография губернского земства, 1910. – IV, III, 323 с.
221. Журналы чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания 10 – 11 июня 1914 г. – Екатеринослав.: Типография губернского земства, 1914. – V, 400 с.
222. Красный террор в годы Гражданской войны / Под ред Ю.Фельштинского – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2004. – 512 с.
223. Крестьянское движение в революции 1905 года в документах. / Под ред. Н. Карпова – Л.: Гос. Издательство, 1926 – 276 с.
224. Крестьянское движение 1901 – 1904 гг. Сборник документов. / Под ред. А.М. Анфимова – М.: Наука, 1998. – 368 с.

225. Летописи Екатеринославской учёной архивной комиссии / Под ред. А.С. Синявского – Екатеринослав, 1915 – Вып. 10 – 365 с., 1- 15 с., 65 – 96 с., 1 – 4 с.
226. Маслов П. Аграрный вопрос в России / Маслов П. – т.2. – СПб, 1908. – 458 с., 136 с.
227. Материалы к истории русской контрреволюции: погромы по официальным документам. – т.1. – СПб.: Типография товарищества «Общественная польза», 1908. – ССХV, 454 с.
- 227а. Отчёт по постройке в Екатеринославе дома для вечерних курсов и лекций. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1912. – 22 с.
228. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 43-й очередной 1908 г. сессии – Екатеринослав.: Типография губернского земства, 1909. – XXIII, 245 с.
229. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 44-й очередной 1909 г. сессии – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1910. – 263 с., XXXVIII
230. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 46-й очередной 1911 г. сессии – Екатеринослав.: Типография губернского земства, 1912. – LIV, 270 с.
231. Постановления Екатеринославского чрезвычайного губернского земского собрания с 31 января по 3 февраля 1908 г. с приложениями к ним – Екатеринослав.: Типография губернского земства, 1908. – IV, 300 с
232. Постановления Екатеринославского чрезвычайного губернского земского собрания 23 мая 1908 г. с приложениями к ним – Екатеринослав.: Типография губернского земства, 1908. – II, 143 с.
233. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 43-й очередной 1908 г. сессии. – Екатеринослав.: Типография губернского земства, 1909. – 2378 с.
234. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 44-й очередной 1909 г. сессии. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1910. – 2137 с.
235. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 45-й очередной 1910 г. сессии – Екатеринослав.: Типография губернского земства, 1911. – 2263 с.
236. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 47-й очередной сессии 1912 г. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1913. – LIX, 2508 с.
237. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского Земского собрания 1866 – 1913 гг. – Ч.II. – Вып.2. – Екатеринослав.: Типография К.А. Андрущенко, 1916. – 1212 с.
238. Труды Владимирской ученой архивной комиссии. – Владимир.: Типолитография губернского правления, 1899 – книга 1. – 172 с., 48 с., 34 с., 26 с.

239. Труды Владимирской ученой архивной комиссии. – Владимир.: Типолитография губернского правления, 1900. – книга II. – 190 с., 68 с., 64 с., 24 с., 26 с., 31 с.
240. Труды Владимирской ученой архивной комиссии. – Владимир.: Типолитография губернского правления, 1901. – книга III. – 368 с., 58 с., 148 с., 40 с.
241. Труды Владимирской ученой архивной комиссии. – Владимир.: Типолитография губернского правления, 1902. – книга IV. – 86 с., 106 с., 28 с., 38 с., 99 с., 32 с.
242. Труды Владимирской ученой архивной комиссии. – Владимир.: Типолитография губернского правления, 1904. – книга VI. – 164 с., 95 с., 49 с., 87 с., 95 с., 20 с., 50 с., 35 с.
243. Труды местных комитетов по нуждам сельскохозяйственной промышленности. – т.32 Полтавская губерния. – СПб.: Типография Гольдберга, 1903. – 830 с.
244. Труды Полтавской учёной архивной комиссии / под ред. действ. чл. комиссии: В.И. Василенка, Л.В. Падалки и И.Ф. Павловского – Полтава.: Электрическая типография И.А. Дохмана, 1905. – Вип.1 – 209 с., I – IXс., 1 – 137 с., I – III с.
245. Урусов Н.П. Отчет Екатеринославского губернского предводителя дворянства очередному губернскому дворянскому собранию 1913 г. за трехлетие с 1 января 1911 по 1 сентября 1913 г. / Урусов Н.П. – Екатеринослав: Типография К.А. Андрущенко, 1913. – 71 с.

II. Література

246. Абросимова С.В. З історії видання монографії Д.І. Яворницького «Історія запорозьких козаків» / С.В. Абросимова. // Січеславський альманах. – Д.: 2009, - вип.4. – с.5 – 23
247. Абросимова С.В. «Как говорят...»: из повседневной жизни екатеринославского дворянства XIX в. (по материалам эпистолярной коллекции музея) / С.В. Абросимова. // Скарби музеїв: збірник статей. Матеріали обласної наукової конференції до Міжнародного дня музеїв 2003 р. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – 156 с.
248. Абросимова С.В. Катеринославська «Просвіта» у культурно-громадському житті Наддніпрянщини (За матеріалами епістолярної спадщини академіка Дмитра Яворницького) / С.В. Абросимова // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.19. - 2010 – с. 548 – 551
- 248а. Альбом Южно-Русской Областной сельскохозяйственной промышленной и кустарной Выставки в г. Екатеринославе 1910 года. – С.-Пб: издание Уполномоченного учебного отдела Министерства торговли и промышленности на выставке Б.Н. Клебанова, типография Р. Голике и А. Вильборг, 1910. – 276 с.
249. Архипов И. Л. Председатель Государственной Думы М.В. Родзянко / И.Л. Архипов. // Отечественная история. – 2006. - № 3. – с. 114-126

250. Афанасьева Т.Ю. Гродненские губернаторы (1801-1917 гг.) : документально-биографические очерки). / Т.Ю. Афанасьева, Р.Ф. Горячева, В.В. Швед. – Гродно: Гродн. тип., 2007. – 168 с.
251. Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917 гг.) / Бахтурина А.Ю. – М.:РОССПЭН., 2004. – 388 с.
252. Безсонов А.И. Экскурсия по меннонитскому Екатеринославу-Днепропетровску / А.И. Безсонов, О.В. Безсонова. //Российские немцы. – 2008. – №3. – с. 8 – 12
253. Бобринский А. Дворянские Роды Внесенные в Общий Гербовник Всероссийской Империи / А. Бобринский. – ч.1 – СПб.:1890. - 758 с.
254. Бобринский А. Дворянские Роды Внесенные в Общий Гербовник Всероссийской Империи / А. Бобринский. – ч.2 – СПб.:1890. – 798 с.
255. Воспоминания помещика Верхнеднепровского уезда Екатеринославской губернии капитана Варфоломея Федоровича Крупянского об участии его в войнах с Турцией и Францией в период 1807-1816 гг. – Екатеринослав: Типография бывшегоДитятковского товарищества (И.В.Тищенко), 1912. –VII, 109 с.
256. Вирський Д. Єврейський погром восени 1905 р. у Кременчуці. / Д. Вирський. // Історичний журнал. – 2006. – №2. – с. 110 – 117
257. Вырубов Г.Н. Записка об устройстве Императорского Александровского лицея и программах преподавания в нем / Г.Н. Вырубов. – СПб.: 1901 г. – 19 с.
258. Государственный совет. – Петроград.: Типография Петроградской тюрьмы, 1915. – 110 с.
259. Грановеттер М. Сила слабых связей/ М. Грановеттер. // Экономическая социология. – Т. 10. № 4. – Сентябрь, 2009. – с. 31 – 50.
260. Гусина М. Страницы истории дома № 19 по набережной реки Фонтанки./ М. Гусина // Фонтанка: культурно-исторический альманах. - ЦГПБ им. В. В. Маяковского; отв. ред. З. А. Рудая. – СПб., 2010. – № 6. – с. 64 – 80.
261. Гюрюн К. Армянское досье. / К. Гюрюн. – Баку.: Язычы, 1993. – 176 с.
262. Демченко З. «Гори, гори, моя звезда...» / З. Демченко //Медицинский вестник Украины. – сентябрь 2006. – №35 – 36 – с. 4
263. Джалилова Е.Г. Луганчане в первой мировой войне / Е.Г. Джалилова. // Луганск и луганчане (материалы научных исследований). Вып.2. - Луганск: изд-во "Шико" ООО "Виртуальная реальность", 2008. - 154 с.
264. Дмитриевский Н.М. День за днем, год за годом: хроника жизни Томска в XVII-XX столетиях / Н.М. Дмитриевский. – Томск.: Издательство Томского университета, 2002. – 206 с.
265. Долгоруков П. Российская родословная книга. / П. Долгоруков. – СПб.: Типография Эдуарда Веймара., 1855. – ч.2. – 308 с.
266. Дубина В.С. “Особый путь” русского дворянства в отечественной и зарубежной историографии / В.С. Дубина, С.В. Польской // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2009 – т.11. – №2 – с. 227–234.

267. Дудина Т. Мясницкая, 44. Двадцать новелл из истории дома / Т.Дудина. – М.: «Художник и книга», 2005 – 176 с.
268. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.): монографія / Л.М. Жванко. – Х.: ХНАМГ, 2010. – 360 с.
269. Забабурова Н.В. "Она задумчивой красой очаровательней картины" (к истории стихотворения А. С. Пушкина "Кто знает край...") / Забабурова Н.В.// Культура. – Ростовская электронная газета. – №18(48). – 23 сентября 2000. – Режим доступа до публікації: <http://www.relga.sfedu.ru/n48/cult48.htm>
270. Захарычева Т. Вечный губернатор Теренин. / Т. Захарычева. – Режим доступа до публікації: <http://ulpressa.ru/news/2009/05/30/article83998/>
271. Зенгер Т.Г. Пушкин у Трубецких/ Зенгер Т.Г.// «Звенья» — М. – Л.: Изд. «Academia», 1934. — т. III—IV. – с. 221 – 231.
272. Золоті імена в історії міста. Почесні громадяни Катеринослава: Бібліограф. видання / Упоряд.: І. Голуб, В. Лазебник. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2009. – 72 с.
273. Иванов А.А. Дома и люди: из истории петербургских особняков / А.А. Иванов. – Москва.: Центрполиграф ; Санкт-Петербург.: МиМ-Дельта, 2005. – 490 с.
274. Иванов К.И. Фабрика «Красное эхо»: 1849 – 1949 гг. / К.И. Иванов. – Переславль-Залесский: Переславский совет ВООПиК, 2004. – 142 с.
275. Изгоев А. П.А. Столыпин. Очерк жизни и деятельности / Изгоев А. – М.: кн-во К.Ф. Некрасова, 1912. – 136 с.
276. Ильин А.В. Об Особом совещании по устройству беженцев (1915 - февраль 1917 г.) /А. В. Ильин.// Правоведение. -1991. - № 5. - с. 49 – 57.
277. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Днепропетровская область / АН УССР. Ин-т истории; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. – К.: Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР, 1977. – 837 с.
278. Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А. Г. Болебруха. – Дніпропетровськ: Грані, 2006. – 596 с.
279. История Правительствующего Сената за двести лет. 1711 – 1911. – т.5. – СПб.: Сенатская типография, 1911. – 222 с.
280. История СССР с древнейших времен до наших дней. В 12 тт. / Под ред. Б.А. Рыбакова. – Т.3. – М.: Наука, 1967. – 746 с.
281. К десятилетию Полтавской ученой архивной комиссии. Отчет со дня открытия, с 26 октября 1903 г. по 26 октября 1913 г / Состав. И.Ф. Павловский – Полтава: Т-во Печатное дело, 1913. – 24 с.
282. Кодан С.В. Кузница императорских кадров Царскосельский - Александровский лицей в системе подготовки государственных служащих в России в XIX - начале XX вв. / С.В. Кодан. // Чиновник. – 2003. – №1 (23) – с. 70–79.
283. Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХІХ століття. / І.І. Колесник // Український історичний журнал. – 2008. - №1. – с.169 – 193

284. Корнилова А.В. Кавказское окружение Лермонтова в альбомах современников / А.В. Корнилова. // М. Ю. Лермонтов: Исследования и материалы. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1979. – с. 373–391
285. Коробейников Ю.В. Исторический опыт осуществления общественной помощи нуждающимся органами местного самоуправления России в 1864 – 1917 гг.: дис. ... кандидата ист. наук.: 07.00.02 / Ю.В. Коробейников – Ставрополь: 2003. – 320 с.
286. Кулабухов В.С. Кастовость дворянства в системе пореформенной эволюции / В.С. Кулабухов. // Электронный журнал «Знание. Понимание. Умение» – 2008. – № 6 – Режим доступа до публікації: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2008/6/Kulabukhov/>
287. Линдер И.Б. Спецслужбы России за 1000 лет. / И.Б. Линдер, С.А. Чуркин. – М.: Рипол Классик, 2008. – 784 с.
288. Лучка Л.М. Бібліотека катеринославського дворянина Г.П. Алексєєва: історія приватної колекції / Л.М. Лучка // Придніпров'я: історико-красназавчі дослідження: Зб. наук. пр. / Гол. ред. С.І. Світленко. – вип. 4 – 2007. – с. 63 – 71.
289. Лысенко Л.М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX). / Л.М. Лысенко – М.: Изд-во МПГУ, 2001. – 358 с.
290. Марчук А. Тот самый Родзянко / А. Марчук // Вісті Придніпров'я. – 1999. – № 24. – с. 13.
291. МВД России: Энциклопедия / Под ред. В.Ф. Некрасова – М.: Олма-Пресс, 2002. – 624 с.
292. Могилевский К.И. "Преддумье" / К.И. Могилевский // Родина. – 2007. – № 5. – с. 34–38
293. Муравьева О.С. «Во всем блеске своего безумия» (Утопия дворянского воспитания) / О.С. Муравьева. // Русские утопии (Альманах «Канун»). – СПб.: Издательство «Terra fantastica», 1995. – Вып. 1. – с. 154–178.
294. Назарова Л.Н. Лермонтов в отряде генерала А. В. Галафеева в 1840 г.: (Об одном рисунке из альбома П. А. Урусова) / Л.Н. Назарова // М. Ю. Лермонтов: Исследования и материалы. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1979. – с. 415–419.
295. Нарбут А.Н. Князья Урусовы. Родословные росписи. / А.Н. Нарбут. – М.: 2007. – 92 с.
296. Недря К.М. М.П. Урусов і його роль у громадському та культурно-освітньому житті Катеринославщини (1908 – 1918 рр.) / К.М. Недря // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д.: Національний гірничий університет, 2009. – Вип. 6. – с. 222 – 226.
297. Недря К.М. Південно-руська обласна сільськогосподарська, промислова та кустарна виставка 1910 року у м. Катеринослав як джерело до вивчення економічного потенціалу краю початку XX ст. / К.М. Недря // Гуманітарний журнал. – 2008. - № 3 – 4. – с. 135 – 139.
298. Недря К.М. «Твой старый друг П. Столыпин» (до історії стосунків М.П. Урусова та П.А. Столипіна). / К.М. Недря // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д.: Національний гірничий університет, 2010. – Вип. 7. – с. 156 – 162.

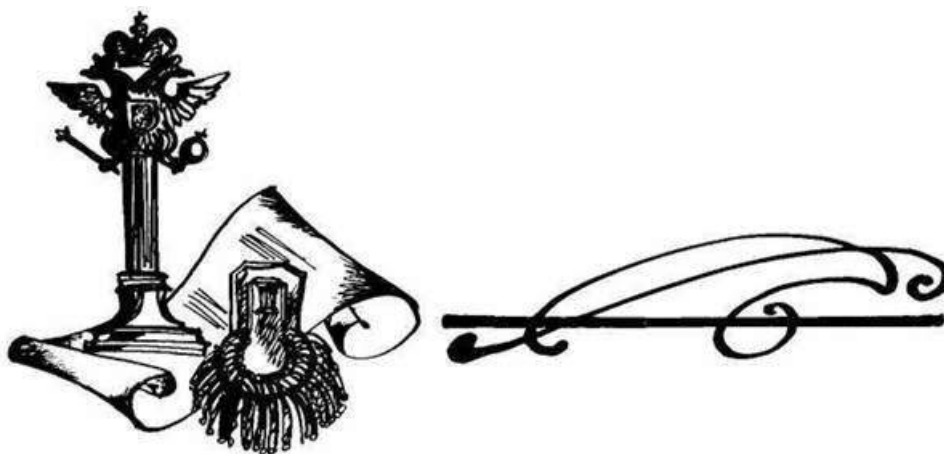
299. Недря К.М. Червоний хрест. Катеринославський досвід. (1908 – 1917). / К.М. Недря // Гуманітарний журнал. – 2009. - №3 – 4. – с. 137 – 144.
300. Нефедов С. А. Демографически-структурный анализ социально-экономической истории России. Конец XV – начало XX века. / С.А. Нефедов. – Екатеринбург.: Издательство УГГУ, 2005. – 543 с.
301. Новикова Е.Э. Государственный совет в годы Первой мировой войны. 1914 – 1917 гг.(из истории кризиса «Верхов» накануне февральской буржуазно-демократической революции.): дис. ... кандидата ист. наук. / Е.Э. Новикова. – М.:1985. – 232 с.
302. Отчет-альбом Южно-Русской областной сельскохозяйственной, промышленной и кустарной выставки, в г. Екатеринославе, с 1-го июня 1910 по октябрь 1911 года. – Екатеринослав: Типо-цинкография Г. Берга, 1912г. – 666 с.
303. Павловський І.Ф. Полтавці: Ієрархи, державні і громадські діячі і благодійники / І.Ф. Павловський. – Полтава.,1914. – 296 с.
304. Первин Л. Психология личности: Теория и исследования / Л. Первин, О. Джон. — М.: Аспект Пресс, 2001.— 607 с.
305. Перетяткович Г.И. Повольже в XV и XVI веках. (Очерки из истории края и его колонизации) / Г.И.Перетяткович. – М.: Типография Грачева,1877. – 331 с.
306. Путеводитель и каталог Южно-Русской областной выставки, устроенной Екатеринославским Губернским Земством в городе Екатеринославе с 1 июля по 25 сентября 1910 г. / [Сост. Авчинников А.] – Екатеринослав: Тип. М.С.Копылова, 1910. – 128 с.
307. Рожков В. Церковные вопросы в Государственной думе / В. Рожков – М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2004. – 560 с.
308. Романчук Л. В Екатеринославе царя унизили при придворных / Л. Романчук // Комсомольская правда – 2006. – 27 червня – с.9
309. Русская военная периодическая печать, 1702-1916: библиографический указатель. – М.: типография Библиотеки им. В. И. Ленина,1959. – 243 с.
310. Саматыя В. Проблема беженцев в Беларуси в годы первой мировой войны/ В. Саматыя. // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2003. — № 2. – с.25-32.
311. Світленко С.І. Місцеве самоврядування Катеринославщини у процесі формування основ громадянського суспільства дореволюційного періоду (XIX – початок XX ст.) / С.І. Світленко // Придніпровя: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / Гол. ред. С.І. Світленко. – вип. 9 – 2009. – с. 44 - 54.
312. Світленко С.І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50-80-х роках XIX століття: Моногр. / С.І. Світленко. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. – 268 с.
313. Солоневич Л. Краткий исторический очерк Гродненской губернии за сто лет ее существования. 1802 – 1902. / Л. Солоневич. – Гродно.: Губ. Тип., 1901. – 106 с.
314. Стрельцов А.А. Парадоксы русского просвещения./ А.А. Стрельцов //История и современность – № 1 – март 2010 – с. 61–77

315. Великий тлумачний словник сучасної української мови. / Уклад. і гол. Ред. В.Т. Бусел. – К.;Ірпінь: ВТФ «Перун»,2005 р. – 1728 с.
316. Трепавлов В.В. История Ногайской орды / В.В. Трепавлов. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2002. – 752 с.
317. Трусов И. Алея славы. Из истории гродненских губернаторов. / И. Трусов, А. Чернякевич. // Вечерний Гродно. – 16 июня 2010 г. – Режим доступа до публікації: <http://www.vgr.by/home/history/4856-2010-06-16-07-31-24>
318. Урусов Александр Петрович (биография) // Общественно-исторический клуб «Белая Россия». – 14 ноября 2009 г. – Режим доступа до публікації: <http://belrussia.ru/page-id-609.html>
319. Урусов С.П. Книга про козу / С.П. Урусов. – К.:ННЦ ІАЕ, 2007. – 322 с.
320. Уэллман Б. Место родственников в системе личных связей / Б. Уэллман // Социологические исследования. – 2000. – № 6 – с. 78 – 87.
321. Цовян Д.Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в России в годы Первой мировой войны. 1914 – 1917 гг.: дис. ... кандидата ист. наук.: 07.00.02 / Д.Г. Цовян. – М.:2005. – 216 с.
322. Чабан М.П. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905 – 1921): Бібліографічний словник. – Дніпропетровськ: ІМА-прес,2002. – 536 с.
- 322а. Чабан М.П. Дніпроцентризм зразка 1910 року / М.П. Чабан // Експедиція. – 2009. – № 1. – Режим доступу до публікації: <http://www.exp21.com.ua/ukr/notes/79-10.htm>
323. Чабан М.П. До історії кустарного відділу на виставці 1910 року в Катеринославі / М.П. Чабан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2010 рік: методико – бібліограф. видання. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2009. – с. 135–143
324. Чабан М.П. Іван Езау – німецький голова Катеринослава / М.П. Чабан // Експедиція ХХІ. – 2009. – №9. – с.6 – 7
325. Чабан Н.П. Там, где жил Кот / Н.П. Чабан // Експедиція ХХІ. – 2009. - №.41. – с.9
326. Чистяков О.В. Организационное устройство и деятельность Российского общества Красного креста в годы Первой мировой войны (1914 – 1918 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / О.В. Чистяков – М.,2009. – 26 с.
327. Черепица В.Н. ...Не потеряют связующую нить: История Гродненщины XIX–XX столетий в событиях и лицах (исследования, документы, комментарии) / В.Н. Черепица. – Гродно: ГрГУ, 2003. – 420 с.
328. Шацилло В.К. Первая мировая война 1914 – 1918. Факты. Документы. / В.К. Шацилло. – М.: ОЛМА-ПРЕСС,2003. – 480 с. Режим доступу: <http://lib.rus.ec/b/141769/read>
329. Шевченко В.М. Ремісничя підготовка вихованців Олександрівського училища-хутора для глухонімих дітей / В.М. Шевченко // Матеріали V міжнародної научно-практичної конференції «Педагогічні читання –

- 2004», «Актуальные проблемы теории и практики специальной психологии» – Херсон.:Изд-во ХГУ, 2004 – с. 107 – 108
330. Шубравська М.М. Д.І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М.М. Шубравська – К.: Наукова думка, 1972. – 253 с.
331. Энциклопедический словарь / Под ред. К.К. Арсеньева, проф. Ф.Ф. Петрушевского. – т. XXXIVa. – СПб.:Типография Акц. Общ. Брокгауз – Ефрон, 1902. – 960 с.

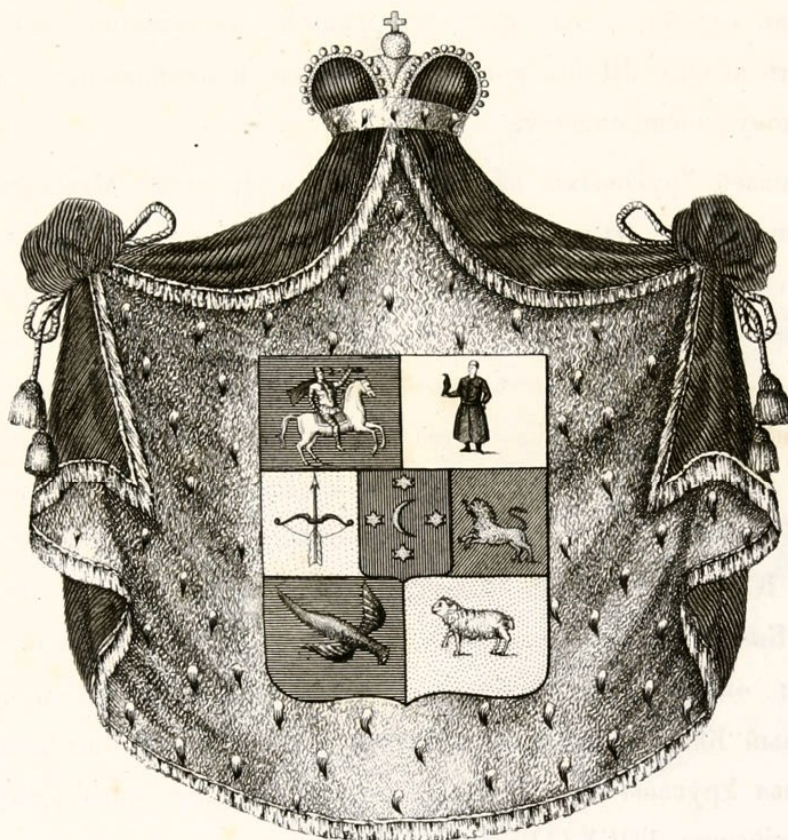

Додатки

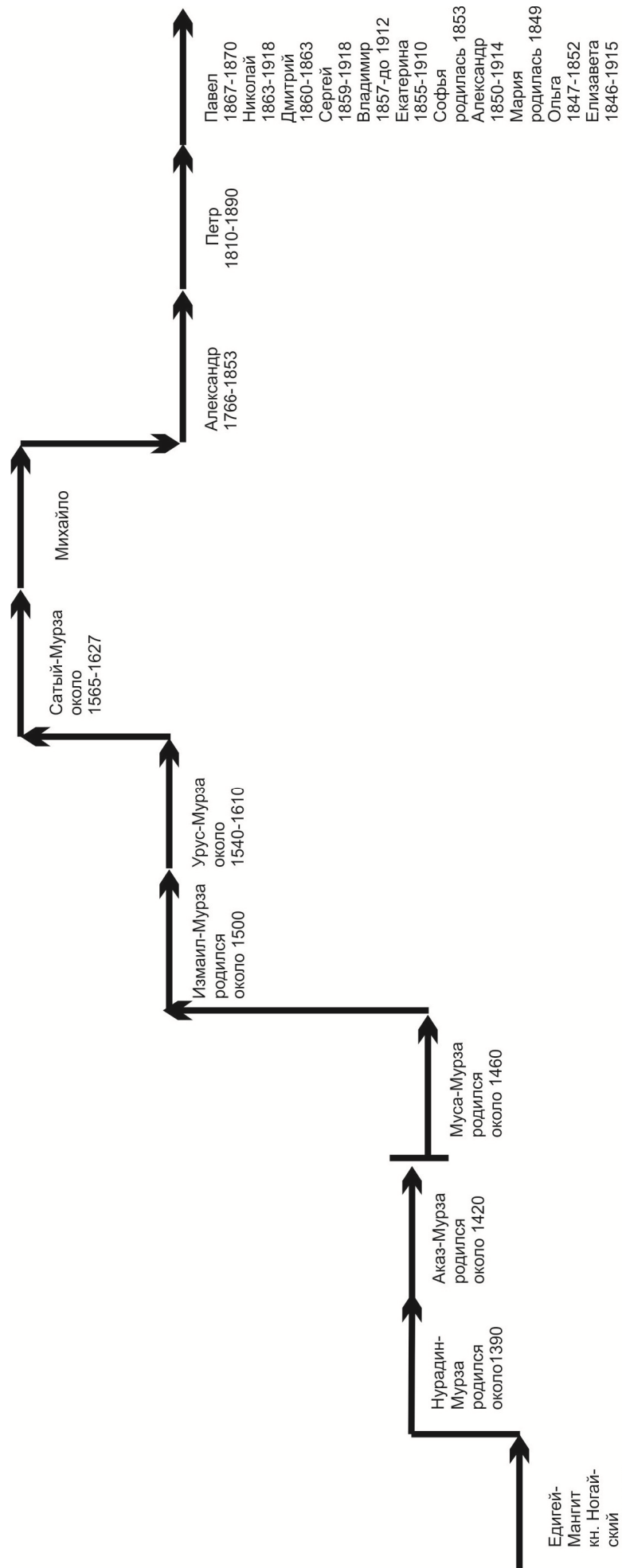
1. *Гербъ рода Князей
Урусовыхъ.* 1. Отд.

Въ щитѣ, раздѣленномъ на шесть частей, въ срединѣ находящійся малый щитокъ краснаго цвѣта съ изображеніемъ золотой луны, окруженной четырьмя шести-угольными звездами того жъ металла. Въ первой части въ голубомъ полѣ вѣдокъ, скачущій на беломъ конѣ, держащій въ
Ч. 6. 1

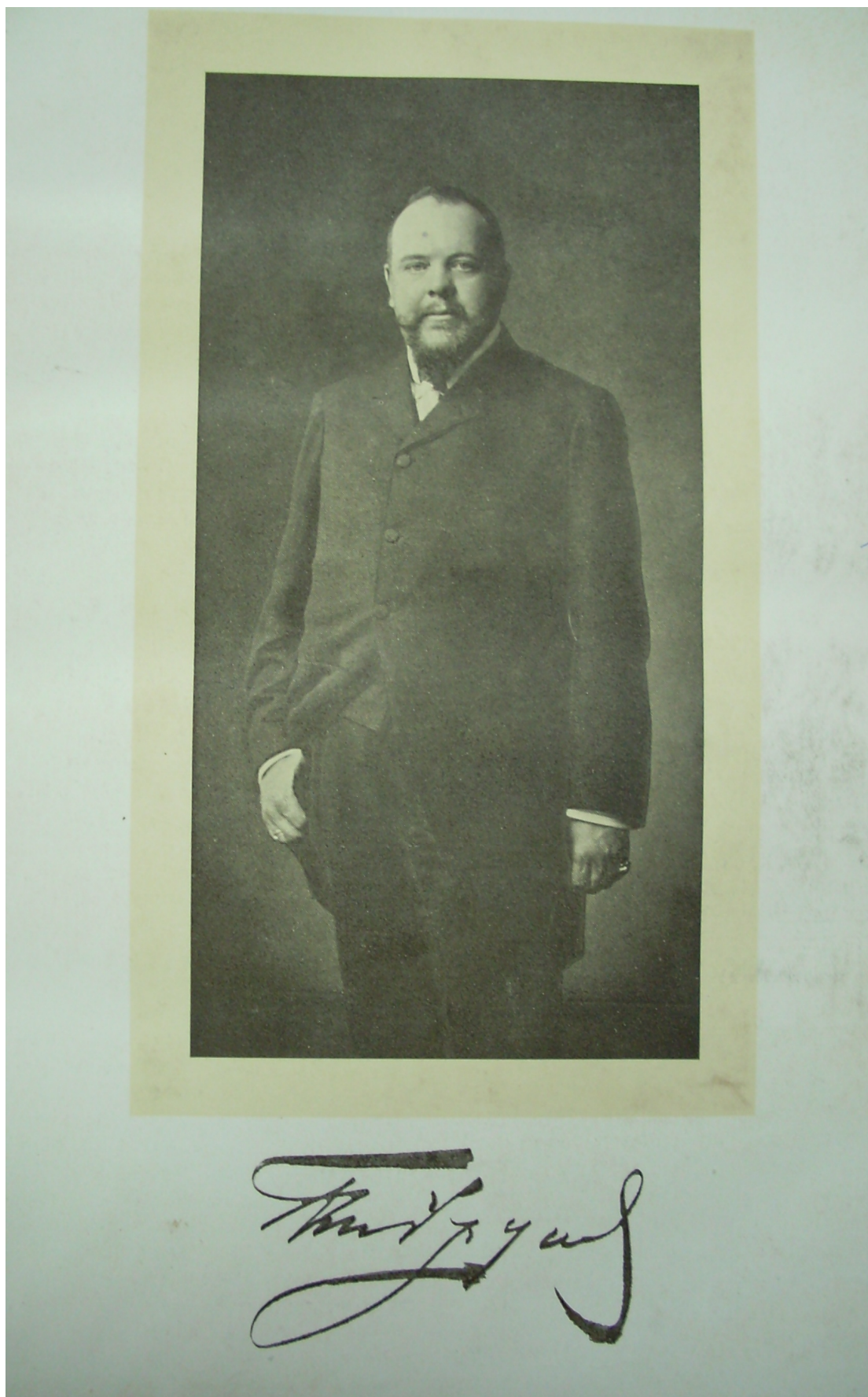
Гербъ роду князів Урусових

(за виданням: Нарбут А.Н. Князя Урусовы.Родословные росписи. / А.Н. Нарбут. – М.:2007. – 92 с.)

Портретне фото М.П. Урусова з особистим підписом
За кн. Отчет-альбом Южно-Русской областной сельскохозяйственной, промышленной и
кустарной выставки, в г. Екатеринославе, с 1-го июня 1910 по октябрь 1911 года. –
Екатеринославе: Типо-цинкография Г. Берга, 1912г. – С. 32.

Будівля Золотих воріт у Володимирі-на-Клязьмі, де тимчасово знаходилися музей, бібліотека та архів створеної під головуванням М.П. Урусова Володимирської ученої архівної комісії

Музей у Володимирі-на-Клязьмі, побудований за сприяння Голови віце-губернатора Володимирської губернії та Голови місцевої вченої архівної комісії – князя М.П. Урусова у 1899–1906 рр.

Весільна тарілка з гербами князів Урусових та Г.П. Алексеєва під князівською мантиєю, що зберігається у фондах музею Шереметьєвих (м. Севастополь)

Церква у родовому маєтку Алексєєвих Котівці, побудована на спомин про старшу доньку Георгія Петровича – Ольгу, яка померла у молодому віці. За однією з версій у цій церкві, 1894 р., відбулося вінчання Миколи Петровича з Вірою Георгіївною Алексєєвою.

Фронтон маєтку Алексєєвих у Котівці

Лікарня Червоного хреста, побудована за ініціативи голови Катеринославського місцевого Відділення Російського товариства Червоного хреста князя М.П. Урусова у період 1908-1910 рр.

князь Микола Петрович Урусов

Група почесних гостей на чолі з головою Розпорядчого комітету Південно-Російської виставки у місті Катеринославі 1910 р. князем М.П. Урусовим у день її відкриття.

За кн.: Альбом Южно-Русской Областной сельскохозяйственной промышленной и кустарной Выставки в г. Екатеринославе 1910 года. – С.-Пб.: издание Уполномоченного учебного отдела Министерства торговли и промышленности на выставке Б.Н. Клебанова, типография Р. Голике и А. Вильборг, 1910. – С. 53.

Міністр торгівлі та промисловості С.І.Тімашев на Виставці у Катеринославі 1910 р. разом з супроводжуючими його особами (ліворуч князь М.П. Урусов)

За кн.: Альбом Южно-Русской Областной сельскохозяйственной промышленной и кустарной Выставки в г. Екатеринославе 1910 года. – С.-Пб.: издание Уполномоченного учебного отдела Министерства торговли и промышленности на выставке Б.Н. Клебанова, типография Р. Голике и А. Вильборг, 1910. – С. 57.

Медаль Південно-Російської обласної, сільськогосподарської, промислової і кустарної виставки, яка відбулася у Катеринославі в 1910 р.

За кн. Отчет-альбом Южно-Русской областной сельскохозяйственной, промышленной и кустарной выставки, в г. Екатеринославе, с 1-го июня 1910 по октябрь 1911 года. – Екатеринослав: Типо-цинкография Г. Берга, 1912. – С. 265–266.

Головноуповноважений Російського товариства Червоного хреста Південного району – князь М.П. Урусов (1916 р.)

Відвідини Миколою II лазарету Катеринославського дворянства у палаці дворянського депутатського зібрання (Потьомкінському). Лазарет був створений під егідою Червоного хреста і за ініціативи М.П. Урусова (1915 р.)

Відвідини Миколою II лазарету Катеринославського дворянства у палаці дворянського депутатського зібрання (Потьомкінському). Лазарет був створений під егідою Червоного хреста і за ініціативи М.П. Урусова (1915 р.)

Письмо князю Н.П. Урусову

22 августа 1905 г. Саратов

Милый Коля.

Вернувшись в Саратов, нашел Твое письмо и спешу Тебя поблагодарить за Твои сердечные строки.

Время, правда, тяжелое и ужасное, и я согласен с Тобою, что отсутствие правительства создает невыносимое положение. Дай Бог пережить кризис и дождаться светлого времени или хоть просвета.

Ты спрашиваешь про казачью команду – она мне оказала неоценимые услуги, я выхлопотал освобождение ее чинов от мобилизации, иначе пропал бы. Комплектуется она почти всецело из Астраханских казаков, некоторые станицы которых расположены в Саратовской губернии. Больное место – офицеры. По положению это вышедшие в отставку по цензу казаки. Все пьяницы, рамолисменты* и с солдатами за панибрата. Теперь команда без офицеров, и вследствие этого одна часть ее на стоянке в одном имении надебоширила и разбаловалась. Я теперь хлопочу у Трепова, чтобы разрешил приписать офицеров регулярной кавалерии. Он обещал. Не присоединишься ли Ты к моему ходатайству? После 2 дней в Петербурге пробыл всю неделю с семьей в Колнобережье ввиду мобилизации. Надеюсь в конце сентября съездить еще недели на две.

Поцелуй от меня ручки княгине и поблагодари за милую память.

Крепко Тебя обнимаю и остаюсь всегда Тебе преданный

П. Столыпин

РГАЛИ. Ф. 1335. Оп.1. Д. 179. Л. 1–2.

Рукопись. Подлинник. Автограф.

Письмо князю Н.П. Урусову

10 июня 1906 г.

Дорогой Коля.

Я искренно, сердечно скорблю о постигшей Тебя болезни, и для государства жалею, что Ты не можешь продолжить свою доблестную службу.

Я докладывал о Тебе Государю, который весьма Тебе сочувствует.

Он приказал мне передать Тебе, что не забудет и озаботиться о Твоем устройстве. Пока же Сенат переполнен, так что назначить не в департамент и не для работы министр юстиции не соглашается. Это, по-видимому, сделается по приезде Твоем в Петербург после выздоровления.

Пока Государь приказал назначить Тебя в Совет министров.

Повторяю, что это пока, и Ты будешь устроен по достоинству.

Крепко Тебя обнимаю, целую ручку княгине и желаю Тебе скоро и вполне поправиться.

Твой старый друг

П. Столыпин 10 июня 1906 г.

РГАЛИ. Ф. 1335. Оп. 1. Д. 179. Л. 3.

Машинопись. Подлинник

Витяг

з акту розслідування справи про арешт та вбивство заручників
у П'ятигорську в жовтні 1918 р., проведеного Особливою слідчою комісією
з розслідування злочинів більшовиків (була створена при
Головнокомандуючому збройними силами Півдня Росії)

...

Вследствие покушения на жизнь вождей пролетариата в городе
Пятигорске 21 октября 1918 года в силу приказа № 3 от 8 октября сего года, в ответ
на дьявольское убийство лучших товарищей, членов ЦИК и других, по
постановлению Чрезвычайной комиссии расстреляны нижеследующие заложники и
лица, принадлежащие к контрреволюционным организациям:

1. Рузский (генерал)
2. Урусов Сергей (князь)
3. **Урусов Николай** (князь)
4. Урусов Федор (князь, генерал)
5. Капнист (граф, контр-адмирал)
6. Медем (барон, сенатор)
7. Колосов (подполковник)
8. Карганов (полковник)
9. Рубцов (полковник)
10. Шаховской Леонид (князь)
11. Шаховской Владимир (князь)
12. Рухлов (министр путей сообщения)
13. Добровольский (министр юстиции)
14. Бочаров(полковник)
15. Колзаков (генерал)
16. Карташев (полковник)
17. Шевцов (генерал)
18. Медведев (генерал)
19. Исакович (полковник)
20. Савельев (полковник)
21. Пирадов (генерал-лейтенант)
22. Похателов (генерал-лейтенант)
23. Перфилов (генерал-лейтенант)
24. Бойчевский (генерал-майор)
25. Васильев(полковник)
26. Смирнов (генерал)
27. Алешкевич (генерал-майор)
28. Трубецкой (полковник)
29. Николаев(полковник)
30. Радницкий (генерал-майор)
31. Власов Михаил (купец 1-й гильдии)
32. Федоров(подпоручик)

"

33. Федоров (казак)
34. Назименко (генерал)
35. Чижевский (генерал)
36. Русанов (капитан)
37. Мельгунов (генерал)
38. Бобринский (граф)
39. Евстафенко (генерал)
40. Радко-Дмитриев (генерал)
41. Игнатъев (генерал)
42. Желездовский (генерал)
43. Кашерипников (генерал)
44. Ушаков (генерал-лейтенант)
45. Турин (подполковник)
46. Бобрищев (подъесаул)
47. Туманов (князь, генерал)
48. Чичинадзе (полковник)
49. Форжеш (полковник)
50. Багратион-Мухранский (генерал)
51. Шведов (полковник)
52. Малиновский (поручик)
53. Саратовкин (генерал)
54. Покотилов (генерал)
55. Рашковский (полковник)
56. Дериглазова (дочь полковника)
57. Бархударов (полковник)
58. Беляев (полковник)
59. Тришатный (генерал-майор)

...

Подписали:

Председатель ЧК: Атарбеков

члены: Стельмахович, Щипулин, М. Осипов

Скрепил: секретарь Абовьян

За кн. Красный террор в годы Гражданской войны / Под ред Ю.Фельштинского
– М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2004. – 512 с.

Наукове видання

Недря Кирило Михайлович
Чорнобай Павло Олексійович

**ПОЧЕСНИЙ ГРОМАДЯНИН
МІСТА КАТЕРИНОСЛАВА – КНЯЗЬ М.П. УРУСОВ**

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Монографія

Друкується в авторській редакції

Підп. до друку 12.04.2013. Формат 30×42/4.
Папір офсетний. Ризографія. Ум. друк. арк. 8,7.
Обл.-вид. арк. 8,7. Тираж 300 пр. Зам. № .

Підготовлено до друку та видруковано
у Державному вищому навчальному закладі
«Національний гірничий університет».

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1842 від 11.06.2004.

49005, м. Дніпропетровськ, просп. К. Маркса, 19.